

Op het terrein Houten Dina werd een verroeste middeleeuwse sleutel gevonden

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

Provincie Utrecht

1998-1999

De 16de-eeuwse haardsteen uit Amersfoort, met een 'echte' draak.

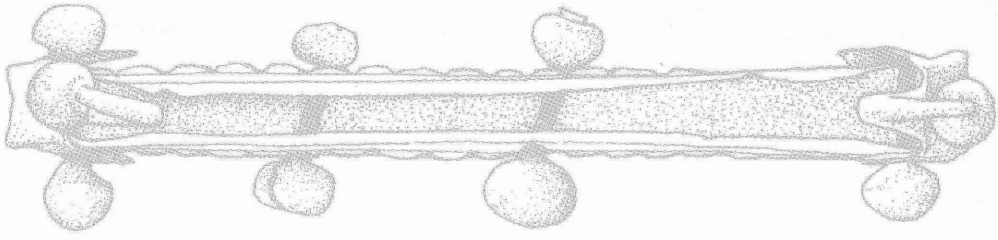

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

Provincie Utrecht

1998-1999

onder redactie van
Doede Kok
Karen van der Graaf
Fred Vogelzang

Inleiding

Dit is de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1998 en 1999. Net als in voorgaande jaren is veel archeologisch onderzoek uitgevoerd en zijn weer veel nieuwe vondsten gedaan. Deze kroniek probeert daarvan een zo compleet mogelijk overzicht te geven. Dat overzicht is, naar wij uiteraard hopen, boeiend om te lezen. Maar het dient ook een ander doel. Juist de uitwerking en de verslaglegging van de vele vondsten en opgravingen in de provincie is de verantwoording van het archeologisch onderzoekswerk. Het tonen van vondsten, het vertellen van het verhaal erachter en zo het zichtbaar maken van ons verleden zijn belangrijke uitgangspunten van het Utrechtse archeologiebeleid. Archeologische gegevens bieden ons perspectief voor de toekomst, want in de ruimtelijke inrichting van Nederland willen we ons verleden straks nog graag herkennen. We willen ook leren van ons verleden, zodat we er beter in slagen onze plek te vinden in het heden. Archeologisch onderzoek kan gegevens leveren om dat mogelijk te maken. Soms wordt dat verleden zelfs weer letterlijk zichtbaar gemaakt in het heden.

Er is de laatste jaren sprake van een toegenomen belangstelling voor ons verleden, voor archeologie, en de wens van het behoud ervan. Dat heeft geresulteerd in de ondertekening van het Verdrag van Valletta (Malta). 'Malta' wordt momenteel in de Nederlandse wetgeving geïmplementeerd. Dat kost uiteraard tijd. Het brengt onder meer met zich mee dat zich in het archeologisch werkveld grote veranderingen voltrekken in de rolverdeling tussen overheid en particuliere sector. Uit de nieuwe wetgeving vloeit ook voort dat er méér archeologisch onderzoek plaatsvindt dan in het verleden en dat er bijzondere eisen worden gesteld aan de kwaliteit van dat onderzoek. De uitdaging is alle nieuwe vindplaatsen adequaat te registreren en alle vondsten goed en zorgvuldig te beheren; een steeds omvangrijker en verantwoordelijker werk, dat noopt tot goede afstemming - lokaal, provinciaal en nationaal.
De eerste weerslag van deze ontwikkelingen is terug te vinden in deze kroniek. Bij het lezen van de verslagen zal het opvallen dat veel onderzoek in onze provincie is verricht door archeologische bedrijven, en dat 'de verstoorder' heeft betaald voor archeologisch onderzoek. Hoewel het verdrag van Valletta nog geen 'wet' is, is er de afgelopen jaren al veel werk verzet 'in de geest van Malta'. En dat deze werkwijze veel mooie resultaten oplevert is in deze kroniek te lezen.

Ondanks nieuwe wetgeving voor de archeologie, kunnen we nog steeds niet – en misschien wel nooit – voorkomen dat er soms archeologische vindplaatsen ongezien verloren gaan, en zullen toevalsvondsten zich altijd blijven aandienen. Een

Het is belangrijk dat de resultaten van archeologisch onderzoek letterlijk in zicht worden gebracht. Op initiatief van de Stichting Wijks Castellum is in de woonwijk De Geer in Wijk bij Duurstede dit 11de-eeuwse wal-greppelsysteem hersteld (foto G. Joustra).

* *In de verslagperiode van deze Kroniek werd provinciaal archeoloog Jeroen ter Brugge opgevolgd door Karen van der Graaf en is tevens de gedeelde aanstelling van de provinciaal archeoloog bij provincie én rijk opgeheven. Sinds 1998 hebben alle provincies een archeologisch beleidsmedewerker in dienst.*

prachtig maar tevens 'noodlottig' voorbeeld van een toevalsvondst is de ontdekking van een compleet Romeins schip en de Romeinse Limesweg in de Leidsche Rijn (beschreven in deze en de vorige Kroniek) bij de aanleg van de eerste voorzieningen in de nieuwe wijk Veldhuizen. Ondanks gedegen vooronderzoek – veldverkenningen en booronderzoek – op deze plek, zijn de vondsten onopgemerkt gebleven. Gelukkig konden door de inspanning van vele partijen deze bijzondere vondsten grotendeels gespaard blijven, en voor een ander deel zijn of worden ze onderzocht.

De gezamenlijke inspanningen die de Utrechtse gemeenten, het rijk, de provincie, en niet in de laatste plaats de amateur-archeologen in Utrecht leveren, maken de kans op ongezien verloren gaan en toevalsvondsten gelukkig steeds kleiner.
Van belang daarvoor is in de eerste plaats dat zoveel mogelijk archeologische vindplaatsen in kaart worden gebracht. Amateur-archeologen spelen daarin een zeer belangrijke rol, door vondstmeldingen door te geven en waarnemingen te verrichten. Overheden, bedrijven en particulieren dragen daaraan bij door archeologisch onderzoek uit te laten voeren en te bekostigen.
In de tweede plaats is het nodig dat alle nieuwe archeologische vindplaatsen ook óp de kaart komen. Daarin spelen provincie en rijk op dit moment een belangrijke rol. Juist die archeologische kaart is van betekenis bij het nemen van beslissingen over de inrichting van onze provincie. Daarbij gaat het overigens niet alleen om de archeologische vindplaatsen die we 'met eigen ogen hebben gezien', maar ook om gebieden waar we vindplaatsen verwachten. Met andere woorden, waar de kans op het aantreffen van vindplaatsen groot is. Voor het vervaardigen en verbeteren van de zogenaamde archeologische verwachtingskaarten is nog veel onderzoek noodzakelijk. Maar nu al geven verwachtingskaarten belangrijke informatie voor voorgenomen ingrepen in de bodem. Goede voorbeelden daarvan zijn in deze kroniek de kaarten die zijn gemaakt voor de HSL-Oost en A12 en de uiterwaarden van de Rijntakken. Plannen kunnen er op worden aangepast, noodzakelijk onderzoek kan tijdig worden ingepland.

Om terug te keren naar het begin van dit betoog. De verantwoording van archeologisch onderzoek is te vinden in het bekendmaken ervan. Daarom moet veel belang worden gehecht aan de presentatie van ons cultureel erfgoed. Daarvoor kunnen we diverse middelen aanwenden, van museumpresentatie tot web-site, van wandelroute tot reconstructie, en natuurlijk de kroniek. Wij zullen ons daarvoor blijven inspannen.

Doede Kok
Karen van der Graaf
Fred Vogelzang

Inhoud

Inleiding 3
Chronologisch schema 8
Erratum 8
Lijst van afkortingen 9
Algemeen
- HSL-Oost en A12 Utrecht-Veenendaal 11
- Nederrijn en Lek, project Ruimte voor Rijntakken 11
- Watertransportleiding Lek-Soestduinen en natuurontwikkeling Steenwaard 14

Abcoude
- PWN-leiding 17

Amersfoort
- Amicitia 17
- Bunschoterstraat 18
- Kamp 60-62 18
- Mooierplein 20
- Proveniersteeg 23
- Utrechtsestraat 33-35 28
- Utrechtsestraat 37-39 30
- Vathorst 30
- Westsingel 33

Breukelen
- Kerkplein 34

Breukelen en Loenen
- Spooruitbreiding 38

Bunnik
- Aan de Kampweg 40
- Vechten 40
- Werkhoven, Klein Sonsbeek 42

De Bilt
- Orionlaan/Pluvierlaan 44

Doorn
- Boswijklaan 44
- Mesdaglaan/Frans Halslaan 45

Eemnes
- Golfbaan 46
- Wakkerendijk/Meentweg 48

Harmelen
- Haanwijk 51
- Spruit en Bosch, De Tuinderij, De Gemeentetuin en Hofwijk-West 51

Houten
- Binnenweg 53
- Grote Fox 57
- Heemstede 57
- Heulse Waard 59
- Houtense Wetering 59
- Schalkwijk, De Brink 61
- Schalkwijk, Tetwijkseweg 61
- Vinex-locatie Dina 61
- Vinex-locatie Loerik/Overdam 63

Houten/Nieuwegein
- Laagraven 75

Leusden
- Kolonel van Rooyenweg 76

Loenen
- Croonenburg 76

Lopik
- N210b 78

Maarssen
- Maarsserbrug 79
- Oud-Zuilen 80
- Ter Meer 80
- Zogwetering 83

Montfoort
- Linschoten 84
- Pijlkruid 2 84
- IJsselveld 85

Rhenen
- Elst, 't Bosje 85
- Elst, De Horst 87
- Signaleringen 89

De Ronde Venen
- Mijdrecht, Dorpsstraat 92

Soest
- Korte Duinen 92
- Laag Hees 94

Utrecht
- Brigittenstraat 98
- Doelenstraat 10 99
- Fort Blauwkapel, Huis Ter Veen 99
- De Grauwert 103
- HOV-tracé binnenstad 111
- Lepelenburg 114
- Nicolaaskerkhof 117
- Nieuwegracht 67 118
- Nieuwekamp 125
- Stadhuis 125
- Tolsteegpoort 142

Vleuten-De Meern
- De Balije 144
- Haarrijnse Plas 146
- De Hoge Woerd 146
- Meentweg 148
- Nijevelt 153
- Vleuterweide 162
- Vleuterweide/Veldhuizen 165
- Waterland 167
- 't Zand 192
- 't Zand 46 193

Woerden
- Groenendaal 194
- Molenstraat 196
- Nieuwe Markt 200
- Oranjestraat 202
- Park Bredius 208

Woerden en Harmelen
- Spooruitbreiding 208

Woudenberg
- Pyramide van Austerlitz 209
- Quatre Bras 210

Wijk bij Duurstede
- Achterstraat 42 214
- Cothen, Rhijnestein 214
- Garage Albert Heijn 216
- Vikinghof 216
- Zandweg/Singel 1 218
- Zandweg/Singel 2 220

IJsselstein
- N210/Lage Dijk 220

Zeist
- Tweede Dorpsstraat 223
- Villa Blanda en Lenteleven II 225
- Signaleringen 228

Kaarten 230

Algemene literatuur 236

Verklarende woordenlijst 237

Colofon 240

Chronologisch schema

ARCHIS deelt de Nederlandse archeologie in op de volgende wijze:

Steentijd	voor 300.000 tot 2000 voor Chr.
• Paleolithicum (Oude Steentijd)	tot 8800 voor Chr.
• Mesolithicum (Midden Steentijd)	8800-4900 voor Chr.
• Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	4900-2000 voor Chr.
Bronstijd	2000-800 voor Chr.
IJzertijd	800-12 voor Chr.
Romeinse tijd	12 voor Chr.-450 na Chr.
Middeleeuwen	450-1500 na Chr.
• Vroege Middeleeuwen	450-1050 na Chr.
-Volksverhuizingentijd	450-525 na Chr.
-Merovingische tijd	525-725 na Chr.
-Karolingische tijd	725-900 na Chr.
• Late Middeleeuwen	1050-1500 na Chr.
Nieuwe tijd	1500 na Chr. - heden

Erratum

In de *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997* staat op pagina 72 de melding van een muntvondst op een braakliggend terrein. Bedoeld was het bouwterrein bij de rotonde bij het stadhuis. De vinder J. Mom meldde, dat het geen vroegmiddeleeuwse maar een Keltische munt was, een bronzen triquetrummunt (determinatie vinder). Hij vond de munt in verstoorde context en secundair verbrand: aan één zijde was brons aangesmolten. Bij de afbraak van de bebouwing bleek tijdens zijn waarnemingen dat nagenoeg het hele bodemarchief verstoord was. Hij heeft geen archeologisch belangwekkende sporen waargenomen.

Lijst met afkortingen

ABC	Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum Utrecht
ABKGU	Archeologische en Bouwhistorische Kroniek Gemeente Utrecht
ADC	Archeologisch Diensten Centrum, Bunschoten
ARCHIS	Archeologisch Informatiesysteem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
HUA	Het Utrechts Archief
KPK	Koninklijk Penningkabinet, Leiden
KUN	Katholieke Universiteit Nijmegen
KUN-PRA	Katholieke Universiteit Nijmegen, afdeling Provinciaal Romeinse Archeologie
NISA	Nederlands Instituut voor Scheepsarcheologie, Lelystad
RAAP	Stichting Regionaal Archeologisch Archiveringsproject
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

HSL-Oost en A12 Utrecht-Veenendaal ❖ D.H. DE JAGER

In het kader van de milieu-effectrapportage (m.e.r.) voor de capaciteitsuitbreiding van de A12 en de aanleg van de HSL-Oost tussen Utrecht en Veenendaal (en voor wat betreft het spoor verder tot aan de Duitse grens) is in 1999 in opdracht van NS Railinfrabeheer en Rijkswaterstaat door RAAP Archeologisch Adviesbureau een bureaustudie verricht naar de archeologische waarden in de tracégebieden. Het studiegebied betrof een zone van 2,5 km aan weerszijden van de as van de huidige spoorlijn Utrecht-Arnhem-Duitse grens.
Het doel van het onderzoek was het geven van een beschrijving van de huidige situatie, de vervaardiging van een archeologische verwachtingskaart en het bepalen van de effecten van de voorgenomen aanleg en/of verbreding op de bekende en de te verwachten archeologische waarden. Als studiegebied geldt een ruimer begrensd gebied dan het te verwachten ruimtebeslag van de HSL-Oost en de verbreding van de A12. Dit is noodzakelijk om de betrouwbaarheid van de archeologische verwachtingen te kunnen optimaliseren.
De met behulp van onder andere GIS-analyses vervaardigde verwachtingskaart maakt het mogelijk om in de besluitvorming rond de verbreding van de A12 en de aanleg van de HSL-Oost rekening te houden met archeologische belangen. Door de vergrote kennis kan eventueel archeologisch vervolgonderzoek gerichter uitgevoerd worden.
De gebieden met een hoge archeologische verwachting zijn het gedeelte van Utrecht tot Beerschoten, van de Traay tot en met Maarn, van de Scherpenzeelseweg tot de Heulweg, de Emminkhuizerberg en het gebied rond het voormalig Fort aan de Buursteeg. Een middelmatige archeologische verwachting bestaat voor het gedeelte tussen Beerschoten en de Traay. Voor de niet genoemde trajectdelen bestaat over het algemeen een lage archeologische verwachting.

Literatuur

- J.A.M. Oude Rengerink, *HSL-Oost/A12; de archeologische verwachtingskaart t.b.v. de tracé-/m.e.r.-studie,* RAAP-rapport 460 (Amsterdam 1999)
- J.A.M. Oude Rengerink, *Rijksweg 12 Veenendaal-Duitse grens; de archeologische verwachtingskaart t.b.v. de m.e.r,* RAAP-rapport 518 (Amsterdam 1999)

Neder-Rijn en Lek - Project Ruimte voor Rijntakken ❖ O. ODÉ

In opdracht van het Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling (RIZA) heeft RAAP in 1998 een archeologische verwachtingskaart gemaakt voor de uiterwaarden van de Rijntakken (Waal, Neder-Rijn/Lek en IJssel). Dit onderzoek vond plaats in het kader van het project Ruimte voor Rijntakken (RvR) dat door Rijkswaterstaat, Directie Oost Nederland werd uitge-

voerd. Binnen het project RvR wordt nagegaan wat de effecten zijn van de afvoercapaciteitsverhogende ingrepen in de uiterwaarden van de Rijntakken. Binnen de provincie Utrecht betreft het de noordelijke uiterwaarden van de Neder-Rijn en Lek tussen Rhenen en Schoonhoven.
De archeologische verwachtingskaart voor de uiterwaarden is opgesteld op basis van een uitgebreid bronnenonderzoek. Geraadpleegde bronnen zijn onder meer bodem-, geomorfologische en geologische kaarten, historisch kaartmateriaal en literatuur. Het onderzoek maakte duidelijk dat er aan de uiterwaarden een complexe wordingsgeschiedenis ten grondslag ligt. Door de grote verschillen in ouderdom en genese van de afzettingen in de uiterwaarden varieert de kans op het aantreffen van archeologische vindplaatsen sterk. Op de kaart zijn zes geomorfogenetische eenheden onderscheiden die corresponderen met een zonering in hoge, middelmatige en lage archeologische verwachting.
Daarnaast worden vier combinatie-eenheden onderscheiden, daar waar de genese niet eenduidig is vastgesteld.
De geomorfogenetische eenheden en de daarbij behorende archeologische verwachting zien er als volgt uit. Tevens is in globale zin aangegeven waar in de provincie Utrecht (d.w.z. noordoever van Neder-Rijn en Lek) deze eenheden aanwezig zijn.

Pleistocenen eolische, fluviatiele of gestuwde afzettingen.
-Opduikingen (dekzandruggen/koppen, rivierduinen/terrasresten en stuwwalflanken). Deze eenheden bieden een hoge kans op het voorkomen van vindplaatsen uit alle perioden.
Langs de Neder-Rijn zijn op twee plaatsen pleistocene afzettingen aanwezig die als opduikingen in de uiterwaarden getypeerd kunnen worden. Ter hoogte van Rhenen gaat het om een aansnijding van de stuwwal. Westelijk van Rhenen, in de Elster buitenwaarden, gaat het om een aansnijding van fluvioglaciale afzettingen. Beide eenheden vormen smalle stroken hooggelegen land met een steilrand op de overgang naar het overstromingsgebied van de Neder-Rijn.
-Vlakte met mogelijke opduikingen. Deze eenheden bieden een middelmatige kans op het voorkomen van vindplaatsen uit alle perioden.
Deze eenheid komt in het studiegebied in de provincie Utrecht niet voor.

Holocene fluviatiele afzettingen.
-Oever- en beddingafzettingen (ontstaan vóór de laat-Romeinse transgressiefase (ca 300 na Chr.)). Deze eenheden bieden een hoge kans op het voorkomen van vindplaatsen vanaf het Neolithicum (ca 5300 voor Chr.).
In de uiterwaarden van Neder-Rijn en Lek kunnen op veel plaatsen fossiele stroomgordelafzettingen worden aangetroffen. Opmerkelijk zijn de uiterwaarden in de omgeving van Wijk bij Duurstede (Domswaard, Lunenburgerwaard en

Bosscherwaarden), waarvan een groot oppervlak bestaat uit oude stroomgordelafzettingen. Door de geologische situatie konden hier in het verleden achtereenvolgende stroomgordelverleggingen plaatsvinden, waardoor de oudere fasen van stroomgordels niet volledig zijn omgezet door de jongere. Hier zijn al eerder in de uiterwaarden restgeulen van de Kromme Rijn in kaart gebracht.
Deze eenheden zijn ook te vinden in de Rhenensche buitenwaarden (langs de Grebbedijk), de Schalkwijker buitenwaard (langs de Lekdijk-west bij Den Oord), de Steenwaard (langs de Noorder Lekdijk aan weerszijden van de spoorlijn), 't Waalse waard (langs de Noorder Lekdijk) en de Graafsche waard (langs de Lekdijk Oost bij de Graafpolder).
-Komafzettingen (idem). Deze eenheden bieden een lage kans op het voorkomen van vindplaatsen uit alle perioden en geïsoleerde vindplaatsen vanaf de Late Middeleeuwen (ca 1050 na Chr.).
In de provincie Utrecht gaat het om smalle stroken langs de dijk in de Schalkwijker buitenwaard, de Hondswijkerwaarden, 't Waalse waard en het oostelijk deel van de Graafsche waard.

Fluviatiele afzettingen van de Rijntakken..
-Beddingafzettingen (ontstaan tussen het begin van de laat-Romeinse transgressiefase (circa 300 na Chr.) en de bedijking (ca 1100-1300 na Chr.)). Deze eenheden bieden een middelmatige kans op het voorkomen van vindplaatsen uit Vroege en Late Middeleeuwen en losse vondsten uit alle perioden (ca 450-1050 na Chr.).
Vanaf het begin van de laat-Romeinse/vroeg-Middeleeuwse transgressiefase krijgen de afzonderlijke Rijntakken een hoofdfunctie in het afvoersysteem van de Rijn en komen de stroomgordels tot volle bloei. De post-Romeinse periode tot aan de systematische bedijkingen rond 1300 na Chr. is dan ook bepalend geweest voor de huidige vorm en ligging van de Rijntakken. De beddingafzettingen die toen zijn gesedimenteerd, bepalen tegenwoordig relatief grote oppervlakken van de uiterwaarden van de Neder-Rijn en de Lek. Ze vormen in de meeste gevallen de basis van kronkelwaarden en liggen in de binnenbochten van de huidige rivierlopen. In de provincie Utrecht zijn ze te vinden bij Rhenen, in de Bosscherwaarden, de Schalkwijker buitenwaard, de Steenwaard, de Hondswijkerwaarden, de Bossenwaard, de Graafschewaard en Vogelzang.
-Beddingafzettingen (ontstaan na de bedijking (ca 1100-1300 na Chr.)). Deze eenheden bieden een lage kans op het voorkomen van de vindplaatsen van alle perioden en geïsoleerde vindplaatsen vanaf de Late Middeleeuwen (ca 1050 na Chr.).
Vanaf de bedijking vormen de uiterwaarden een landschap dat vrijwel jaarlijks overstroomt. Een landschap dat, met uitzondering van de hoogste delen, niet geschikt is voor bewoning. Daarom kan aan de beddingafzettingen die ontstaan zijn na de bedijking een lage archeologische verwachting worden toegekend. Het grootste deel van de uiterwaarden in de provincie Utrecht valt in deze categorie.

Afzettingen waarvan de genese niet eenduidig zijn vastgesteld.
Deze afzettingen worden in diverse eenheidsaanduidingen weergegeven. Alleen eenheid 3 of 5 komt in de provincie Utrecht voor. Deze gebieden leveren een hoge of middelmatig archeologische verwachting op. Met name langs de Neder-Rijn is van grote oppervlakken van de uiterwaarden niet duidelijk wat de datering is van de fluviatiele holocene afzettingen. Het betreft gebieden waar brede kronkelwaarden, ontstaan vóór de bedijking, grenzen aan fossiele stroomgordelafzettingen binnendijks. Ze liggen voornamelijk in binnenbochten. In hoeverre de Neder-Rijn vanaf de laat-Romeinse tijd deze buitengedijkte (fossiele) stroomgordels heeft opgeruimd kan voor veel uiterwaarden niet worden bepaald.
Deze gebieden komen voor in grote delen van de Rhenensche buitenwaarden, de Elster buitenwaarden en de Amerongsche bovenpolder.

Voor de eenheden op de verwachtingskaart zijn adviezen opgesteld met betrekking tot vervolgonderzoek om inzicht te verkrijgen in de waarde van reeds bekende vindplaatsen, de ligging van nog onbekende vindplaatsen en de geomorfologische opbouw van gebiedsdelen waarvan de genese en daarmee de archeologische verwachting onzeker is. De digitale versie van de kaart wordt door de opdrachtgever gebruikt om effecten van ingrepen (gemeten in oppervlakte beïnvloed gebied uitgedrukt in ha) te kunnen berekenen en een aantal scenario's onderling te kunnen vergelijken.

Literatuur
◆ E. Heunks en O. Odé, *Ruimte voor Rijntakken. Archeologische verwachtingskaart met geomorfogenetische onderbouwing*, RAAP-rapport 362 (Amsterdam 1998)

Watertransportleiding Lek-Soestduinen en natuurontwikkeling Steenwaard ❖ D.H. DE JAGER

In opdracht van NV Waterleidingbedrijf Midden-Nederland heeft RAAP een tweetal onderzoeken uitgevoerd ten behoeve van het waterinfiltratieproject OEDI (oeverinfiltraatwinning en diepinfiltratie) en de natuurontwikkeling in de Steenwaard. Het tracé van de aan te leggen watertransportleiding loopt vanaf de Lek naar de Goyerbrug (over het Amsterdam-Rijnkanaal) richting Houten, buigt vervolgens af naar het oosten, onder Odijk en Driebergen-Rijsenburg door, en gaat daarna naar het noorden tot aan Soestduinen. Het onderzoek van het natuurontwikkelingsgebied in de Steenwaard had naast een archeologische doelstelling ook een bodemkundig doel.

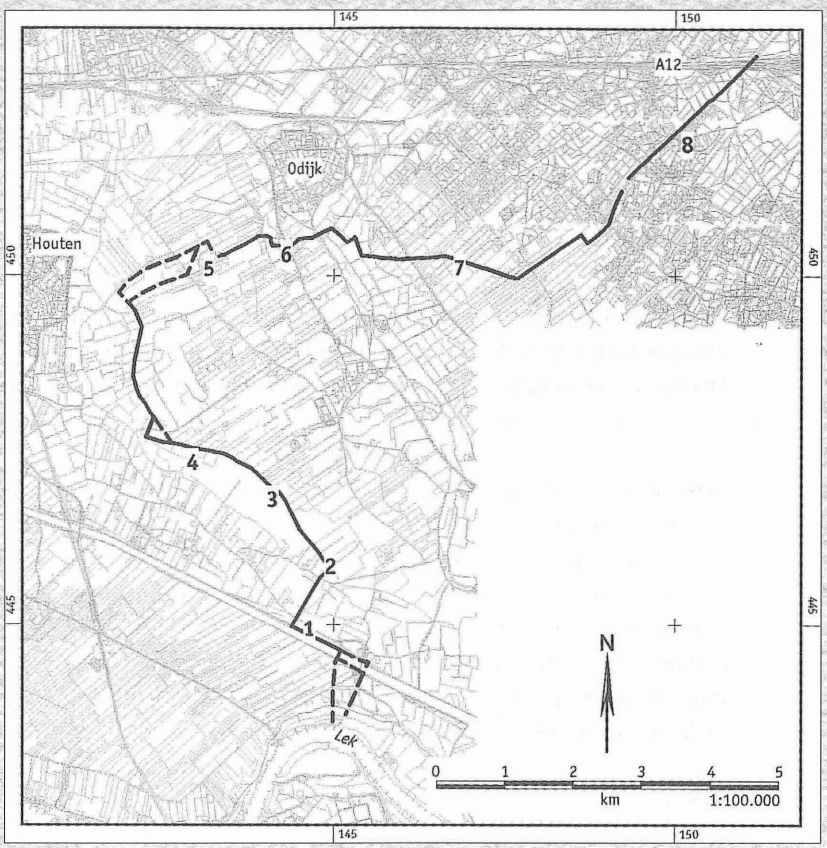

Het traject van de watertransportleiding en de vindplaatsen. (tekening RAAP)

3
RAAP-vindplaatsnummer

tracé watertransportleiding

alternatief tracé watertransportleiding

Het booronderzoek buitendijks (juni 1998) heeft geen aanwijzingen opgeleverd voor de mogelijke aanwezigheid van archeologische vindplaatsen. Uit het onderzoek is duidelijk geworden dat het grootste gedeelte van de Steenwaard en de Heulse waard bestaat uit relatief jonge gronden. Bij een oppervlaktekartering op een akker in de Steenwaard werden wel enige interessante vondsten gedaan, namelijk een drietal scherven die gedateerd kunnen worden in de IJzertijd/Romeinse Tijd. Deze vondsten bevestigen het vermoeden dat hier nog restanten van de Blokhovense stroomgordel aanwezig kunnen zijn. De verspreide ligging en het sterk verweerde oppervlak van de scherven doen vermoeden dat het oppervlak van de stroomgordel volledig geërodeerd is door activiteiten van de Lek, waardoor mogelijke bewoningssporen zijn verspoeld.

De totale lengte van het binnendijks tracé van de watertransportleiding bedraagt 27 km. Het gedeelte tussen de Lek en de A12 bij Driebergen (deel I en II) is onderzocht tussen augustus 1998 en februari 1999. In verband met uitstel van het project is het tracé voor deeltraject III nog niet vastgesteld.

In deeltraject I liggen voornamelijk rivier- en komafzettingen behorend tot de stroomgordel van de Kromme Rijn. Langs een restgeul liggen vijf reeds bekende vindplaatsen daterend uit de Late IJzertijd/Romeinse tijd. Op vindplaats 2 worden tevens de resten van een Karolingische villa vermoed. De vindplaatsen kenmerken zich door de aanwezigheid van handgevormd aardewerk, houtskool en fosfaatvlekken. Ook tussen deze vindplaatsen in kunnen nog bewoningssporen uit deze periode aanwezig zijn. Dit kunnen relatief diep ingegraven sporen zoals waterputten en greppels zijn.

In deeltraject II, op de overgang tussen het rivierengebied en het dekzandgebied, zijn drie nieuwe vindplaatsen aangetroffen, waarvan twee van belang.

Vindplaats 6 betreft de resten van de middeleeuwse hofstede Schadewijk. Vindplaats 8 betreft archeologische resten te dateren in het late Neolithicum. De aard van deze vindplaats was helaas niet nader vast te stellen. In de directe omgeving zijn overigens verschillende grafheuvels uit deze periode bekend. De aard van een derde vindplaats in dit deeltraject (vindplaats 7) is onduidelijk. In dit deel van het tracé werden in veel boringen in de bouwvoor spikkels puin aangetroffen en in een enkele boring soms ook wat houtskool. Eénmaal werd ook een laag houtskool onder de bouwvoor aangetroffen. Mogelijk betreft het hier verspreide resten die verband houden met ontginningen of agrarische activiteiten in het gebied.

Literatuur

- E. Heunks, *Watertransportleiding Heulse Waard en Steenwaard en natuurontwikkeling Steenwaard; archeologisch en bodemkundig onderzoek*, RAAP-rapport 377 (Amsterdam 1998)
- M.G. Marinelli en G.H. de Boer, *Waterinfiltratieproject OEDI, deeltrajecten I en II; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-rapport 449 (Amsterdam 1999)

ABCOUDE ❖ PWN-leiding D.H. DE JAGER

Naar aanleiding van de dalende grondwaterspiegel in Het Gooi heeft het Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord-Holland besloten een grote watertransportleiding aan te leggen tussen het drinkwaterproduktiebedrijf Weesperkarspel (nabij Amsterdam Zuidoost) en het pompstation Laarderhoogt ten westen van de rijksweg A1 bij Laren (Noord-Holland). De aanleg van deze leiding zou een verstoring van het bodemarchief veroorzaken van ca 6 m breed en ca 16 km lang. Het cultuurtechnische booronderzoek naar grondwaterkwaliteit en bodemzetting werd daarom in oktober 1998 door RAAP archeologisch begeleid. Tussen Weesperkarspel en het Amsterdam-Rijnkanaal loopt het tracé door de provincie Utrecht. Bij het Gein gaat het leiding-tracé precies tussen een aantal voormalige buitenplaatsen door.

Er werd klei op veen aangeboord. In één boring werd in de klei tot 80 cm onder het maaiveld puin en 18de-eeuws groengeglazuurd aardewerk aangetroffen. Mogelijk betreft het een gedempte sloot met resten die in verband staan met het buiten Vredenhof, dat op historische kaarten iets ten noorden van deze vindplaats staat aangegeven. In dit verband is ook een perceel ca 100 m ten noorden van de vindplaats te vermelden: de halfronde vorm daarvan wijkt sterk af van de overige, gestrekte percelering.

Interessant is nog om te vermelden dat het pleistocene zand zich ten westen van het Amsterdam-Rijnkanaal op ca 4,30 m onder het maaiveld bevindt. De zich eventueel op dit oude oppervlak bevindende archeologische resten worden niet bedreigd door de aanleg van de waterleiding. Vervolgonderzoek werd daarom niet noodzakelijk geacht.

Literatuur

◆ D.H. de Jager, *PWN-transportleiding Weesperkarspel-Laarderhoogt, Provincie Noord-Holland. Archeologische begeleiding cultuurtechnisch onderzoek*, RAAP-rapport 430 (Amsterdam 1999)

AMERSFOORT ❖ Amicitia F. SNIEDER

In februari en maart 1999 is archeologisch onderzoek verricht achter de voormalige sociëteit Amicitia. Aanleiding hiertoe was de bouw van woningen en winkels, een complex waarin de voorgevel van de oude sociëteit zal worden ingepast. De voorgevel van de sociëteit bevindt zich op de plaats van de tweede stadmuur, het deel dat de Utrechtse- en de Slijkpoort verbond. Op 16de- en 17de-eeuwse stadsplattegronden zijn in dit gebied, juist binnen de omwalling, voornamelijk tuinen en hooibergen aangegeven.

Onder de 17de-eeuwse ophogingslaag kwamen echter sporen tevoorschijn van bewoning uit de 14de eeuw. Het zijn de resten van, waarschijnlijk twee, houten boerderijen. Behalve paalkuilen is ook een aantal dierbegravingen gevonden uit dezelfde periode.
De boerderijen die hier rond 1300 zijn gebouwd lagen toen buiten de eerste stadsmuur, die in dezelfde tijd is gebouwd. Ze werden rond 1400 al weer opgegeven. De reden voor verlating was wellicht de aanleg van de tweede stadsmuur, waarmee men circa 1380 in het noorden van de stad was begonnen en die circa 1450 was voltooid.

AMERSFOORT ❖ Bunschoterstraat F. SNIEDER EN T. D'HOLLOSY

De voorgenomen verbreding van de provinciale weg N199 (Bunschoterstraat), de weg tussen Bunschoten en Amersfoort waarlangs in de afgelopen jaren diverse archeologische opgravingen hebben plaats gevonden (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, p. 14 e.v.), vormde in 1994 aanleiding tot het uitvoeren van een oriënterend booronderzoek en oppervlaktekartering door de stichting RAAP. Het advies was om enkele locaties door middel van proefsleuven nader te onderzoeken. Dit is in 1999 uitgevoerd door de gemeentelijke archeologische dienst. Alhoewel in de omgeving vele sporen uit de Steentijd, de IJzertijd en ook uit de Middeleeuwen zijn aangetroffen, werd in de proefsleuven geen enkel prehistorisch spoor aangetroffen. Uit de Middeleeuwen werden resten van voornamelijk wat afvalkuilen en enkele sloten gevonden.

AMERSFOORT ❖ Kamp 60-62 T. D'HOLLOSY

Een enkele dag duurde het archeologisch onderzoek op de plek van twee gesloopte panden (nrs. 60 en 62) aan de Kamp. Door middel van twee proefsleuven kon het hele terrein achter de twee voormalige panden en de daarachter gelegen 'hotspots' van vervuiling onderzocht worden.
Het bracht maar een schamele oogst op: een handjevol paalgaten zonder enig zichtbare relatie, en een afvalkuil met 16de- en 17de-eeuws aardewerk waren de schaarse sporen die tussen de vervuiling en de recente verstoringen zichtbaar waren.

Een van de dierbegravingen (foto Sectie archeologie Amersfoort)

De barre omstandigheden van de opgraving (foto Sectie archeologie Amersfoort)

AMERSFOORT ❖ Mooierplein T. D'HOLLOSY

Tijdens het grootschalige onderzoek rondom het Mooierplein zijn zeer belangrijke vondsten gedaan. Er werden resten aangetroffen van het vroegste Amersfoort, een boerennederzetting die al in 1028 in oorkonden voorkomt. Van de Kortegracht kon eindelijk worden vastgesteld dat het een gegraven waterloop was en bovendien werd een van de oudste stenen huizen van de stad opgegraven.

Voorafgaand aan bouw van winkelcentrum Drakennest is op en om het Mooierplein in de herfst van 1998 tot de zomer van 1999 archeologisch onderzoek verricht. Door de geplande bouwactiviteiten en met name de aanleg van de ondergrondse parkeerkelder, zou het archeologisch bodemarchief op deze historische locatie aan de zuidkant van de binnenstad van Amersfoort ernstig verstoord worden.
Het te onderzoeken terrein bestreek een groot gebied: niet alleen het plein, maar ook de Mooierstraat zelf, de nog te slopen bebouwing aan de noordkant ervan en het parkeerterrein aan de Kortegracht vielen binnen het bouwplan en dienden dus onderzocht te worden. Al met al voor de archeologen een groot project in de binnenstad. Gelukkig: want een dusdanig groot terrein binnen de eerste stadsmuur leverde een unieke kans om op grote schaal in de historische ondergrond van Amersfoort te kunnen kijken. De resultaten mogen er dan ook wezen: onder af en toe barre omstandigheden - vele malen lag de opgraving onder een vers pak sneeuw, er was strenge vorst maar ook tropische hitte - zijn hier voor de geschiedenis van Amersfoort zeer belangrijke vondsten gedaan.

Houten boerderijen
In de pre-stedelijke geschiedenis van Amersfoort is er sprake van een boerennederzetting. In een oorkonde van 1028 wordt bevestigd dat het klooster op de Heiligenberg recht heeft op tienden op akkerland in *Amersfoirde* (tevens de oudste vermelding van de plaatsnaam). Opgravingen van de laatste jaren gaven slechts enkele aanwijzingen dat deze gelegen was op de hogere uitloper van de Amersfoortse berg, aan de zuidzijde van de stad. Met de vondst op het Mooierplein van twee complete boerderijen en vele andere sporen uit de 11de en 12de eeuw lijkt het dat hier de nederzetting daadwerkelijk gelokaliseerd was. De oriëntatie van de houten drie-schepige boerderijen was noord-zuid.

(On)natuurlijke waterloop
Een tweede belangrijke vondst werd onder het parkeerterrein bij de Kortegracht gedaan bij het graven van een diepe sleuf haaks op de gracht. Van de Kortegracht (en tevens de in het verlengde ervan liggende Langegracht) was tot nu toe niet duidelijk of het een gegraven dan wel een natuurlijk water was. In de sleuf was

Bovenaanzicht van de opgraving met de paalkuilen van de boerderijen (foto Sectie archeologie Amersfoort)

De veldkeien uit de fundering (foto Sectie archeologie Amersfoort)

aan het niveau van het natuurlijke zand, de oorspronkelijke bodem van Amersfoort, te zien dat de Kortegracht absoluut niet een natuurlijke oorsprong kon hebben. Het zand steeg juist in de richting van het water, in plaats van te dalen om zo een natuurlijke oever te vormen.
De Kortegracht is dus gegraven, en dit gecombineerd met alle gegevens over de bekende waterlopen door Amersfoort, maakt de stroom Zuidsingel-Weversingel-Havik tot de natuurlijke meander van naar het westen afstromende water.
Mogelijk is de Kortegracht in de vroege 13de eeuw aangelegd als singelgracht rond de prille stad, ter verdediging van het stedelijk gebied rond de bisschoppelijke hof. Maar ook de waterhuishouding zal ermee gediend zijn geweest - het water uit het oosten kon hierdoor sneller zijn weg vinden naar het westen, waardoor niet al het water door de natuurlijke meander hoefde af te vloeien, waardoor die waterloop rustiger werd.

Het pand de Keegelbaan

Het Mooierplein, dat pas sinds enkele decennia een 'plein' is, was tot 1960 een armoedig buurtje met vele kleine en bouwvallige huisjes. Archiefonderzoek leverde een vergelijkbaar beeld op voor de 18de en 19de eeuw. De oudste kaarten en stadsplattegronden van Amersfoort schetsen hier in de 16de en 17de eeuw echter spaarzame bebouwing van een fors formaat en vooral veel tuinen. Kennelijk had deze buurt in die tijd meer status.
Op de stadsplattegrond uit 1580 van Braun en Hogenberg zien we langs de vier straten wat bebouwing en op 'het plein' een ommuurd, vrij leeg terrein met op de hoek Mooierstraat - Scherbierstraat twee gebouwen. Langs de Mooierstraat bevindt zich een derde, groot en opvallend gebouw. Een archiefstuk uit 1729 identificeert dit laatste als '...huis vanouts genaamd de Keegelbaan...'. Tot in de 19de eeuw blijft dit opvallende pand zichtbaar op verschillende kaarten en plattegronden, maar op de kadasterkaart van 1888 komt het niet meer voor; de kaart toont ons nu een met uniforme arbeidershuisjes volgebouwde Mooierstraat.
Van de schamele 18de- en 19de-eeuwse huisjes is vrijwel niets overgebleven. Slechts hier en daar werden kleine muurfragmenten en sloopsporen aangetroffen. Uit de 16de en 17de eeuw zijn meer sporen bewaard gebleven: een aantal kelders en muurfragmenten, kuilen, water- en beerputten. Dit zijn de resten van de drie panden die we kennen van de 16de- en 17de-eeuwse plattegronden, waaronder die van het pand de Keegelbaan.
De forse bakstenen fundering van de Keegelbaan met haar brede muren (bijna één meter dik), vele leemvloeren en een gestuukt keldertje was één van de meest in het oogspringende verschijnselen tijdens de opgraving. De brede fundering heeft een afmeting van 12x6 m en bleek op een ongebruikelijke manier gefundeerd: op een rij van vele enorme veldkeien. Een wijze van funderen die wij nog nooit in Amersfoort hebben aangetroffen.

De bakstenen zijn niet secundair gebruikt en het uniforme formaat (27x13,5x7 cm) is vergelijkbaar met dat van de bakstenen uit de eerste stadsmuur. Deze stadsmuur dateert van ca 1300; tot in de eerste helft van de 14de eeuw gebruikte men in Amersfoort dit formaat baksteen. Deze datering van de fundering werd bevestigd door de vondst van een vroeg 14de-eeuws steengoed kannetje onder in de fundering. Daarmee blijkt dit gebouw dus een van de eerste bakstenen huizen in de stad! Voor die tijd is het ook een zeer fors, en dus markant en belangrijk pand in de jonge stad.
Een publiciteitsstunt op de opgraving waarbij op ludieke wijze de 'vondst' van een 'drakenei' leidde tot het geven van de naam Het Drakennest aan het nieuwbouwcomplex, werd verrassend genoeg voorafgegaan door de vondst van een echte 'draak'. Op een midden 16de-eeuwse haardsteen, behorende bij de Keegelbaan, bleek zowaar een draak afgebeeld.

Expositie
Gedurende de hele opgraving was er in het aan het Mooierplein gelegen Mondriaanhuis op de benedenetage een expositie ingericht over het lopende archeologische onderzoek en de resultaten. Twee vitrines gaven een beeld van de mooiste en actuele vondsten en de bovengenoemde kaarten en plattegronden werden ook getoond. Daarnaast werd het werk van een archeoloog uitgelegd middels een fotocollage. De ideale ligging van deze expositieruimte met de glazen achterwand richting het Mooierplein creëerde een unieke situatie: het was nu mogelijk om vanaf de straat de opgraving én de expositie te zien, maar ook om vanuit het pand de opgraving te bekijken.

AMERSFOORT ❖ Proveniersteeg M. van Dijk, R. Jayasena en H. de Jong

De bouw van twee woonhuizen was voor de Sectie Archeologie aanleiding om van 8 december 1999 tot 8 januari 2000 onderzoek te verrichten in de Proveniersteeg. Dit steegje werd enkele decennia geleden aangelegd als verbinding tussen de Nieuwstraat en de Stovestraat, parallel aan de Langestraat. Oude kaarten, te beginnen met die van Jacob van Deventer uit 1560, tonen bebouwing langs de Nieuwstraat en Stovestraat en tuinen op de plaats van de tegenwoordige Proveniersteeg. Parallel aan dit steegje werd een werkput aangelegd. Een tweede put langs de Nieuwstraat moest al in een vroeg stadium worden opgegeven, omdat hier diverse kabels en leidingen werden ontgraven die het archeologisch onderzoek bemoeilijkten. Zoals verwacht werden vele muur- en vloerresten blootgelegd. Het terrein bleek al vanaf de 14de eeuw bewoond te zijn.

De 'echte' draak uit het Drakennest (foto Sectie archeologie Amersfoort)

De opbrengst van de houten ton: glas, wandtegels, aardewerk, borden en kopjes en schoteltjes (foto Sectie archeologie Amersfoort)

Zes eeuwen bewoning

In de 13de eeuw was het gebied ten zuiden van de Langestraat nog niet ontgonnen. De enige sporen uit deze tijd zijn afwateringsgreppels waarvan er in de Proveniersteeg twee zijn aangetroffen. In de 14de eeuw kreeg de stad dit gebied, De Maat geheten, in leen van de heren van Nijeveld. Vanaf dat moment werd het terrein bewoonbaar gemaakt en ontstonden de Valkestraat, Stovestraat en de Nieuwstraat. Deze laatste duikt in 1351 voor het eerst op in historische bronnen. Ongeveer 1,75 m onder het huidige straatniveau (+1,75 NAP) is een dikke brandlaag aangetroffen die op het gehele opgravingsterrein aanwezig was. De hoeveelheid houtskool, de resten huttenleem en het aardewerk duiden op een grote brand ergens in de 14de eeuw. Waarschijnlijk betreft het de grote stadsbrand die woedde op Goede Vrijdag 14 april 1340. Tijdens die ramp werd de gehele stad in de as gelegd. Na de brand werd het terrein ongeveer 0,60 m opgehoogd. Hiervoor werd lichtgrijs zand van elders aangevoerd. Daarboven vinden we het eerste stenen vloerniveau en een ingegraven aspot.

Nadat dit huis niet langer gebruikt werd, verhoogde men het terrein opnieuw, ditmaal met enkele centimeters, en zien we een nieuw niveau: een bestrating van rode bakstenen. Aan de kant van de Stovestraat werd een zware fundering van poeren, verbonden door spaarbogen, aangetroffen. Een heel gewone funderingswijze in het laatmiddeleeuwse Amersfoort. In drie bebouwingsfasen werd het terrein verder opgehoogd totdat in de 20ste eeuw de Proveniersteeg werd aangelegd. Eén van de laatste bewoners van het opgegraven huis aan de Nieuwstraat was de bekende Amersfoortse orgelman Teus Dreuning (Teus Kokkepit) die er een halve eeuw geleden woonde.

Beerputje

Willen we een beeld krijgen van de vroegere bewoners dan zijn we aangewezen op het huishoudelijk afval. Dit vinden we terug in de beerput. Aan de Proveniersteeg werden twee beerputten gevonden. Een grote stenen put bleek volgestort te zijn met puin. Er vlak naast werd een klein, rijkelijk gevuld, beerputje aangetroffen. Het betreft een kuil met daarin een kleine houten ton (diameter 0,70 m, diepte 0,35 m), waaruit een aanzienlijke hoeveelheid gebruiksvoorwerpen kon worden geborgen. Merendeels complete faience borden, roodbakkend aardewerk, thee- en koffiekopjes en schoteltjes van Chinees porselein, glas, pijpen en enkele wandtegels zijn in de periode 1700-1750 in dit putje beland. Opmerkelijk is het porselein van het type Capucijnerwaar. Dit is aan de buitenzijde bruin geglazuurd (vandaar de naam) en heeft aan de binnenkant een gebruikelijke blauw op wit beschildering. Naast een fles en een kelkglas is de aanwezigheid van twee borstglazen (voor het afkolven van melk) verrassend te noemen.

Verborgen en weer gevonden

Bijzonder was ook de vondst van een muntschat, bestaande uit tien zilveren munten. Uniek is dat de muntschat *in situ* gevonden is: van het merendeel van de muntschatten in Nederland is de vindplaats onbekend. De munten in de Proveniersteeg zijn op die plek door hun toenmalige eigenaar verborgen. De vondst is gedaan in een smalle ruimte (ca 40 cm breed) tussen twee parallel gebouwde muren (de eerder vermelde muur met spaarboog en een muur van recentere datum). Het betreft waarschijnlijk de achtergevel van het pand aan de Nieuwstraat en de achtergevel van het pand aan de Stovestraat. De munten bevonden zich, zonder spoor van enige verpakking, bij elkaar onder en naast een zogenaamde 'zuurkoolpot' uit de 18de eeuw. Waarschijnlijk zaten de munten op het moment van begraven in een zakje van leer of textiel, dat in de bodem is vergaan. De munten hebben in ieder geval niet in de pot gezeten. Waarom de munten zijn verstopt is natuurlijk niet met zekerheid te zeggen, maar de onrustige tijden voorafgaand aan de Franse overheersing (1795-1815) kunnen een goede reden zijn geweest. Een aanwijzing daarvoor is het feit, dat de jongste munt uit 1789 dateert.

De vondst bestaat uit twee statenschellingen, ook wel 6-stuiverstukken genoemd, en acht dukaten, ofwel rijksdaalders. De oudste munt dateert uit 1686, de jongste, zoals gezegd, uit 1789. De munten zijn alle afkomstig uit de periode van na de Muntwet van 1659. Die werd ingesteld om de grote hoeveelheid 'vreemd' geld in de Zeven Provinciën te beperken. Veel munten werden nu mechanisch geslagen, maar lange tijd bleven er ook handgemaakte munten, die veel meer afwijkingen vertoonden, gemaakt worden. Gedurende de 17de en 18de eeuw bestaan er in de praktijk 2 muntsystemen naast elkaar. Het kleine geld, guldens, stuivers, duiten en oordjes, is voor dagelijks gebruik. De grotere zilveren en gouden munten zijn handelsgeld. Letterlijk zijn ze hun waarde in zilver of goud waard, de intrinsieke waarde. Het grootste deel van dit zilvergeld wordt verhandeld met de Baltische Staten en met Oost-Azië.

Terug naar de muntvondst uit de Proveniersteeg. Eén van de schellingen is in 1686 of 1688 geslagen in Overijssel, de andere in 1686 in de stadsmunt van Nijmegen. Alle 8 dukaten zijn geslagen in Zeeland in de jaren 167? / 1704 / 1704 / 1737 / 1773 / 1773 / 1774 / 1789. Zeeuwse munten waren in de 18de eeuw populair wegens hun zeer goede kwaliteit. Ze hadden zelfs een iets hogere waarde: 52 stuivers in plaats van 50 stuivers voor andere dukaten. De jongste vier munten zijn waarschijnlijk nooit in roulatie geweest.

Hoewel de dukaten niet voor dagelijks gebruik waren, valt er toch wel iets te zeggen over de koopwaarde van geld in die periode, uitgaande van een verdeling van een dukaat in 2,5 gulden of 50 stuivers of 400 duiten. Uit een rekening uit 1765 voor een rouwmaal (een maaltijd voor genodigden bij een begrafenis) is op te maken, dat voor ongeveer 37 gulden (iets meer dan de gevonden muntschat) een

De munten uit de geheime bergplaats, na twee eeuwen weer ontdekt (foto Sectie archeologie Amersfoort)

Een overzicht van de funderingen aan de Utrechtsestraat. (foto Sectie archeologie Amersfoort)

complete maaltijd, met kaas, boter, 52 broden, vis, aardappelen en 300 beschuiten voor alle gasten gekocht kon worden. Het zal destijds een flink maal geweest zijn. In dezelfde omgeving is al eerder een muntschat gevonden. In 1894 werd in de tuin van Nieuwstraat 19 een zeer grote vondst gedaan. Niet minder dan 5677 gouden en zilveren munten uit de 16de eeuw, verborgen in 3 grote potten, kwamen bij werkzaamheden te voorschijn. Een van de potten is nog in Museum Flehite aanwezig.

AMERSFOORT ❖ Utrechtsestraat 33-35 T. D'HOLLOSY

Begin 1998 heeft de sectie archeologie van de gemeente Amersfoort vier weken lang een archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Utrechtsestraat, ter hoogte van de nummers 33 en 35. De sloop van de twee panden maakte onderzoek mogelijk op deze locatie in de binnenstad van Amersfoort, gelegen tussen de eerste en tweede stadsmuur aan een historische weg, de Utrechtsestraat. Er werden vele en opmerkelijke sporen van vroegere bebouwing en bewoning aangetroffen, waaronder de resten van een laatmiddeleeuwse smidse.

Een 13de-eeuwse (of mogelijk nog oudere) akkerlaag die op het hele terrein is aangetroffen maakt duidelijk dat het gebied in die tijd (toen nog buiten de oudste stadskern gelegen) een agrarische bestemming heeft gehad. Diverse paalgaten, kuilen en plaggenputten vertellen dat er toentertijd al wel (houten) bebouwing langs de Utrechtsestraat heeft gestaan. Opvallend is dat deze niet de oriëntatie lijkt te hebben die alle latere bebouwing (haaks op de Utrechtsestraat) hier heeft.
Nadat dit terrein door aanleg van de tweede stadsmuur binnen de stad kwam te liggen, werd de houtbouw opgevolgd door baksteenbouw (een houtskoolrijke laag suggereert zelfs na een brand). Het betreft twee bakstenen panden met een nieuwe oriëntatie en percelering: zoals we deze tot op heden kennen.
Het meest westelijke pand (onder nr. 35) tekende zich het beste af in de opgraving. De oostelijke zijgevel (een één-steens muur) en de achtergevel (een anderhalf-steens muur) vormen de oudste elementen ervan. Het pand heeft daarmee een reconstrueerbare afmeting van minstens 5 m breed en minimaal 18,5 m lang. De funderingen stammen uit de 15de eeuw en zijn opgetrokken uit diverse formaten bakstenen, waaronder ook vele hergebruikte kloostermoppen. Het pand stond haaks op de Utrechtsestraat en was van het even oude buurpand (onder nr. 33) gescheiden door een ca 10 cm brede 'osendrop'. Deze smalle ruimte tussen beide panden diende om het regenwater af te voeren dat van beide daken afvloeide. Achter in het pand is een keldercomplex aangetroffen, waarvan de oudste kelder, met gestuucte muren en een kruisgewelf (ca 2x2 m, met nissen), behoort bij deze

oudste baksteenbouw. Op het achterterrein bevonden zich enkele uit dezelfde periode stammende afvalkuilen en een waterput met een wand van plaggen.
In de 16de eeuw is het pand verbouwd en werd de kelder uitgebreid of deels vervangen door een kelderruimte met tongewelf (1,75 m bij minimaal 5 m), eveneens gestuct en met een kelderlicht in de achtergevel. Voor de aanleg van deze kelderuitbreiding is een deel van de oude zijgevel en achtergevel vervangen. Ook in de 17de eeuw heeft het pand enkele veranderingen ondergaan, maar het bleef nog altijd voor een groot deel staan op de oude 15de-eeuwse funderingen.
Uit de 17de eeuw stammen ook enkele vondsten en constructies uit het voorpand. Een paar ijzerbaren, een enorme hoeveelheid hamerslag en sintels, houtskool en steenkool, een gietijzeren mondstuk van een blaasbalg en een opvallende bakstenen bak tot de rand toe gevuld met sintels, gaven duidelijke aanwijzingen voor de toenmalige gebruiker: een smid. Aan de straatkant van het pand heeft zich de werkplaats van deze smid bevonden, waarschijnlijk in combinatie met een winkeltje. Een bakstenen fundamentje gaf aan waar het aambeeld heeft gestaan.
Een smederij op deze plek is niet vreemd. De Utrechtsestraat was in de 17de eeuw een overslag- en doorvoerplaats van goederen vanuit het achterland naar Utrecht en Amsterdam. De smederij lag aan een drukke verkeersweg, net binnen de stadsmuur, nabij de poort. Deze plek, waar vele reizigers en handelaren de stad in en uit gingen, vormt voor een smederij een economisch interessante locatie. Dit geldt vooral in combinatie met stalhouderij en herberg. Daarvoor hoeven we hier ook niet ver te zoeken: uit archieven is bekend dat langs de hele Utrechtsestraat door de tijd heen een concentratie is geweest van stalhouderijen, herbergen en hotels. Ter hoogte van voormalig nr. 31, dus vrijwel direct naast de door ons ontdekte smederij, is tot in de jaren '30 een combinatie stalhouderij / herberg geweest, genaamd De Vergulde Swaen. We hebben daarvan de beerput gevonden. Deze was rijk gevuld met duizenden vissengraatjes en afgekloven vogelbotjes, riante drinkglazen en fragmenten van een pasglas. Een dergelijk smal en hoog drinkglas werd voornamelijk in herbergen en kroegen gebruikt bij een gezelschapsspelletje waarin men beurtelings tot aan het volgende streepje diende te drinken.
Het moet een keertje mis zijn gegaan bij de smid: een dik brandpakket met resten van puin, mortel en dakpannen wijzen op het afbranden en instorten van een deel van het gebouw. Er werd een nieuw, kleiner pand gebouwd, waarbij gebruik werd gemaakt van de (blijkbaar) nog staande achter- en zijgevel. Dit nieuwe pand was niet alleen smaller (4 m) en minder lang (12 m) dan de voorganger, maar was ook wat verder van de straat af geplaatst. De voorgevel stond zeker 6 m van de oorspronkelijke gevellijn. Ook dit pand kreeg een kelder, nu echter in het midden van het pand, tegen de zijgevel aan. Voor de oude kelders werd een nieuwe ingangspartij gecreëerd. Wat de functie van dit nieuwe pand met het voorplaatsje aan de straatkant is geweest is niet met zekerheid te zeggen. Zulke duidelijke aanwijzingen als we in het oudere pand hebben aangetroffen, ontbreken.

AMERSFOORT ❖ Utrechtsestraat 37-39 T. D'HOLLOSY

In de zomer van 1999 was het mogelijk om het perceel direct naast de bovengenoemde smederij op te graven. Op het kleine terrein achter een winkelpand aan de Utrechtsestraat hoopten we de sporen van de smederij te kunnen vervolgen en aan te vullen met nieuwe gegevens. Mogelijk zouden we wat over zijn toenmalige buren te weten kunnen komen.
Niets bleek minder waar: door de aanleg van grote kelders en ingravingen ten behoeve van septictanks in een recent verleden was het bodemarchief grotendeels verloren gegaan. Een oven of stookplaats met nog onbekende functie, een waterput en een (15de-16de-eeuwse) beerput zonder verdere context, en een geologisch interessant bodemprofiel waarin veen op de overgang van Pleistoceen naar Holoceen zand te zien was, waren hier de oogst.

AMERSFOORT ❖ Vathorst J. VAN DER ROEST

In het uiterste noorden van de gemeente Amersfoort, waar de komende jaren de nieuwbouwwijk Vathorst zal gaan verrijzen, wordt sinds juni 1999 door de Sectie archeologie onderzoek verricht. Plaatsen van onderzoek zijn enkele vooraf bepaalde ABP's (archeologisch belangrijke plaatsen). Het veldwerk loopt vooruit op het bouwrijp maken van de gronden van deze Vinex-locatie en heeft tot doel de aard, de omvang en de kwaliteit van de in het gebied aanwezige archeologische informatiebronnen te onderzoeken. Dit moet gebeuren om tot een zo goed mogelijke waardering van de vindplaatsen te kunnen komen; deze waardering vormt de basis voor verder onderzoek of eventueel voor te nemen beheersmaatregelen.

Door middel van het aanleggen van sleuven wordt getracht concentraties van grondsporen en vondsten te lokaliseren. Het onderzoek wordt uitgevoerd met behulp van een hydraulische graafmachine waarmee proefsleuven van ca 2,5 m breed worden aangelegd. Er wordt daarbij geprobeerd tot een zodanige verdeling van de sleuven over een bepaald terreingedeelte te komen dat uiteindelijk ieder onderzocht perceel voor 10 tot 15 % systematisch verkend wordt. Vervolgens wordt, indien de dichtheid van de sporen en de aanwezigheid van artefacten hiertoe aanleiding geeft, de vindplaats nader onderzocht.

Grondsporen en vondsten

De tot nu toe onderzochte terreinen hebben vrijwel allemaal zwaar geleden onder de laatmiddeleeuwse ontginningen, de latere intensieve landbouw en de ontzandingen en ontgrondingen in de 20ste eeuw (met name van de naoorlogse periode).

Hier geldt dat vele van de dekzandruggen met hoge archeologische verwachtingen met name in de jaren '50 en '60 van deze eeuw verstoord zijn; veel zand is afgegraven en delen van het gebied zijn geëgaliseerd. Desondanks zijn hier er daar sporen uit de Prehistorie bewaard gebleven, waaruit blijkt dat door het gehele gebied in de Prehistorie mensen actief waren op de dekzandruggen. In de periode direct na de laatste IJstijd, in de Midden Steentijd, vormden deze hogere gronden een ideale leefomgeving voor groepen van jagers/verzamelaars.
Een van de locaties waar duidelijke sporen zijn aangetroffen ligt in een overgangszone van de hoger gelegen dekzanden naar de laaggelegen venige gebieden. De grondsporen bestaan voornamelijk uit grote clusters van kuil-achtige vergravingen. Enkele grote (brand-)kuilen bevatten werktuigjes van vuursteen. Het voorkomen van deze zogenaamde microlithen (=miniatuur vuurstenen werktuigjes) wijst in ieder geval op de aanwezigheid van mensen in het gebied in het Laat Mesolithicum. Het aangetroffen vuursteenmateriaal wordt gedateerd op basis van stilistische/typologische kenmerken. Voor vondsten van organisch materiaal kan gebruik gemaakt worden van de zogenaamde C-14 bepaling. Een stukje houtskool uit een van deze sporen leverde een absolute datering op van 7180 BP (+/- 90). Dit betekent omgerekend een datum van 5230 voor Chr. (met een marge van 90 jaar) dus ergens tussen 5320 en 5140 voor Chr. Deze datering komt goed overeen met het in andere, nabij gelegen kuilen aangetroffen vuursteenmateriaal. Een tweede C-14 monster uit een andere locatie, eveneens houtskool afkomstig uit een grote brandkuil, leverde een aanzienlijk oudere datering op: 8680 BP (+/- 50), omgerekend dus 6730 voor Chr. Helaas werden hierbij geen artefacten aangetroffen. Een derde C-14 monster, uit een opgravingsvlak met grondsporen in het deelplangebied De Laak, gaf verrassend genoeg een jongere datering: 5190 BP (+/- 120), omgerekend 3240 voor Chr. met een marge van 120 jaar. Een datering die dus hoort in het Neolithicum (de Nieuwe Steentijd).

Archeologisch landschapsonderzoek

Ter beantwoording van enkele specifieke vragen met betrekking tot de aard van bepaalde sporen en de context van sporen en vondsten binnen het landschap werd de specialistische hulp ingeroepen van researchinstituut Alterra. Medewerkers van dit instituut houden zich bezig met het micromorfologisch en bodemkundig onderzoek. Er zijn onder meer monsters voor de vervaardiging van slijpplaatjes en het doen van korrelgrootteanalyse genomen. De onderzoeksresultaten kunnen hopelijk de ontstaansgeschiedenis van de sporen verklaren.
Opgravingen zouden mogelijk kunnen doorlopen tot in de eerste helft van 2001. Hopelijk worden op deze locatie meer grondsporen en artefacten aangetroffen, waardoor het mogelijk wordt om tot een reconstructie van de aard van de aanwezigheid van mensen in het gebied in de Prehistorie te komen.

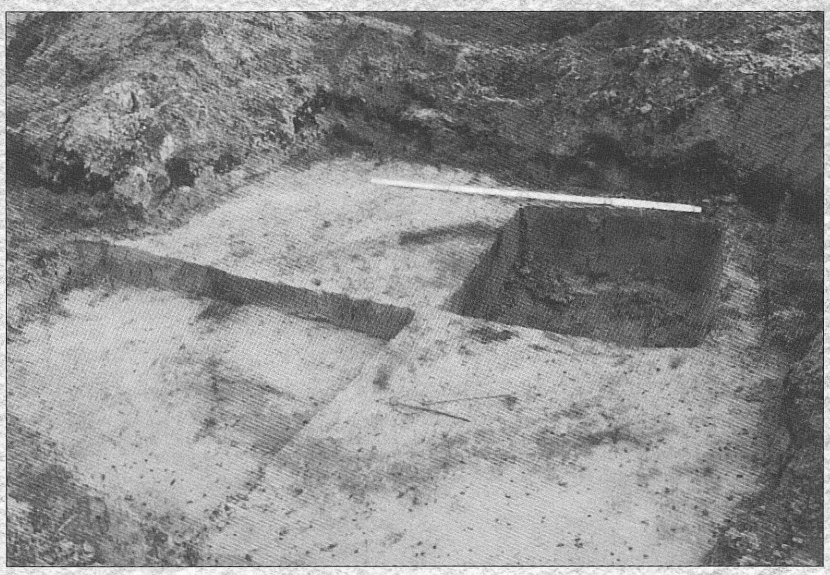

Een van de kuilen waarin de microlithen werden aangetroffen. (foto Sectie archeologie Amersfoort)

De beschoeide oever. (foto Sectie archeologie Amersfoort)

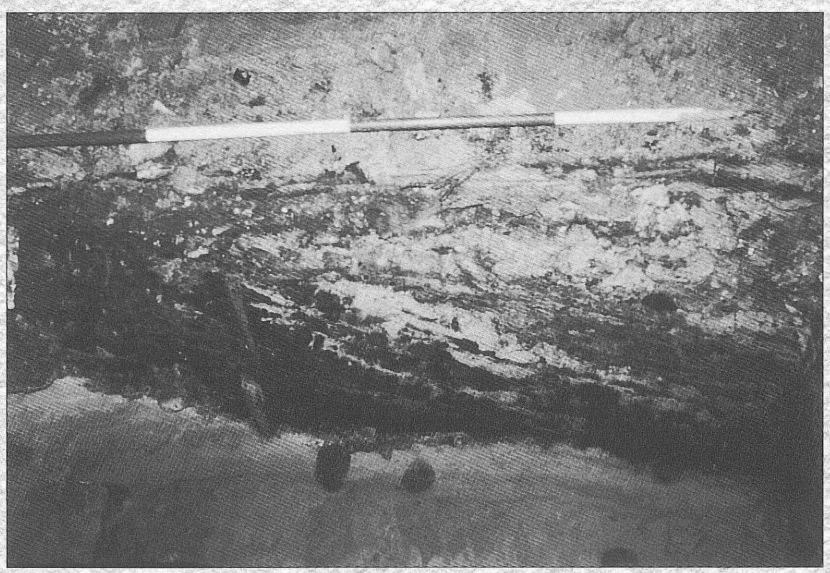

AMERSFOORT ❖ Westsingel F. SNIEDER

Toen de overkluizing van de singelgracht bij de Langestraat, ter plaatse van het Sprengel, moest worden hersteld, en daartoe een deel van de gracht werd afgedamd, was dit een unieke kans een kijkje te nemen in de droge grachtbodem. Er werd zowel over de gracht als over de stadspoorten in dit gebied informatie gevonden.

Overkluizing en het Sprengel

De overkluizing over het water van de gracht (de Westsingel) bevindt zich niet alleen onder de Langestraat zelf, maar gaat ook onder twee panden door: Langestraat nr. 1 en 3. Het gewelf is totaal 21 m lang en bestaat uit drie delen: het westelijk deel met het Sprengel dat dateert uit 1917, het gedeelte onder de panden Langestraat 1 en 3 dat dateert uit 1616, en het middendeel (de eigenlijke brug, waarover de Langestraat gaat), waarvan de ouderdom niet bekend is.
Bij de overgang van de Westsingel naar de Zuidsingel bevindt zich 'het Sprengel' zelf, een installatie om met emmers water uit de gracht te putten. De ouderdom hiervan is onbekend, maar de huidige installatie bevat een in 1916 verplaatst hek. Oorspronkelijk stond het enkele meters naar het zuiden. De Langestraat zelf was vroeger namelijk smaller. De panden aan deze kant van de Langestraat stammen uit dezelfde tijd als de verplaatsing van het Sprengel: de eerste steen is, zoals een gedenkbord in een zijgevel vermeldt, gelegd in 1917. De huizen die hier oorspronkelijk stonden zijn afgebroken, waarbij de rooilijn enkele meters naar achteren werd gebracht. Dat is destijds op meerdere plaatsen in de Langestraat gebeurd, om het toenemende verkeer meer ruimte te bieden.

Grachtbodem

Archeologisch onderzoek aan de drooggelegde gracht en de overkluizing waarboven de huizen van de Langestraat staan, leverde ondanks dat wij er slechts een klein gaatje konden maken een hoop nieuwe informatie op. Met een kleine graafmachine die op de bodem van de gracht was geplaatst, kon onder het gewelf een smalle sleuf van ca 1,5 m diep gegraven worden. Duidelijk bleek dat de huidige overkluizing, waarop de panden aan de Langestraat rusten, in één keer in de huidige vorm is opgetrokken. De sluitsteen op het gewelf met het jaar 1616 geeft zonder twijfel de datering van dit deel van de overkluizing. Het muurwerk kon aan de hand van het baksteenformaat in deze periode gedateerd worden. Een belangrijke ontdekking was dat de buitenoever van de singelgracht oorspronkelijk enkele meters meer naar 'binnen' was gelegen. Deze, slechts met paaltjes beschoeide, oever van de gegraven singel lag dus dichterbij de eerste stadsmuur van rond 1300. In de periode van de overkluizing, dus begin 17de eeuw, heeft men vermoedelijk de oever verlegd.

Rodetorenpoort

De oudste stadmuur liep onder de huidige voorgevels van de huizen aan de Krankeledestraat. Een doorgang ter hoogte van de Langestraat werd beveiligd door de Rodetorenpoort. Deze poort was de zuidelijke tegenhanger van de Viepoort (nu de Kamperbinnenpoort genoemd) en bestond waarschijnlijk uit een hoofdpoort met een overwelfde doorgang en daaraan vast een voorpoort. Dit vormde een verdedigingscomplex van grote omvang: de poort moest immers de zeer brede gracht van ca 25 m beslaan. De oorspronkelijke singelgracht was waarschijnlijk een dubbele gracht, gescheiden door een smal strookje grond en begon vrij dicht tegen de stadsmuur aan.

Toen omstreeks 1450 de tweede stadsmuur was voltooid, verviel de verdedigende functie van de Rodetorenpoort en gracht. Niet lang daarna zal ook de overkluizing van de Langestraat zelf (de brug) zijn gebouwd. Aangezien de Rodetorenpoort niet op de stadsplattegrond van Van Deventer is getekend, was hij in die tijd, rond 1560, al afgebroken.

Toegangspoorten ouder dan stadsmuur

De bodem van de oorspronkelijke singelgracht lag op een grotere diepte dan de huidige grachtbodem: op 1,80 m onder NAP, terwijl de huidige grachtbodem op ongeveer 0,65 m onder NAP ligt. In de vulling van de gracht, het gedeelte van vóór 1616, vonden we een zeer grote baksteen, een zogenaamde kloostermop met een afmeting van 33x15,5x9 cm. Dit grote formaat steen is eerder bij archeologisch onderzoek gevonden: ter plaatse van de al genoemde Viepoort en de Bloemendalse Binnenpoort. De stadsmuur zelf is gebouwd met stenen van ca 28 cm lengte. De bakstenen van de poorten in de eerste stadsmuur zijn dus blijkbaar van een groter formaat, hetgeen de veronderstelling ondersteunt dat deze eerder zijn gebouwd dan de muur zelf. Bij baksteenformaten geldt namelijk in het algemeen: hoe groter, hoe ouder. Het gaat hier vrijwel zeker om een steen van de 12de-eeuwse Rodetorenpoort. Bij het vergaren van gegevens, door middel van archeologisch onderzoek, over de poorten van de eerste omwalling, groeit de overtuiging dat deze geruime tijd (enkele decennia?) voor de muur zelf zijn opgericht. In dat stadium waren de poorten verbonden door een aarden wal.

BREUKELEN ❖ Kerkplein A. VAN ROOIJEN

Begin maart 1998 vond een waarneming plaats op het Kerkplein naast de oude Pieterskerk. De heer A. Verroen van de historische kring Breukelen attendeerde de provincie en de ROB begin 1998 op de voorgenomen bouw van een gemeenschapshuis en een brandspuithuisje ten noorden van het Kerkplein in Breukelen.

Hij wees op de mogelijke aanwezigheid van sporen en voorwerpen van de oud-Friese nederzetting Attingahem. Uit historische bronnen is bekend, dat Bonifatius daar een kerk bouwde.
Het gebied bleek voor een deel sterk verontreinigd. De bodemsanering zou onder verantwoordelijkheid van de provincie moeten gebeuren. Uit boringen bleek, dat de verontreiniging zich vooral aan de rand van het te bebouwen gebied bevond en dus geen beletsel vormde voor archeologisch onderzoek.
Na het vaststellen van de geplande ontgravingsdiepte en van de bestaande en nieuwe tracés voor riolering en bekabeling startte 5 maart het onderzoek. In zeven dagen tijd werden 2 putten aangelegd; één binnen de begrenzing van het bouwkavel van het gemeenschapsgebouw Salvatori en één ter hoogte van de geplande nieuwbouw van het brandspuithuisje. Op 3 april werd het onderzoek afgerond.
Tijdens het onderzoek was het zicht slecht, vooral door de kleigrond en aanhoudende heftige regenval. Regelmatig stond het vlak onder water, zeker na het raken van een waterafvoer.
Een deel van de put van het bouwkavel Salvatori kon vanwege de fundering van het oude brandspuithuisje met ervoor een gasbuis en riool niet tot op de ongeroerde grond bekeken worden. Van deze eerste put konden we uiteindelijk ca 7x2,5 m onderzoeken. Zoals verwacht vonden we bij het verdiepen van het vlak veel skeletresten. De begravingsdichtheid was groot. De overledenen lagen met het hoofd naar het westen. De datering van vijf in vlak drie gevonden muntjes ligt tussen 1460 en 1822 (determinatie: KPK Leiden). Twee muntjes dateren uit het begin van de 16de eeuw. Daaruit blijkt, dat deze plek lang en intensief als begraafplaats in gebruik was. De skeletresten waren meestal onvolledig en lagen niet in anatomisch verband lagen. Schedels en bijbehorende skeletdelen werden per vlak geborgen. Sporadisch konden we de grens van een grafkist door de aanwezigheid van nagels vaststellen. Slechts eenmaal zagen we sporen van de bekisting zelf. Dat was op het diepste niveau, waar we de laatste dag van het onderzoek een heel skelet borgen. De kist was ingegraven in de oeverzone van een oude, dichtgeslibde geul uit een periode (ver) voorafgaand aan de Middeleeuwen. De datering van het skelet uit grofweg 1100 na Chr. bleek in overeenstemming met de 14C datering van Groningen (GrN-23960, 935 + 30 BP): de kans dat het skelet dateert uit de periode 925 - 1105 na Chr. bedraagt 99,7%. Het is het skelet van een vrouw, bij overlijden tussen de 20 en 25 jaar oud, aldus het resultaat van een schedelonderzoek, met name aan het gebit.
In een kort, noord-oost georiënteerd profiel waren twee begraaflagen zichtbaar, gescheiden door een homogene en schone laag grijze klei van 15-35 cm dik. Uit de onderste begraaflaag kwam een wandscherf van zandgemagerd bruin aardewerk uit de tijd vóór 1300. De bovenkant ervan ligt op 0,18 m -NAP. De bovenste begraaflaag ligt tussen 0,27 en 0,02 +NAP. Vanwege de wateroverlast kon het onderste begraafniveau niet volledig onderzocht worden.

Een impressie van de barre onderzoeksomstandigheden in Breukelen (foto A. van Rooijen)

De andere put ter plaatse van de geplande nieuwbouw van het brandspuithuisje was ca 5x6,5 m. Hij lag ca 15 m oostelijk van de eerste put en werd in twee dagen tijd aangelegd, verdiept en gedicht. Ons doel was de archeologische waarde van deze plaats vast te stellen en die te vergelijken met de andere put. Ook wilden we nagaan, of het historisch bekende tracé van de oude oost-west gelegen sloot onder het brandspuithuisje hier doorliep. De sloot dateert mogelijk uit de tijd rond 1400 na Chr. Als perceelsgrens lijkt de sloot zich op oude kaarten meer aan te trekken van de weg ten oosten van de kerk dan van de oriëntatie van de kerk. Bij het verdiepen van de put bleek het noordelijk deel ervan in het recente verleden tot op grote diepte verstoord. Aan de rand van de verstoring liep ongeveer 1 m onder maaiveld een intact stenen riool uit de 19de eeuw. Op een dieper niveau troffen we de zojuist genoemde sloot daadwerkelijk aan. De slootbodem ligt op ca 2 m onder het maaiveld. Op ca 1,5 m onder het maaiveld is de sloot ca 0,8 m breed. Uit de slootvulling kwam aardewerk uit 1700. Uit het profiel bleek, dat het kerkterrein op deze plaats na het dichtgooien van de sloot is opgehoogd. Van begravingen werden geen resten aangetroffen.

Bij een waarneming eind april tijdens het saneren van de sloot ten westen van het vroegere brandspuithuisje bleek de sloot daar aan weerszijden zwaar beschoeid en ca 2,6 m breed. Vierkant bekapte palen van 22 cm dikte stonden op ca 0,7 m van elkaar, met erachter planken tot 3 cm dikte. De datering van deze constructie, die bij de sanering (voor een deel?) is verwijderd is onbekend, maar lijkt niet ouder dan de 17de of 18de eeuw. Samenvattend heeft het onderzoek opmerkelijke gegevens opgeleverd. In de onmiddellijke nabijheid van de kerk zijn bijvoorbeeld geen bewoningssporen aangetroffen. Dit in tegenstelling tot de verwachtingen. Verroen (1998) stelt, dat de oudste kerk verder naar het westen stond dan de huidige. Dat kan betekenen, dat het gewenst is de archeologische waarde van het gebied ten westen van de kerk nader te bepalen.

De geborgen skeletresten en andere vondsten zijn niet gereinigd. De tekeningen, vondsten en andere onderzoeksgegevens zijn voor verdere uitwerking bij de provincie.

Literatuur

◆ A.H. Verroen, 'Breukelen in 1681: de kaart van Bernard de Roij', *Tijdschrift historische kring Breukelen* 13 (1998) nr. 2, 57-65

BREUKELEN EN LOENEN ❖ Spooruitbreiding D.H. DE JAGER

Het Projectteam Amsterdam-Utrecht van NS Railinfrabeheer bereidt een spooruitbreiding op de lijn Amsterdam-Utrecht voor. De spoorlijn zal worden verdubbeld van twee naar vier sporen, hetgeen leidt tot bodemingrepen die aantasting van eventueel aanwezige archeologische resten tot gevolg kunnen hebben. Het tracé doorkruist immers een gebied met oude stroomruggen van de Vecht, de Angstel en het Gein en dergelijke stroomruggen zijn in het verleden voor de mens altijd favoriete vestigingslocaties geweest.

In verband met deze voorgenomen verbreding heeft het projectteam, in samenspraak met de ROB, RAAP opdracht gegeven een Aanvullende Archeologische Inventarisatie uit te voeren in het gebied tussen de gemeentegrens Abcoude/Amsterdam en de gemeentegrens Breukelen/Maarssen. Het onderzoek in de gemeenten Breukelen en Loenen is in mei 1999 uitgevoerd, terwijl het in Abcoude pas in 2000 plaats kan hebben. In sommige tracédelen worden de sporen aan weerszijden van het bestaande spoor toegevoegd, terwijl dat elders slechts aan één zijde het geval is. De breedte van de te onderzoeken strook gebied varieerde daarom van 5 tot 50 m.

De ca 1 km brede stroomgordel (het geheel van oever- en rivierbeddingafzettingen, al dan niet met restgeulen) van de Vecht is zwaar geschonden door bebouwing, aanleg van sportterreinen en het afgraven van klei (afvletten). Bij Breukelen is een aanzienlijke verbreding van de gordel in westelijke richting te constateren. Waarschijnlijk heeft hier vroeger de hoofdstroom van de Vecht gelopen, maar wanneer dat is geweest, is nog niet vastgesteld. Nu stroomt er het riviertje de Aa, dat deels binnen het huidige onderzoeksgebied ligt. De stroomrug buigt via Nieuwer ter Aa af naar het oosten en komt weer in de huidige Vechtbedding uit. Deze voormalige Vechtloop is nu nog als een duidelijk stroomrug in het landschap te herkennen.

Waarschijnlijk is bewoning op de stroomrug van de Vecht niet eerder mogelijk geweest dan in het Laat-Neolithicum: het laatste deel van de Nieuwe Steentijd (2850-2000 voor Chr.). Vondsten uit deze periode zijn uit het onderzoeksgebied niet bekend, maar wel aangetroffen op de stroomrug van de Vecht bij Oud-Zuilen. Het is mogelijk dat vindplaatsen uit deze periode door erosie weer zijn verdwenen. Ook is het mogelijk dat eventuele resten door latere rivierafzettingen zijn overdekt.

Van de stroomgordel van de Vecht zijn diverse vondstmeldingen bekend uit de Vroege IJzertijd (800-500 voor Chr.). Zo werd enkele honderden meters ten westen van Nieuwer ter Aa een fragment van een schaal gevonden die uit de Vroege IJzertijd stamt. Verder werd bij Nigtevecht in 1987 een boomstamkano gevonden die eveneens in de Vroege IJzertijd wordt gedateerd. Het is niet zeker of deze archeologische resten ook wijzen op permanente bewoning. Het is ook mogelijk

dat mensen in die tijd het gebied alleen bezochten voor de jacht en visvangst en dat de meer permanente bewoning in deze periode meer naar het oosten plaatsvond, op de Utrechtse Heuvelrug.
In de late Midden IJzertijd (ca 300 voor Chr.) is er in ieder geval wel sprake van permanente bewoning in de omgeving van het onderzoeksgebied. Een tijdelijke onderbreking van de zeespiegelstijging bevorderde in die periode de ontwatering van het veengebied, waardoor bewoning mogelijk werd op de oeverwallen van de rivieren en kreken. Op de oever van de Angstel bij Baambrugge, 1 km ten westen van het onderzoeksgebied, werden de resten van een nederzetting aangetroffen die uit de Midden IJzertijd dateert. Ook op de stroomrug van de Aa bij Breukelen is, 500 m ten westen van het onderzoeksgebied, een vindplaats uit de Midden IJzertijd getraceerd.
Bij de kartering van het geplande spooruitbreidingsgebied is door RAAP op één locatie een mogelijke archeologische vindplaats aangetroffen. De vindplaats ligt op de zuidelijke oeverwal van de Angstel, ten zuiden van de hoeve Eben-Haëzer. In verscheidene boringen werd hier houtskool aangetroffen. Op grond van de landschappelijke ligging bestaat de mogelijkheid dat hier archeologische resten daterend uit de Midden IJzertijd kunnen worden aangetroffen. Ten westen van de huidige weg langs de spoorbaan zal de verstoring van het bodemarchief als gevolg van de spooruitbreiding beperkt blijven tot een strook van ca 10 m. Of er nog archeologische sporen onder het huidige wegdek bewaard zijn gebleven, is onbekend, maar gezien de diepteligging van de aangetroffen houtskool (0,60 m beneden het maaiveld) een reële mogelijkheid. Er is aanbevolen ter plaatse een vervolgonderzoek in te stellen.

Literatuur

- D.H. de Jager, *Spooruitbreiding Amsterdam-Utrecht: een Aanvullende Archeologische Inventarisatie fase 1: kartering (AAI-1)*, RAAP-rapport 469 (Amsterdam 2000)
- L.P. Louwe Kooimans, *The Rhine/Meuse Delta. Four studies on its Prehistoric Occupation and Holocene Geology* (Leiden 1974)
- M.G. Marinelli, *Rijksweg A2 Noord; Aanvullende Archeologische Inventarisatie,* RAAP-rapport 256 (Amsterdam 1997)
- L,H. Wijngaarden-Bakker, 'De voorgeschiedenis van Baambrugge en Abcoude', in: D.G. Carasso en M. Carasso-Kok, *Abcoude en Baambrugge 900 jaar: Historie van twee dorpen* (Abcoude 1985)
- R. de Zwarte, 'Sporen van prehistorische bewoning in de Vechtstreek', *Westerheem* XXXI (1982) 90-100

BUNNIK ❖ Aan de Kampweg I.A. SCHUTE

Bouwonderneming Van Oostrum en Van Laar B.V. heeft RAAP verzocht een archeologisch onderzoek uit te voeren in het plangebied Aan de Kampweg in de gemeente Bunnik. Het plangebied ligt ten noorden van de Kampweg langs de Kromme Rijn en heeft een oppervlakte van ca 1,7 ha.
In de eerste plaats ging de aandacht uit naar een mogelijke voorburcht van kasteel De Beesde. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat deze eventuele voorburcht zich tot in het plangebied heeft uitgestrekt. Opgemerkt moet worden dat de sloot pal ten noorden van het plangebied aan een grachtrestant doet denken.
In twee boringen werd (ingebed in oeverafzettingen) een archeologisch 'vuile laag' aangetroffen. De laag tekent zich af als een bewoningslaag met houtskool, baksteen, fosfaat en een enkel botje. Er is geen scherfmateriaal opgeboord. Aan de oppervlakte is uitsluitend vondstmateriaal uit de 17de eeuw (en later) waargenomen. De laag moet daarmee, gezien het voorkomen van baksteen, op zijn vroegst in de late Middeleeuwen, maar waarschijnlijker in de Nieuwe tijd gedateerd worden. De laag loopt mogelijk door in zuidoostelijke richting tot buiten het plangebied.

Literatuur

◆ I.A. Schute, *Plangebied aan de Kampweg, gemeente Bunnik: een archeologische kartering*, RAAP-Briefverslag 1999-331/MW (Amsterdam 1999)

BUNNIK ❖ Vechten A. VAN ROOIJEN

In juli en oktober 1998 meldde B. Elberse vondsten uit een ongeveer 1 m brede sloot, die aan de overkant van fort Vechten langs de A12 werd aangelegd. Hij vond er Romeinse munten, dakpanfragmenten, tufsteenbrokken en houtdelen. Tufsteen en dakpannen lagen vooral op drie plaatsen in grote hoeveelheid. Op de bodem van de sloot was mogelijk een (deel van een) beschoeiing zichtbaar in de vorm van een 3 m lange balk van rond zacht hout. De sloot doorsneed twee of drie oude geulen. Op de geulbodems lagen nauwelijk scherven. In één van de geulen lag vanaf de oever tot in de bedding een dikke laag metaalslakken. In deze geul vond hij enkele Romeinse scherven. Een maand eerder had hij een ontgronding gemeld van een terrein ongeveer op dezelfde plaats maar iets verder van de A12 af gelegen. Daarbij had hij weinig vondsten gedaan.

In januari 1999 meldde H. de Graaf Romeinse metaalvondsten van fort Vechten vooral afkomstig uit de stort van het tracé dat Rijkswaterstaat na afronding van

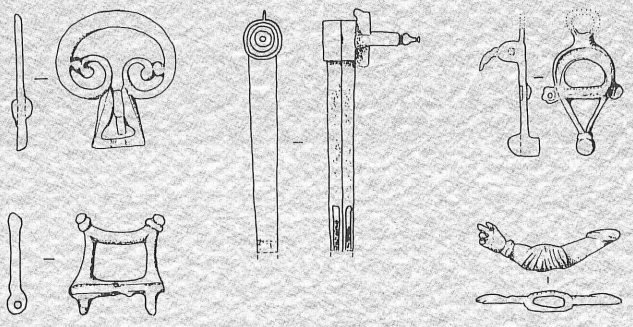

Romeinse vondsten uit Vechten: links twee gespen, midden een fragment van een passer (?) en rechts een fibula en een mesheftbeschermer (tekening A. van Rooijen)

Een rond en een druppelvormig dekseltje van een Romeins zegeldoosje, beide ingelegd met email. (foto A. van Rooijen)

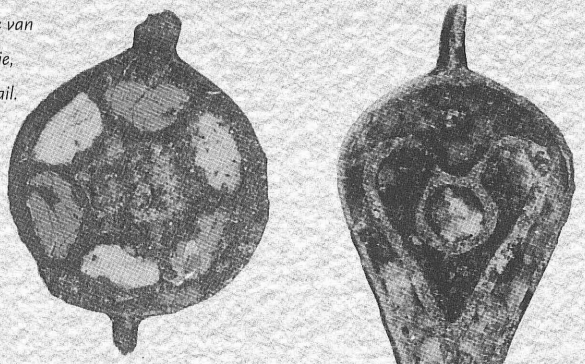

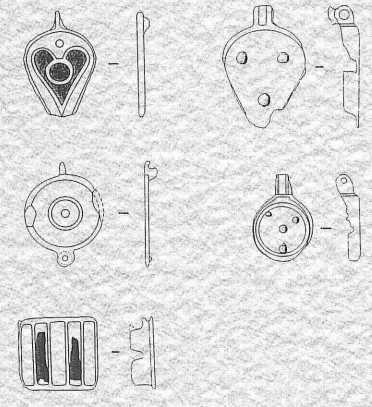

Delen van bronzen Romeinse zegeldoosjes uit Bunnik (tekening A. van Rooijen).

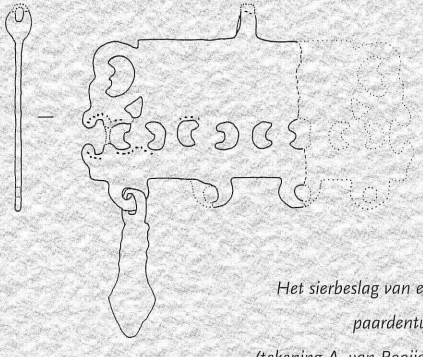

Het sierbeslag van een paardentuig (tekening A. van Rooijen)

de opgravingen daar groef. Zijn collectie bevat een flink aantal fibula's en zilveren en bronzen munten. Verder enkele slot- en sleutelfragmenten, oorlepeltjes, riemhangers, beslagplaatjes, loden gewichten, houtbeslag en gespen. Enkele opvallende vondsten zijn een fragment van een bronzen passer (?) en delen van bronzen zegeldoosjes. De Vrije Universiteit van Amsterdam heeft de zegeldoosjes opgenomen in hun landelijke inventarisatie van zegeldoosjes teneinde grip te krijgen op de betekenis ervan in militaire, landelijke en religieuze contexten.

In januari 1999 meldde F. van Eck op dezelfde plek de vondst van een deel van een sierbeslag van paardentuig. In de collectie van H. de Graaf bleek op grond van deze vondst een bronzen hanger te identificeren als behorende tot dit (type) sierbeslag.

Literatuur

◆ T. Derks, *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven* ('s-Hertogenbosch 1994)

BUNNIK ❖ Werkhoven, Klein Sonsbeek J.P. TER BRUGGE EN D.H. DE JAGER

In opdracht van de gemeente Bunnik verrichtte archeologisch adviesbureau RAAP in 1998 een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) op de bestemmingsplanlocatie Klein Sonsbeek ten noordwesten van Werkhoven. Het terrein heeft een oppervlakte van 14 ha en staat deels op de Archeologische Monumenten Kaart van de provincie Utrecht als terrein van hoge archeologische waarde vermeld. In het verleden zijn hier bewoningssporen uit de IJzertijd tot en met Late Middeleeuwen, maar met name ook veel vondsten uit de Romeinse tijd aangetroffen. Voor het onderzoek was verder van belang dat tot het begin van de 20ste eeuw de rooms-katholieke kerk van Werkhoven op een locatie direct naast het onderzoeksgebied heeft gestaan. Langs de noordzijde van het onderzoeksgebied ligt het 'oude kerklaantje' dat vroeger naar de kerk en de begraafplaats liep.
Het booronderzoek richtte zich met name op het deel van het gebied dat tussen de beide reeds gewaardeerde terreinen in ligt, waarvoor een hoge archeologische verwachting bestaat. In het bestemmingsplan wordt uitgegaan van de inrichting van de randzone van het plangebied als landschapspark, waarmee de twee gewaardeerde terreinen, mits rekening wordt gehouden met beschermende voorwaarden, behouden kunnen blijven.
De boringen op de Werkhovense stroomrug en het bijbehorende komgebied in het zuidwestelijk- en middengedeelte van het terrein leverden geen archeologi-

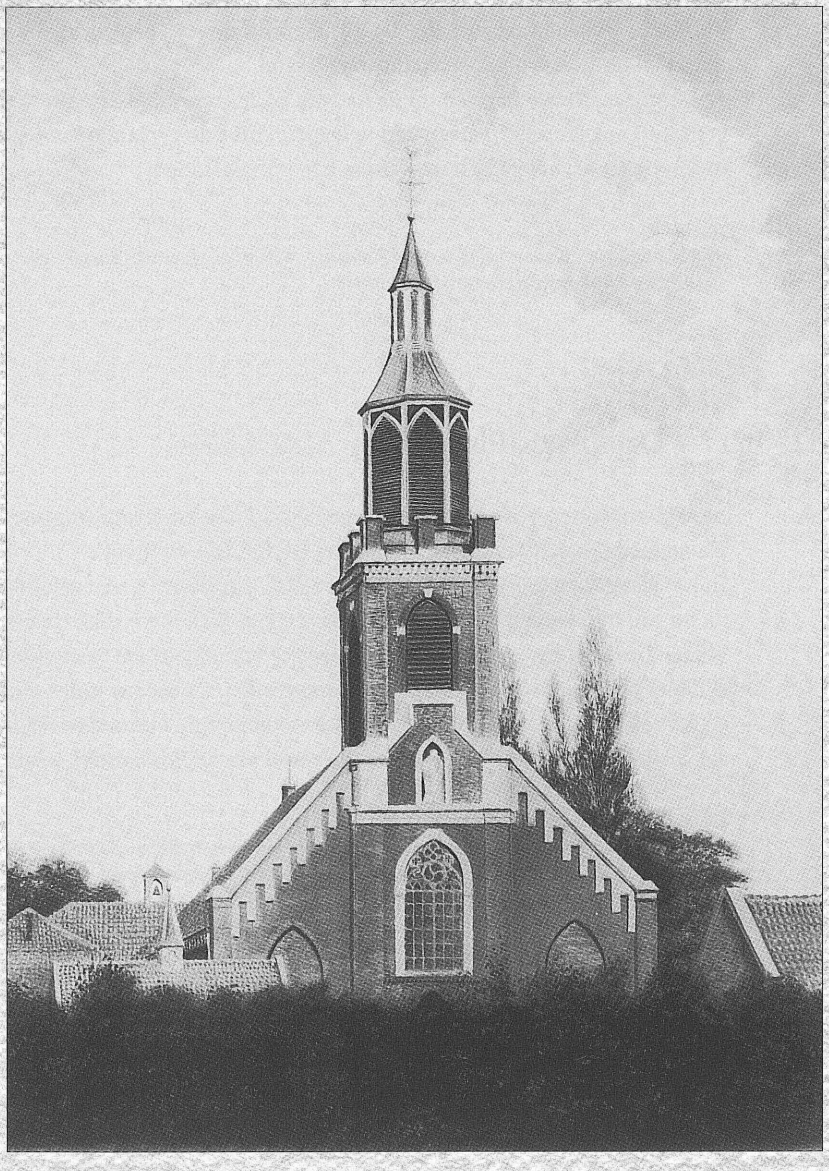

De oude katholieke kerk van Werkhoven (foto HUA)

sche indicatoren op. Aan de noordoostzijde, daar waar zich een oeverwal van de Rijn bevindt, werden in twee van de in totaal 54 boringen wel aanwijzingen voor bewoningsresten aangetroffen. Hier werd op ruim 1 m beneden het maaiveld een vuile laag aangeboord, met daarin een fragment prehistorisch (IJzertijd) aardewerk. Een verdichting van het boorgrid in de directe nabijheid van de beide boringen leverde echter geen aanwijzingen op.
Er is door RAAP aanbevolen op de locaties waar archeologische resten zijn aangetroffen enkele proefsleuven aan te leggen en/of de geplande bouwwerkzaamheden onder archeologisch toezicht te laten plaatsvinden.

Literatuur

◆ M.G. Marinelli, *Bestemmingsplan Klein Sonsbeek, Werkhoven, gemeente Bunnik; een archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 361 (Amsterdam 1998)

De Bilt ❖ Orionlaan/Pluvierlaan C.S.I. Thanos

In september 1999 heeft RAAP een archeologische kartering uitgevoerd in het plangebied Orion/Pluvierlaan, gemeente De Bilt (0,3 ha groot).
In het plangebied zijn restanten van een esdek aangetroffen met een dikte van 50 tot 80 cm. Op plaatsen waar geen esdek is aangetroffen, is een dikke bouwvoor aanwezig. Zowel in het esdek als in de bouwvoor zijn tijdens het booronderzoek uitsluitend post-middeleeuwse vondsten aangetroffen. Onder het esdek en de bouwvoor bleek het natuurlijke bodemprofiel verstoord te zijn. Het onderzoek heeft geen aanwijzingen opgeleverd voor de aanwezigheid van archeologische resten.

Literatuur

◆ C.S.I. Thanos, C.S.I., *Plangebied Orionlaan/Pluvierlaan: gemeente De Bilt; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-Briefverslag 1999-1986/MW (Amsterdam 1999)

Doorn ❖ Boswijklaan D.C.M. Raemaekers

In opdracht van de Stuurgroep Kromme Rijnlandschap heeft RAAP in mei 1999 een Aanvullende Archeologische Inventarisatie uitgevoerd op een perceel aan het eind van de Boswijklaan, waarvoor een ontgrondingsvergunning was gevraagd. De Stuurgroep had het voornemen op het betreffende terrein een paddenpoel aan te leggen. Daarbij zouden eventueel aanwezige archeologische waarden verstoord kunnen worden. Uit het booronderzoek bleek dat er twee bodemlagen zijn

te onderscheiden. Direct aan het oppervlak ligt een donkergrijs-bruine, sterk humeuze zandlaag met een dikte van 25-50 cm (A-horizont). Hieronder bevindt zich een gele, niet-humeuze zandlaag (C-horizont).
Aangezien alle boringen ook archeologisch materiaal opleverden, lijkt het erg waarschijnlijk dat zich ter plaatse een nederzetting heeft bevonden. Het aangetroffen aardewerk is echter dermate fragmentarisch dat een nauwkeurige datering niet mogelijk is. Een datering in de IJzertijd of Romeinse tijd is het meest waarschijnlijk.

Literatuur

◆ D.C.M. Raemaekers, *Ontgronding Boswijklaan, gemeente Doorn; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-Briefverslag 1999-1106/MW (Amsterdam 1999)

DOORN ❖ Mesdaglaan/Frans Halslaan A. VAN ROOYEN

In januari 1999 meldde de heer Mees in Doorn de mogelijke aanwezigheid van een aantal door bouwplannen bedreigde grafheuvels in de omgeving van de Ludenlaan, de Mesdaglaan en de Frans Halslaan. In deze omgeving liggen volgens ARCHIS inderdaad enkele mogelijke grafheuvels. Bij een veldverkenning in februari werd de locatie van de mogelijke grafheuvel aan de Ludenlaan bevestigd. Bovendien werd de ligging van een nog niet eerder geregistreerde, mogelijke grafheuvel vastgelegd en de heuvel zelf kort onderzocht.

De omgeving van de mogelijke grafheuvel

De heuvel ligt in de gemeente Doorn aan de rand van een lichtgolvend of vlak dekzandgebied. Ten noordoosten van de heuvel ligt op ca 30m afstand een noordwest-zuidoost georiënteerde zandrug. Een gutsboring in de kop van de zandrug bevestigde het vermoeden dat deze zandrug door opstuiving is ontstaan.Ten zuidwesten van de heuvel, aan de overkant van de Frans Halslaan vertoont een gebied van ca 50x50 m een tamelijk vlak reliëf. Zuidelijker, richting Paulus Potterlaan, liggen talrijke grote en kleine heuvels en zandruggen naast talrijke grote en kleine komvormige gebieden. De heer Mees meende in het meer zuidelijk gelegen gebied een tweetal grafheuvels te hebben ontdekt. Beide heuvels zijn niet nader onderzocht, omdat het reliëf en de geomorfologische gegevens erop wijzen, dat het gebied door zandverstuiving is ontstaan. Het gebied maakt deel uit van een vlak stuifzandgebied, dat zich in westelijke richting verbreedt.
Wel moeten we bedenken, dat zandverstuivingen een landschap in korte tijd een totaal ander aanzien kunnen geven en dat ook grafheuvels ondergestoven kunnen raken.

Het onderzoek van de mogelijke grafheuvel

De mogelijke grafheuvel ligt aan de voet van de Utrechtse Heuvelrug op gordeldekzanden in een glooiend met bomen begroeid gebied op de hoek van de Frans Halslaan en de Mesdaglaan. Langs en over de heuvel loopt een pad. De voet van de mogelijke grafheuvel werd krap begrensd en daarna opgemeten. Aan de zuidzijde was het reliëf van de heuvel niet goed waar te nemen. Waarschijnlijk is daar het reliëf door verstuiven aangetast. Mogelijk geldt hier de gangbare theorie, dat de overheersende noordelijke wind in de loop van tijd het profiel van een heuvel vervlakt en het heuvellichaam naar het zuiden toe verplaatst.

Voor onderzoek werd daarom de noordzijde van de heuvel gekozen. Hier werden drie gutsboringen gedaan met een diepte vanaf maaiveld van 0,6 m (GB 1), 0,7 m (GB 2) en 1,1 m (GB 3). De boringen lagen op een denkbeeldige lijn richting heuvelcentrum. De afstand tot het heuvelcentrum was bij gutsboring 1 ca 7,4 m, bij gutsboring 2 ca 6,5 m en bij gutsboring 3 ca 5 m. De gutsboring werden schuin aangezet onder een hoek van ca 70°. De NAP-diepte ervan werd niet bepaald door tijdgebrek. In alle boringen werd de aanwezigheid van een oud oppervlak ter hoogte van de heuvelvoet aangetroffen. In boringen 2 en 3 bleek het bodemprofiel uit een gelaagde opbouw van humuslaagjes te bestaan: allemaal aanwijzingen dat de heuvel kunstmatig is opgeworpen en vermoedelijk dus een grafheuvel is. Uit de boringen blijkt niet, of het oud-oppervlak op een dek- of stuifzandlaag is gevormd. Naar mogelijke randstructuren zoals greppel(s) is geen onderzoek gedaan.

Bij nieuwe plannen is archeologische onderzoek noodzakelijk.

EEMNES ❖ Golfbaan D.H. DE JAGER

In opdracht van de Landgoed Zuidpolder te Veen BV, heeft RAAP in januari 1998 een Aanvullende Archeologische Inventarisatie uitgevoerd ten behoeve van een geplande golfbaan in een gebied ten westen van de A27 en ten noorden van de A1. Het te onderzoeken gebied beperkte zich tot een ca 20 ha groot gedeelte waar op basis van het beschikbare kaartmateriaal pleistoceen zand en een esdek te verwachten waren. Bij het onderzoek bleek de bodem ter plaatse echter grotendeels door grondwerkzaamheden verstoord te zijn, met name door de aanleg van de A27 en een boomkwekerij. Slechts in één boring werd een esdek aangetroffen met daaronder een intact podzolprofiel. Daarnaast werd een deel van een dekzandrug aangetroffen waar het oorspronkelijke bodemprofiel ook nog gedeeltelijk intact was. Op een aangrenzend perceel werden geen vondsten aangetroffen. Er waren dus geen aanwijzingen voor bewoning ter plaatse en vervolgonderzoek werd niet aanbevolen.

Literatuur

◆ M. de Rooij, *Gemeente Eemnes, Verslag van het archeologisch onderzoek ten behoeve van de aanleg van een golfbaan*, RAAP-Briefverslag 1998-162/MR (Amsterdam 1998)

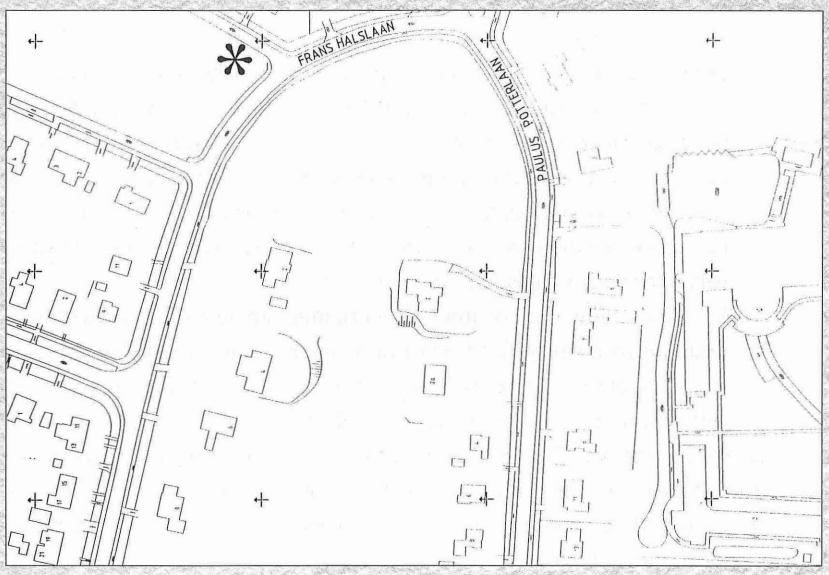

De locatie van de grafheuvel (kaart Provincie Utrecht)

De linker- en rechter stok geven de omvang van de mogelijke grafheuvel aan, de middelste stok staat op het hoogste punt (foto A. van Rooijen).

EEMNES ❖ Wakkerendijk/Meentweg D.H. DE JAGER

Op advies van de Provinciale Planologische Commissie van Utrecht heeft de gemeente Eemnes een archeologisch onderzoek uit laten voeren ten behoeve van het bestemmingsplan Wakkerendijk/Meentweg. Doel van het onderzoek was inzicht te krijgen in de historische ontwikkeling van het bestemmingsplangebied en waar en op welke diepte zich archeologische sporen in de ondergrond kunnen bevinden. Het onderzoek omvatte een bureaustudie en een veldoriëntatie en is in het voorjaar van 1998 uitgevoerd.

Eemnes ligt in het veenontginningslandschap van de provincie Utrecht. Het bestemmingsplangebied bestaat uit een langgerekt, globaal noord-zuid georiënteerd bewoningslint langs de westzijde van de Wakkerendijk en de Meentweg, aan de oostzijde van de huidige dorpskern van Eemnes. Het bestemmingsplangebied valt uiteen in twee delen, gescheiden door de oude dorpskern rond de protestantse Nicolaaskerk. De lengte bedraagt ca 6 km, de breedte varieert tussen 75 en 250 m. Rond de uitgebreide bebouwing liggen akkers, moestuintjes, grasland en verspreide bosjes.

Voor wat betreft de Prehistorie kunnen er ter plaatse nederzettingssporen uit het Laat Mesolithicum, Vroeg Neolithicum en eventueel uit de Late Bronstijd en IJzertijd worden verwacht. De eventueel aanwezige prehistorische sporen zullen zich concentreren op de dekzandruggen die het bestemmingsplangebied doorkruisen en kunnen direct onder het maaiveld worden aangetroffen. Er moet rekening mee worden gehouden dat deze sporen zijn aangetast door afgravingen van veen en zand en de eeuwenlange latere bewoning gedurende de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd.

Wat betreft de historische tijd is de Wakkerendijk de oudste kern van het laatmiddeleeuwse Eemnes. Mogelijk zijn er onder de dijk zelf nog sporen terug te vinden van de sloot en de grenspalen die in de Middeleeuwen de grens tussen Holland en het Sticht vormden. Archeologisch vondstmateriaal zou de aanleg van de weg scherper kunnen dateren. Langs de Wakkerendijk kunnen, ten noorden van Eemnes-Binnendijks, archeologische sporen voorkomen die dateren vanaf de 13de eeuw. Langs de Meentweg zullen de oudste middeleeuwse sporen dateren uit de 14de eeuw en in Eemnes-Binnendijks uit de 15de eeuw. Tenslotte moet er in het gehele gebied ook rekening worden gehouden met de aanwezigheid van archeologische sporen die dateren van na de Middeleeuwen, zoals waterputten, beerputten en fundamenten van gebouwen.

De van oorsprong laat-middeleeuwse vorm van Eemnes is nog grotendeels intact, de boerderijen staan op of naast de oorspronkelijke bewoningsplaatsen. De kans op het voorkomen van intacte archeologische sporen is het hoogst daar waar de minste herbouw heeft plaatsgevonden (rond de oudste boerderijen) en op plaatsen waar de huidige bebouwing op een ophoging ligt.

De kaart van het bestemmingsplangebied (kaart RAAP)

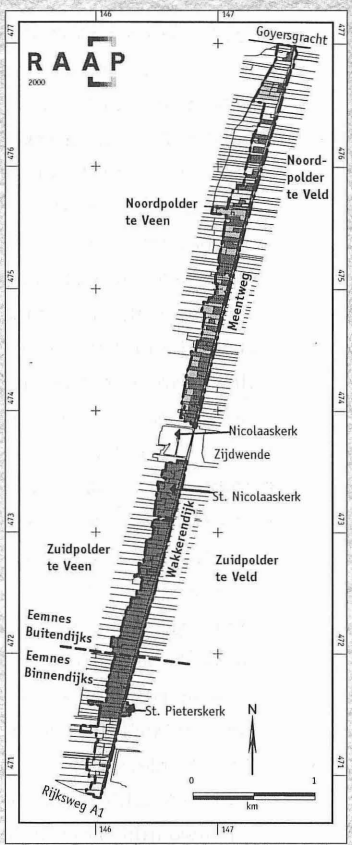

Het dorp Eemnes binnendijks rond 1792. H. Spilman naar J. de Beyer (collectie HUA)

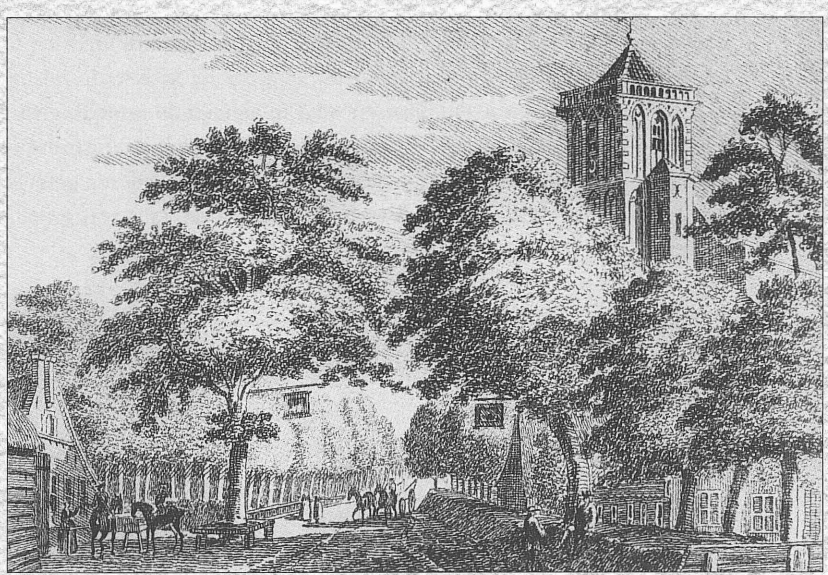

De St Pieterskerk staat op een terp die mogelijk ouder is dan de kerk zelf. Rond de kerk zijn resten van het bijbehorende kerkhof te verwachten. Een afdoende verklaring voor het feit dat deze kerk aan de oostkant van de Wakkerendijk werd gebouwd terwijl de rest van de bebouwing zich aan de andere zijde concentreerde, is nog niet gevonden. In de kerk kunnen oude muurresten of grafstenen voorkomen, waarmee rekening moet worden gehouden tijdens eventuele werkzaamheden in de kerk. Ten zuiden van de kerk zijn wellicht nog sporen van de oude weg van Baarn naar Laren terug te vinden.
Hoewel er nog geen archeologische vindplaatsen in het bestemmingsplangebied bekend zijn, kan op basis van het bureauonderzoek worden gesteld dat in grote delen van het gebied archeologische sporen uit de Prehistorie en/of de Late Middeleeuwen kunnen worden verwacht. Om bij het gemeentelijk beleid rekening te kunnen houden met deze te verwachten archeologische resten, is een archeologische advieskaart ten behoeve van het bestemmingsplan vervaardigd. Op deze kaart zijn gebiedsdelen aangegeven waar een hoge, middelmatige dan wel lage dichtheid van archeologische plaatsen wordt verwacht, ook al zijn deze nog niet ontdekt.
Een *hoge archeologische verwachting* geldt voor de historische kern van Eemnes langs de Wakkerendijk. Hier kunnen archeologische sporen daterend vanaf de 13de eeuw voorkomen. Het geldt daarnaast voor percelen met bouwkundige monumenten en percelen met bebouwing op ophogingen vanwege de kans dat daar middeleeuwse en jongere sporen intact zijn gebleven. Een hoge archeologische verwachting geldt ook voor de Wakkerendijk zelf, voor de St. Pieterskerk, de tegenwoordig bewoonde locaties direct ten noorden van de Zijdwende (14de eeuw) en bij Eemnes-Binnendijks (15de eeuw), voor twee percelen langs het noordelijk deel van de Meentweg die duidelijk opgehoogd zijn en voor een aantal andere percelen langs de Meentweg die blijkens de kadastrale minuutplan in ca 1830 bebouwd waren. Op plaatsen waar in genoemde gebiedsdelen dekzandruggen voorkomen, worden naast middeleeuwse ook prehistorische sporen verwacht. Voor deze eventueel aanwezige prehistorische sporen geldt echter een middelmatige archeologische verwachting, omdat de kans vrij groot is dat zij verstoord zijn.

Literatuur

◆ D.H. de Jager en I.M.C. Nuijten, *Ontwerp-bestemmingsplan Wakkerendijk/Meentweg, gemeente Eemnes; verkennend archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 390 (Amsterdam 1998)

HARMELEN ❖ Haanwijk D.C.M. RAEMAEKERS

De gemeente Harmelen heeft RAAP gevraagd een onderzoek te verrichten op de locatie van de aan te leggen brug Haanwijk. De locatie bevindt zich direct ten westen van de bebouwde kom van Harmelen en wordt doorsneden door de Oude Rijn. Het onderzoek richtte zich op het in kaart brengen van eventueel aanwezige archeologische vindplaatsen in het onderzoeksgebied. Speciale aandacht ging hierbij uit naar de mogelijke aanwezigheid van de Romeinse Limes-weg.
Op basis van de veldwaarnemingen kan geconcludeerd worden dat zich in het onderzoeksgebied waarschijnlijk geen nederzettingsterreinen bevinden. Er zijn ook geen directe aanwijzingen aangetroffen dat de Romeinse weg langs de Oude Rijn door het onderzoeksgebied zou lopen.
Na afloop van het booronderzoek kon echter een pas opgeschoonde slootkant ter hoogte van Haanwijk 21 onderzocht worden. Hier bleek de bodemopbouw tot ca 70 cm beneden het maaiveld goed te bestuderen. In het zuidwest-noordoostlopende profiel bleek een vegetatiehorizont aanwezig te zijn op ca 30 cm beneden maaiveld. De aanwezigheid van deze horizont duidt er op dat dit niveau gedurende lange tijd aan de oppervlakte heeft gelegen. De top van de horizont lag in het centrale deel van het profiel het hoogst, terwijl het in de naastliggende zones zo'n 20 cm lager aanwijsbaar was. Dit verschil in hoogteligging kan gezien worden als een reliëfverschil in het oude oppervlak. Juist op het hoogste punt is ook grind aangetroffen, een belangrijke Romeinse weg-indicator. Het lijkt er daarom op dat resten van de Romeinse weg aanwijsbaar aanwezig zijn ten hoogte van Haanwijk 21. Deze waarneming wijst erop dat de Romeinse weg ook in Harmelen de stroomgordel van de Oude Rijn heeft gevolgd. Met andere woorden, al bleek het onmogelijk de aanwezigheid van de Romeinse weg aan te tonen in het onderzoeksgebied, er dient zeker rekening te worden gehouden met de mogelijke aanwezigheid van de Romeinse weg.

Literatuur

◆ D.C.M. Raemaekers, *Locatie Brug Haanwijk, gemeente Harmelen: een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-Briefverslag 1999-1774/MW (Amsterdam 1999)

HARMELEN ❖ Spruit en Bosch, De Tuinderij, De Gemeentetuin en Hofwijk-West I.A. SCHUTE

In opdracht van de gemeente Harmelen heeft RAAP, op advies van de ROB, een archeologisch onderzoek uitgevoerd op een viertal toekomstige woningbouwlocaties binnen of aan de rand van de bebouwde kom van Harmelen. Het betreft de locaties Spruit en Bosch en De Tuinderij ten noorden van de Oude Rijn. De

locaties De Gemeentetuin en Hofwijk-West liggen aan de zuidzijde van de Oude Rijn. De totale oppervlakte van het onderzoeksgebied bedraagt 13,6 ha.
De reden voor het onderzoek is de door de ROB aangegeven middelmatige tot hoge archeologische verwachting van de drie eerst genoemde locaties. Hofwijk-West heeft, met uitzondering van het noordelijke deel, een lage archeologische verwachting. De middelmatige tot hoge archeologische verwachting is gebaseerd op de ligging op de stroomgordel van de Oude Rijn. Op deze zandige ondergrond zijn vondsten uit diverse perioden bekend. Van groot belang is bijvoorbeeld de ten oosten van Harmelen aangetroffen Romeinse Limes-weg.
Doel van het onderzoek was inzicht te verkrijgen in de eventuele aanwezigheid en waarde van archeologische vindplaatsen in de vier locaties. Speciale aandacht was hierbij gevestigd op de (eventuele) aanwezigheid van de Romeinse weg. Het onderzoek bestond uit een karterend booronderzoek en is uitgevoerd op 23 december 1998 en op 5 en 6 januari 1999.

Locatie 1: Spruit en Bosch
De boringen op de locatie Spruit en Bosch leverden een eenduidig beeld op. De locatie ligt op de stroomrug. In vrijwel alle boringen werden oeverafzettingen op beddingafzettingen aangetroffen. Deze oeverafzettingen hebben een dikte van gemiddeld 1 m. In enkele boringen werd onder de oeverafzettingen een restgeul aangeboord. Er werden geen archeologische indicatoren aangetroffen.

Locatie 2: De Tuinderij
De boorresultaten op De Tuinderij sluiten goed aan bij de bevindingen op de locatie Spruit en Bosch. Het terrein kenmerkt zich door het voorkomen van door oeverafzettingen overdekte beddingafzettingen. Er werden geen archeologische indicatoren aangetroffen.

Locatie 3: De Gemeentetuin
De Gemeentetuin ligt pal langs de zuidoever van de Oude Rijn, aan de concave zijde van een meander. Deze meander, met de Oude Rijn als inmiddels gekanaliseerde restgeul, is zover naar het zuiden gemeanderd dat hij de zuidgrens van de stroomgordel markeert. Afgaand op de ligging van de Romeinse weg ten oosten van Harmelen is het zeer waarschijnlijk dat deze weg ten zuiden van de restgeul ligt. Van deze weg (of andere archeologische vindplaatsen) werd echter geen spoor aangetroffen.
Het terrein ligt deels braak en dient deels als materiaaldepot van de gemeente. Uit de boringen blijkt dat de bodem tot een maximale diepte van 2 m beneden het maaiveld verstoord is. In enkele boringen werd een restgeul aangeboord terwijl in de overige boringen (onder de verstoorde toplaag) oeverafzettingen op komafzettingen werden aangeboord.

Locatie 4: Hofwijk-West

De resultaten van het karterend booronderzoek op de locatie Hofwijk-West sluiten goed aan bij de resultaten op locatie 3. In alle boringen werd een dunne laag komklei op een veenpakket aangeboord. Oeverafzettingen werden niet aangetroffen, of zijn in de bouwvoor opgenomen. Deze kunnen nog wel onder de bebouwing direct ten zuiden van de Oude Rijn liggen.

Al met al zijn er geen concrete aanwijzingen aangetroffen voor de aanwezigheid van archeologische vindplaatsen in het onderzoeksgebied. Het karterend booronderzoek maakt daarnaast duidelijk dat de bodem in De Gemeentetuin sterk verstoord is. Juist deze locatie werd op basis van het bureauonderzoek de meest interessante locatie geacht, omdat hier kans was op het aantreffen van de Romeinse weg.

Literatuur

◆ I.A. Schute, *Woningbouwlocaties Spruit en Bosch, De Tuinderij, De Gemeentetuin en Hofwijk-West, gemeente Harmelen, een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-rapport 436 (Amsterdam 1999)

HOUTEN ❖ Binnenweg A. VAN ROOIJEN

In mei 1998 meldde J. Vogel enkele vroeg-middeleeuwse metaalvondsten van brons uit het profiel van een leidingsleuf van ca 1,5 m breed en 1,5 m diep. Verspreid over een afstand van ca 1,0 m vond hij op een diepte van 0,3 tot 0,4 m onder maaiveld en onderin de bouwvoor een gesp, een fibula en de kopplaat van een fibula, waarschijnlijk daterend uit de 6de eeuw. Sporen waren in het profiel niet zichtbaar. B. Elberse verzamelde uit de stort bij deze plaats scherven. In dezelfde maand vond Vogel zo'n 170 m ten zuidwesten van deze plaats 3 bronzen voorwerpen in (stort)grond die duidelijk van elders afkomstig was: een gesp, een leerbeslag (riemtong?) en een munt. Ze lijken ook uit de vroege Middeleeuwen te dateren.

In september 1998 vond Vogel dichtbij en ten zuiden van de eerstgenoemde vindplaats meer bronzen voorwerpen, dit keer uit een donker grondspoor dat leek op een greppel: 3 fibula's, 1 fibulafragment, een munt, 9 ringen van een pantserhemd, een riembeslag van paardentuig, een spatel, een staafje, een knop (?) en een zegeldoosje. Los in de omgeving van de greppel vond hij 6 fibula's, 2 fibulafragmenten, 7 munten, 6 niet-determineerbare bronsfragmenten en 2 speelschijfjes van aardewerk en een stamper (?). De Romeinse voorwerpen dateren vermoedelijk uit de 1ste of 2de eeuw en hebben een militair karakter. Deze vindplaats ligt pal ten noorden van een gebied, dat het ADC heeft opgegraven. In september 1999 meldde H. de Graaf ook vondsten van de locatie Binnenweg.

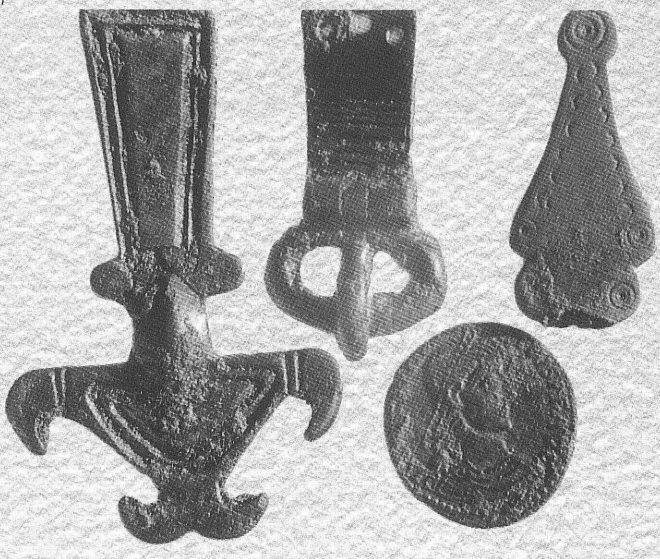

De bronzen voorwerpen (foto A. van Rooijen)

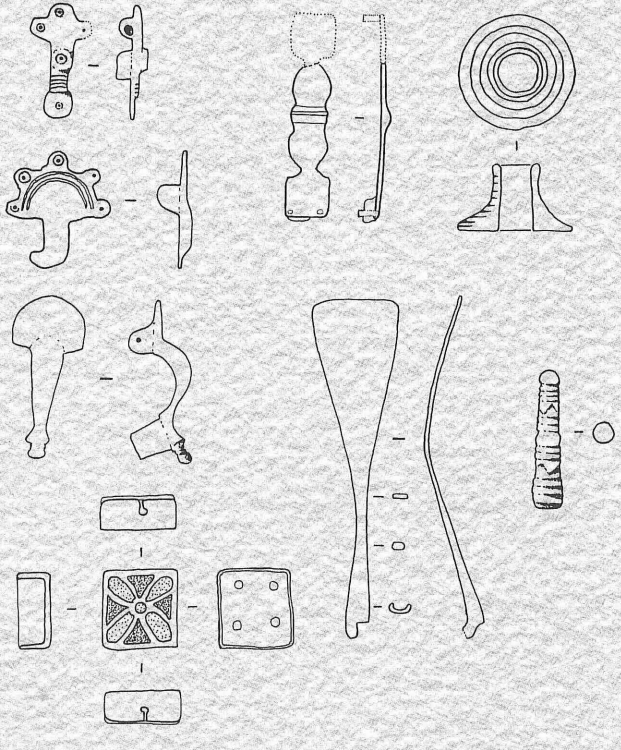

Een overzicht van de Romeinse vondsten aan de Houtense Binnenweg. Drie fibulae, een met email ingelegd zegeldoosje, een riembeslag van paardentuig en een knop, een spatel en een staafje (tekening A. van Rooijen).

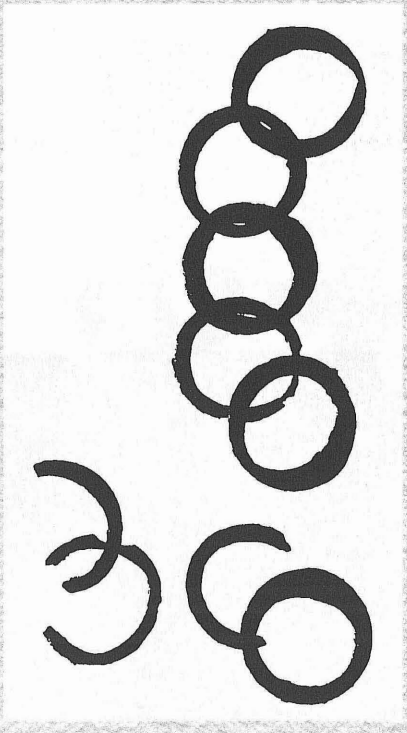

De ringen van een pantserhemd. Een dergelijke lorica hamata is door R.J. Ooyevaar te IJsselstein gerestaureerd. (foto A. van Rooijen)

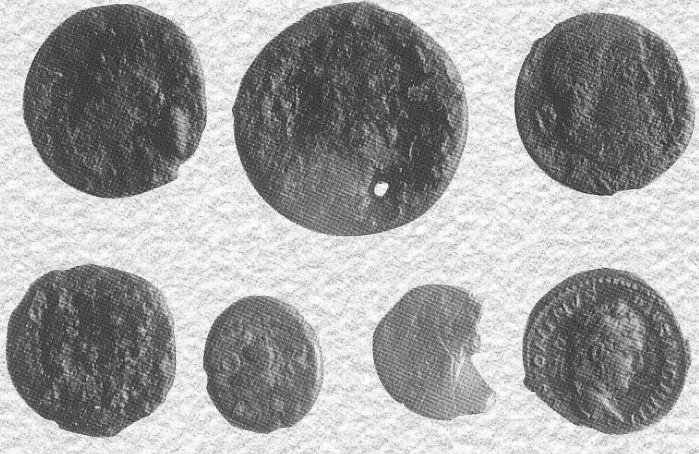

Enkele van de gevonden munten (foto A. van Rooijen).

Wandtegels.
(foto J. van Herwijnen)

HOUTEN ❖ Grote Fox J. VAN HERWIJNEN EN A. VAN SCHIP

Half mei ontving de Archeologische werkgroep Leen de Keijzer het verzoek om de fundamenten van een reeds lang verdwenen boerderij, de Grote Fox, op te sporen. Deze boerderij komt al in 1640 op een kaart voor. Een veldonderzoek gevolgd door grondboringen leverde diverse scherven concentraties op. Besloten werd een proefsleuf langs de Beusichemseweg te graven. Op 60 cm onder het maaiveld stuitten we op baksteen. Het bleken vier op elkaar gestapelde lagen baksteen van verschillend formaat en datering. De grondlaag bleek te bestaan uit scherven, een vingerhoed, een schaar, pijpenkoppen en fragmenten van flessen. Het onderste materiaal bleek nauwelijks een eeuw oud, dus was het definitief duidelijk dat we niet met de fundering van doen hadden. Nieuwe putten leverden haardstenen, een voederpot voor kippen en een aantal wandtegels op. Interessant was een halve cent uit 1836. Een veelbelovende vondst van een stuk fundering kon niet worden nagetrokken, omdat de bouw van een bungalow een vervolg van de opgraving onmogelijk maakte. Wel vonden we Romeins aardewerk, direct aan de oppervlakte.

HOUTEN ❖ Heemstede A. VAN SCHIP

Diverse malen werden er in de buurt van kasteel Heemstede stukken hersenkoraal gevonden. Uit de bagger van de sloot langs de Heemsteedseweg kwam opnieuw een dergelijk stuk. Vermoedelijk hebben al de stukken koraal deel uitgemaakt van de schelpengrot, die in de 17de en 18de eeuw in de tuin van Heemstede was ingericht.

In 1999 werd bovendien onderzoek gedaan naar de fundering van het kasteel, naar aanleiding van de definitieve restauratie van het kasteel. Het bleek dat die fundering was gelegd op houten balken. Daarvan werden door de archeologische werkgroep monsters genomen om datering mogelijk te maken. Bij het graven van de liftschacht werd een paal gevonden die werd geprepareerd voor dendrochronologisch onderzoek. Van het vroegst gesloopte gedeelte van het poortgebouw bleek de fundering nog volledig aanwezig. In de sloot of gracht die direct om dit gebouw heenliep, werden vele vondsten recent materiaal gedaan: glaswerk, eierkolen, aardwerk, een fornuis, alles uit de periode rondom 1950. Ook werden daarin stukken zand- en hardsteen aangetroffen die uit het kasteel afkomstig, zijn gebruikt om de sloot te dempen. Bijzonder was de vondst van een zwaar geoxideerd Duits machinepistool, een Mauser. Bij het ontgraven van de fundering werden veel fragmenten volksaardewerk uit de periode 1600-1800 gevonden. Aangebouwd aan de fundering van de zijgevel, grenzend aan het pad naar het kasteel, werd een vuurhaard aangetroffen met daarin nog as en houtskool.

Het stuk hersenkoraal
(foto J. van Herwijnen)

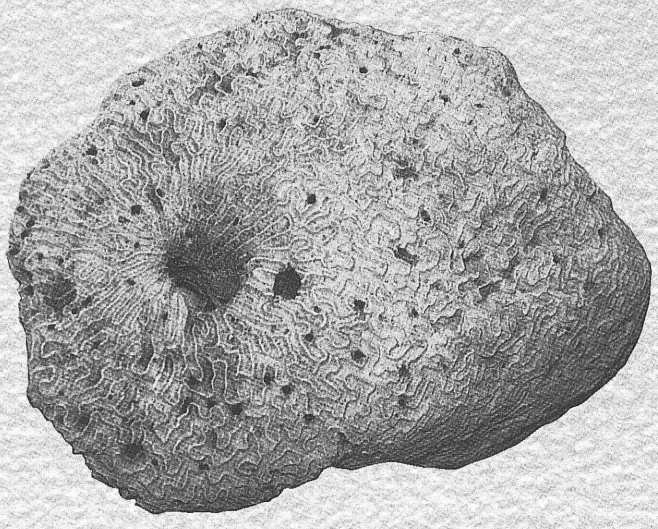

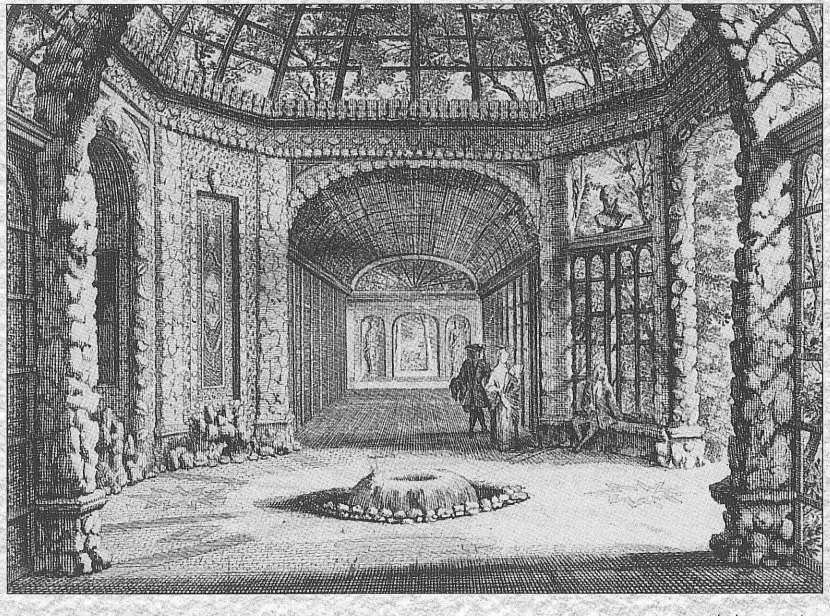

De schelpengrot in volle glorie rond 1680, getekend door I. Moucheron
(foto HUA)

HOUTEN ❖ Heulse Waard D.H. DE JAGER

In verband met de aanleg van een watertransportleiding met een puttenveld in de Heulse Waard en de Steenwaard en natuurontwikkeling in de Steenwaard heeft RAAP in opdracht van de NV Waterleidingbedrijf Midden-Nederland een gecombineerd archeologisch en bodemkundig onderzoek uitgevoerd. De beide uiterwaarden vormen de noordoever van de Lek ter hoogte van Culemborg.
Hoewel op grond van bureauonderzoek het voorkomen van archeologische vindplaatsen niet kon worden uitgesloten heeft het booronderzoek geen concrete aanwijzingen voor de aanwezigheid van archeologische sporen opgeleverd. Enkele vondsten bevestigen het voorkomen van 'oud land' in de uiterwaard. Dit lijkt met name te gelden voor het gebied tussen de centraal gelegen, oostwest georiënteerde strang (een met water gevulde, van de hoofdstroom afgesneden 'dode' meander) en de winterdijk. Ook in de buitenbocht ter hoogte van de Heulse waard is tegen de winterdijk de aanwezigheid van relicten 'oud land' aangetoond. Er is vastgesteld dat het overige deel van de uiterwaarden voornamelijk gevormd moet zijn vanaf de Vroege Middeleeuwen tot aan het moment van de grootschalige bedijking (ca 1250 na Chr.).

Literatuur

◆ E. Heunks, *Watertransportleiding Heulse Waard en Steenwaard en natuurontwikkeling; archeologisch en bodemkundig onderzoek*, RAAP-rapport 377 (Amsterdam 1998)

HOUTEN ❖ Houtensewetering D.H. DE JAGER

In september 1999 heeft RAAP in opdracht van de gemeente Houten een archeologisch onderzoek uitgevoerd op een terrein aan de kruising van de Houtensewetering en de Ambachtsweg. Het betreft een terrein van archeologische betekenis waar mogelijk een terp uit de Late Middeleeuwen langs de oude ontginningsas zou liggen. Bij het booronderzoek zijn echter geen aanwijzingen voor ophogingslagen aangetroffen en het aangetroffen materiaal dateert enkel uit de Nieuwe Tijd. Er kan geconcludeerd worden dat het onderzochte terrein waarschijnlijk geen terp betreft: mogelijk gaat het wel om de periferie van een (mogelijk middeleeuwse) woonplaats. De oude woonkern ligt dan waarschijnlijk onder de huidige bebouwing.

Literatuur

◆ J.A.M. Oude Rengerink, *Houtensewetering (terrein 38F-A18), Gemeente Houten; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-2)*, RAAP-Briefverslag 1999-2177/MW (Amsterdam 1999)

Schalkwijk in 1760,
door D. van der Burg
(foto HUA)

De put gevonden voor
nr. 18 aan De Brink
in Schalkwijk
(foto F.H. Landzaat).

HOUTEN ❖ Schalkwijk, De Brink F.H. LANDZAAT

Naar aanleiding van een melding over telkens verzakkende grond door enkele verontruste bewoners aan de Brink in Schalkwijk heeft de plaatselijke archeologische werkgroep in februari 1999 een onderzoek ingesteld. Er werd een proefsleuf gegraven van 10 m lengte, die weinig opleverde. Een dwars daarop gegraven sleuf leverde de resten van de oude fundering van een 18de-eeuws dorpsschooltje op (formaat 24/25x12/7). Op de plek van de verzakking troffen we een opgemetselde stenen waterput aan met een doorsnede van 99 cm. De put bevond zich op een diepte van 80 cm en was gebouwd in een steenformaat van 22x9x5 cm. In de put bevond zich een kleinere opgemetselde zinkput. Vermoedelijk heeft op de vroegste put een handpomp gestaan, gezien de vierkante stortbak naast de put. Nadat met het drinkwater van elders haalde, ging deze put dienstdoen als zinkput en werd aangesloten op het riool. Een aanwezige gresbuis laat dit nog zien. De put is nooit goed afgesloten en dat veroorzaakte de voortdurende verzakkingen.

HOUTEN ❖ Schalkwijk, Tetwijkseweg F.H. LANDZAAT

In de zomer van 1999 werden diverse grote baksteenfragmenten in situ in de wand van een sloot langs de Tetwijkseweg aangetroffen. In dezelfde lijn waarin de bakstenen lagen werden ook dierlijke botresten, maalsteenfragmenten en 12de-eeuwse aardewerkscherven gevonden. Dit wees op de doorsnijding van een gedempte gracht rond een bewoningsplek. Het zou kunnen gaan om de voorganger van kasteel Schalkwijk, dat in 1325 werd gebouwd.
Twee complete bakstenen gaven de maten van 33,5/34x17/7,5 cm, met een gewicht van 7 kilo. Deze bakstenen blijken zachtgebakken te zijn en zijn misschien wegens ongeschiktheid terzijde gelegd. Ze waren zeker niet geschikt om als fundering te dienen. Uit de historische bronnen blijkt al voor 1250 sprake van een kasteel bij Schalkwijk. Dit formaat baksteen lijkt te wijze op een datering rond 1200. Misschien een restprodukt van dit eerste kasteel?

HOUTEN ❖ Vinex-locatie Dina A. VAN SCHIP

Op het terrein Houten Dina werden sporen gevonden uit de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. De Archeologische werkgroep Leen de Keijzer heeft daar in 1999 diverse malen grote aantallen scherven verzameld. De oudste daarvan, die direct op een oerlaag gelegen waren, dateren uit de tijd voor onze jaartelling.

Het slootprofiel met sporen en vondsten aan de Tetwijkseweg (foto A. van Rooijen).

De gevonden grote bakstenen (foto F.H. Landzaat)

Ze liggen ingebed in wat waarschijnlijk eens de oever van een rivier was. Mogelijk werd daar generaties lang afval weggeworpen. Er werd ook veel dierlijk materiaal gevonden, waaronder een aantal paardenschedels. Op de hogere niveaus werd veel middeleeuws materiaal aangetroffen, waaronder een kraal en een sleutel. Tegen de verwachting in werden er geen sporen van huizen aangetroffen.

HOUTEN ❖ VINEX-locatie Loerik / Overdam W.K. Vos

De gemeente Houten heeft de taak in het kader van de Vierde Nota Extra over de Ruimtelijke Ordening ca 6.000 woningen en bijbehorende voorzieningen te realiseren in de periode 1995-2005. Deze zogenoemde VINEX-locatie is gepland aan zuid-oostzijde van de huidige bebouwde kom van Houten. Vanaf begin jaren '90 heeft overleg plaatsgehad tussen de gemeente Houten, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en de Provincie Utrecht, opdat zo goed mogelijk zorg zou worden gedragen voor het archeologische erfgoed in het plangebied.

Op basis van reeds beschikbare gegevens en vooronderzoek is geconcludeerd dat het plangebied zeer rijk is aan archeologische waarden, waarvan een tiental zich in het oosten bevindt en een in het westen. Enkele terreinen zouden worden beschermd volgens de Monumentenwet 1988, zodat ze behouden konden blijven. Daartegenover stond dat andere terreinen van (zeer) hoge archeologische waarde verloren zouden gaan. Het zijn terreinen waarvoor verstrekkende beheersmaatregelen hadden moeten worden genomen om het bodemarchief te behouden/beschermen tegen verdere afbraak en beschadiging. Daarom is na een uitvoerige inventarisatie en selectieprocedure door de ROB, in samenspraak met de gemeente, besloten dat de terreinen worden opgegraven om behoud van archeologische informatie veilig te stellen. Voorafgaande aan de bouwactiviteiten zijn de vindplaatsen opgegraven. In juni 1997 is daarmee een aanvang gemaakt in de plangebieden Loerik II (terrein 21) en Overdam (terrein 7 en 8 A) aan de zuidoostkant van Houten. Een vierde vindplaats (terrein 24) bevond zich aan de zuidoostrand van Houten langs de Houtense Wetering. De nummers zijn afkomstig van de Archeologische Monumenten Kaart.
Het veldwerk (boringen, vooronderzoek door middel van proefsleuven en integraal vervolgonderzoek) heeft waardevolle informatie opgeleverd over onder meer de aard, omvang en datering van de vindplaatsen. De onderzoeken werden gefinancierd door de gemeente Houten (terreinen 7, 8 A en 24) en Ballast Nedam (terrein 21). Het veldwerk is in 1997 uitgevoerd door de ROB en in latere instantie is het veldwerk en de rapportage overgenomen door het Archeologisch Diensten Centrum (ADC).

De verroeste sleutel
(foto A. Kalkman)

Locatie van de vindplaatsen
8A, 21 en 24 in Houten
(kaart ADC)

Houten-Zuid, terrein 7:
Rand van een kurkurn,
type Holwerda 94
(tekening ADC)

Terrein 7

In juli en augustus 1998 heeft op terrein 7 in de omgeving van de boerderij Overdam kortstondig onderzoek plaatsgevonden in verband met de aanleg van een watergang bij de nieuwe rondweg om Houten. Op basis van een in 1994 gedane inventarisatie van het gebied waren de grondsporen te verwachten van een agrarische nederzetting uit de IJzertijd en Romeinse periode. Deze zijn inderdaad gedeeltelijk aangetroffen in het gebied. Het betreft de sporen van wat vermoedelijk een nederzetting is geweest uit de late IJzertijd/vroeg-Romeinse periode. De grondsporen bestonden uit enkele paalsporen, kuilen en greppels waarin vondsten zijn gedaan. Het gaat daarbij voornamelijk om handgevormd, zogenaamd inheems aardewerk, dat op basis van de kleisamenstelling en de insluitsels of magering in de (vroeg-)Romeinse tijd gedateerd moet worden. Aardewerk van de draaischijf, dat kenmerkend is voor Romeins vaatwerk, is in zeer beperkte hoeveelheden aangetroffen, onder meer een rand van een zogenaamde kurkurn type Holwerda 94.

Gezien de omvang van de fosfaatkartering op terrein 7 is er slechts een zeer klein gedeelte van de totale vindplaats onderzocht. Het terrein is van belang omdat er waarschijnlijk een relatie bestaat met de even zuidelijk gelegen vindplaats 8A. In een van de drie opgravingsputten is een noord-zuid georiënteerde greppel aangetroffen die mogelijk vanuit de nederzetting op terrein 8A naar het noorden liep. Naast die relatie speelt de situering een belangrijke rol bij de reconstructie van het toenmalige landschap, waarbij geldt dat van de oorspronkelijke landschappelijke context in Houten nog betrekkelijk veel bewaard is gebleven.

Het is tot slot opmerkelijk dat dit beperkte onderzoek toch relatief veel grondsporen en aardewerk heeft opgeleverd. Het overige deel van de vindplaats zal worden behouden.

Literatuur

◆ T. Hazenberg en W.K. Vos, *Houten-Zuid, 'Het archeologisch onderzoek op terrein 7'*, ADC-rapport 34 (Bunschoten 2000)

Terrein 8A

Op terrein 8A zijn van 17 juli 1997 tot en met 5 juni 1998 opgravingen verricht. Er zijn daarbij 58 werkputten aangelegd van verschillende afmetingen. Daar waar zich de meeste bewoningssporen bevonden, bestond de ondergrond uit zavelige of lichte klei-afzettingen. De allerhoogste, meer zandige delen, zijn afgeschoven bij postmiddeleeuwse egalisatiewerkzaamheden, zodat de grondsporen op de hoogste terreindelen - de koppen - zijn aangetast. Op de flanken van die koppen naar de lager gelegen gronden heeft in veel mindere mate erosie plaatsgevonden. Er zijn redelijk veel vondsten gedaan die hoofdzakelijk bestaan uit handgevormde en gedraaide scherven uit de Romeinse periode. Daarnaast is er ook wat materiaal aangetroffen uit de Late Middeleeuwen (13de –14de eeuw).

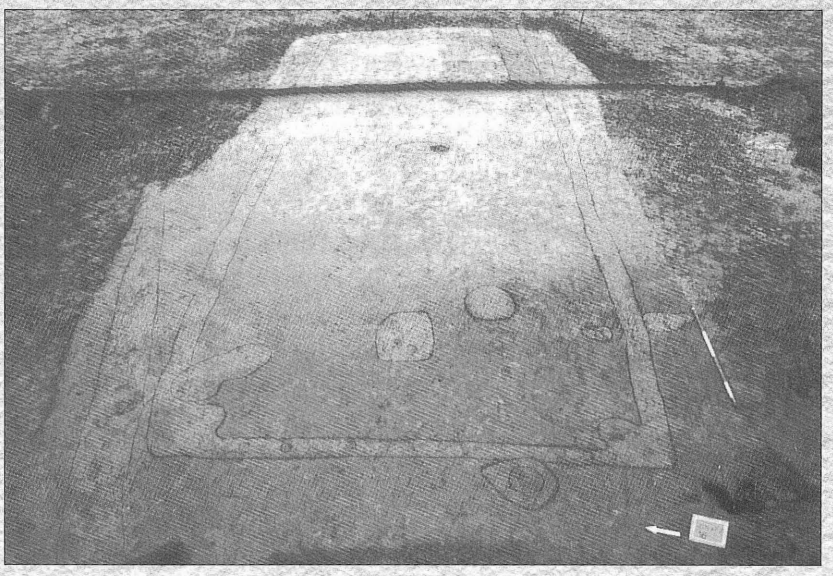

De aangekraste grondsporen van een vroeg-Romeinse huisplattegrond op terrein A. Opname vanuit het westen (foto ADC)

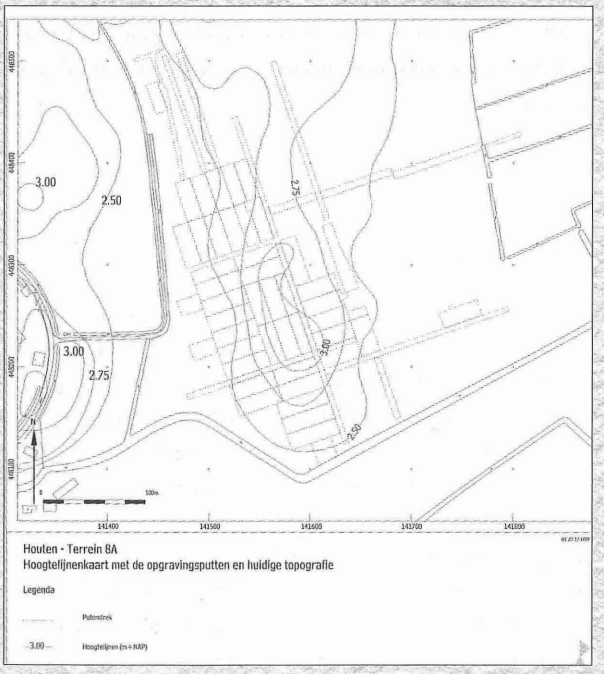

Hoogtelijnenkaart met de 58 opgravingsputten en de toenmalige topografie (tekening ADC)

Sporen

De Romeins gedateerde grondsporen laten zich omschrijven als greppels, waterputten, kuilen en palenstructuren. Een aantal brede greppels omsloot een min of meer vierkant areaal, waarbinnen zich de grootste hoeveelheid bewoningssporen bevond. Dit woongebied is geïnterpreteerd als de kern van de nederzetting. Buiten de kern, in het lager gelegen buitengebied of periferie, blijken nauwelijks archeologische grondsporen aanwezig. De eerste uitzondering hierop zijn echter de greppels die vanuit de kern naar het achterland waren gegraven. Hierdoor werd het gebied als het ware verkaveld en zorgden de greppels ook voor bijvoorbeeld de afwatering van het bewoningsterrein.

Een tweede uitzondering hierop vormen de sporen van onder meer een complete tweeschepige plattegrond buiten de woonkern. Dit gebouw is vrij klein in omvang (12x5,75 m), bestaat alleen uit een woongedeelte en dateert uit de vroeg-Romeinse periode. Een tweede, vergelijkbare plattegrond, zij het minder compleet, is op geringe afstand van het hierboven beschreven huis teruggevonden. Bij deze gebouwen is sprake van zogeheten 'zwervende erven', boerenbedrijven die niet plaatsvast waren maar betrekkelijk gemakkelijk zwierven van de ene (hoge) woonplek naar de andere. De twee plattegronden zijn aangetroffen buiten de gekarteerde fosfaatplek, op het zogenaamde attentiegebied A. Daaruit blijkt eens te meer dat zogenaamde 'lege' overgangsgebieden niet altijd vrij van archeologische grondsporen hoeven te zijn.

De overige sporen van gebouwen bevinden zich in de kern van de nederzetting. Hoewel ze niet alle even duidelijk zijn, menen we toch nog minimaal zes andere huisplaatsen te hebben opgegraven, waarvan er echter slechts drie een betrekkelijk duidelijke plattegrond hebben overgeleverd. Ook zijn er zeker vier spiekers of opslagschuurtjes/hooibergen aangetroffen en werden er negen waterputten en nog vele andere kuilen ontdekt.

Een zeer opvallend maar niet overal even duidelijk fenomeen zijn de grafstructuren. Het gaat hierbij om zowel ronde als vierkante kringgreppels. De vrij ondiepe kringgreppels waren de enige nog overgebleven restanten van wat ooit grafheuvels moeten zijn geweest. Bij de kringgreppels werden geen crematieresten of bijgiften aangetroffen. De oorzaak hiervan is dat de bovenste delen van de graven zijn geërodeerd door latere grondwerkzaamheden, het afschuiven van de zandkop. De datering van de graven kan slechts worden vastgesteld aan de hand van de omvang - ca 10x10 m – die wijst op een herkomst uit de late IJzertijd / vroeg-Romeinse periode (ca 100 voor Chr. - 70 na Chr.).

De twee opgegraven middeleeuwse plattegronden van gebouwen hebben een vrijwel identieke oriëntatie en dateren uit de tweede helft van de 13de eeuw. Beide zijn kleine boerderijen geweest met aan de oostzijde een hooiberg en aan de westzijde een waterput. Het is niet onwaarschijnlijk dat deze twee gebouwen binnen de eerste generatie middeleeuwse ontginningen vallen van Houten en omge-

De twee Laatmiddeleeuwse complexen van terrein 8 A (tekening ADC)

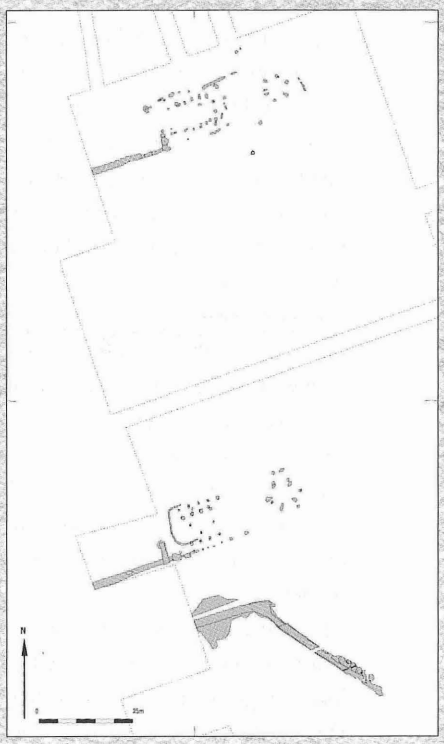

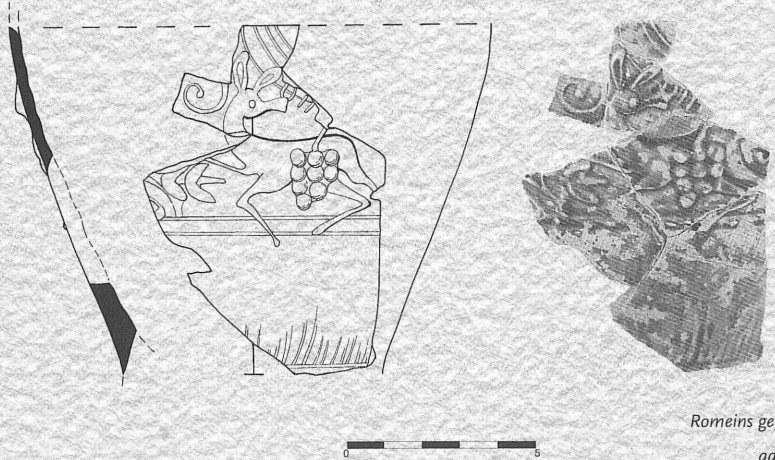

Romeins geglazuurd aardewerk, (afbeeldingen ADC)

ving; de zogenaamde tiendblokken behorende bij de Loeriker hofstad. De boerderijen liggen ca 100 m uit elkaar; de een op terrein 8 en de ander op gebied A - gedeeltelijk op dezelfde plaats als de hierboven genoemde, complete Romeinse huisplattegrond.
Het is gezien de opvallende regelmaat niet onmogelijk dat 100 m noordelijk nog een boerderijtje heeft gelegen. Zelfs onder de hedendaagse boerderij op terrein 7 zou nog een voorganger kunnen hebben bestaan in de Late Middeleeuwen. Continuïteit naar hedendaagse hoeven is echter niet aangetoond.

Vondsten

Er zijn maar weinig bijzondere vondsten aanwezig op de vindplaats 8A. Compleet aardewerk is bijvoorbeeld betrekkelijk zeldzaam. Slechts een geverfd bekertje en een ruwwandige kom zijn vrijwel gaaf uit de bodem naar boven gekomen. Een bijzonder maar niet geheel compleet exemplaar is een grote voorraadpot of dolium. De pot was net buiten het centrum van de nederzetting rechtstandig in de grond gegraven. Het is niet duidelijk of het voorraadvat oorspronkelijk tot de huisraad van een gebouw heeft behoord, want een huisplattegrond is niet aangetroffen in de directe omgeving. Opmerkelijk genoeg zijn in de dolium enkele botten van een rund teruggevonden. Tot slot dienen hier twee opmerkelijke vondsten te worden genoemd. Allereerst enkele scherven van groengeglazuurd aardewerk. Sommige fragmenten hebben een decoratie waarin de kop van waarschijnlijk een hert is onderscheiden. Dit soort scherven is zeer zeldzaam en vermoedelijk afkomstig van een zogeheten jachtbeker.
De tweede opmerkelijke vondst is een stekelbeker. Het gaat om een enigszins zeldzame variant met ruwe opgespoten en uitgeknepen kleistekels. Dit type stekelbeker wordt buiten Nijmegen nauwelijks aangetroffen en is bijna zonder uitzondering alleen teruggevonden in 1ste-eeuwse graven. De bekers worden beschouwd als imitaties van geglazuurde bekers uit de tijd van Augustus.
Ten slotte is een noemenswaardige houten vondst geborgen. In een waterput bleken, van wat in eerste instantie gewoon vlechtwerk leek, de restanten van vermoedelijk een wan of grote platte mand aanwezig. Het vlechtwerken fragment van ongeveer 17x15 cm bestaat uit een combinatie van vier evenwijdig lopende platte spanen met dwars daarop ingevlochten eenjarige vlechttenen.
Hoewel de wan - van het Latijnse *vannus* - vanaf de Romeinse tijd voorkomt, zijn Romeinse en middeleeuwse exemplaren op een hand te tellen. Het bekendste en meest complete voorbeeld is aangetroffen in Dalfsen en dateert uit de 14de eeuw. Elk wanfragment uit een eerdere periode zou aanspraak kunnen maken op 'Nederlands oudste wan'. Tot nu toe zouden daar twee fragmenten voor in aanmerking kunnen komen: een wan uit de opgraving Leiden-Roomburg en het exemplaar van terrein 8 A te Houten. Van het vlechtwerk uit Leiden staat wel vast dat het om een wan handelt, maar is de datering tot op heden niet duidelijk vast

te stellen. De wan zou zowel Romeins als laatmiddeleeuws kunnen zijn. De datering van het vlechtwerk van terrein 8A valt zonder twijfel in de (vroeg-)Romeinse periode, maar hier staat niet geheel vast of het wel de restanten van een wan betreft.

Literatuur
W.K. Vos, *Houten-Zuid. 'Het archeologisch onderzoek op terrein 8 A'*, ADC-rapport 30, (Bunschoten 2000). (Met bijdragen van I. van Amen, O. Brinkkemper, F.A. van der Chijs, M. van Dinter, M. Spanjer & C.G. Wiepking).

Terrein 21

Het onderzoek op terrein 21 vond plaats van juni 1997 tot en met mei 1998. Er werden 30 werkputten aangelegd en het onderzoek heeft vondstmateriaal opgeleverd uit de Midden- en Late IJzertijd (600-0 voor Chr.) maar ook uit de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode (250-650). Met name dat laatste is bijzonder te noemen, aangezien vindplaatsen uit die periode schaars zijn in het Kromme Rijngebied. Het is opmerkelijk dat vondsten uit de bloei van de Romeinse periode nagenoeg geheel ontbreken, wat betekent dat er op terrein 21 dus geen continuïteit van bewoning bestond tussen de IJzertijd en de Vroege Middeleeuwen.

De dichtheid van de bewoningssporen valt over het geheel genomen wat tegen. Een belangrijke oorzaak van dit gegeven zijn de vele recente ingravingen op het terrein. Bovendien is er ook een aanzienlijke hoeveelheid grond van het gebied afgeschoven, waardoor in veel gevallen slechts de onderkant van de archeologische grondsporen bewaard is gebleven. Dit maakt de herkenbaarheid en interpretatie van de grondsporen niet gemakkelijk.

Bij de aanleg van de opgravingsvlakken werd steeds een zavelige grondlaag zichtbaar, waar de grondsporen zich voor het eerst herkenbaar aftekenden. Deze laag is echter zwaar verstoord door natuurlijke ingravingen van mollen, zodat de laag de bijnaam mollenlaag heeft meegekregen. Het behoeft geen nadere toelichting dat het lezen van de grondsporen door deze mollenlaag wordt bemoeilijkt. Er speelt bovendien mee dat de sporen uit de Midden-IJzertijd vaak bestaan uit clusters van paalsporen, palenzwermen genaamd, waarin het zeer ingewikkeld is om herkenbare structuren te ontdekken. Alleen kleine opslagschuurtjes kunnen af en toe onderscheiden worden. Een cultuur zal echter niet alleen hebben bestaan uit opslagschuren en er moeten ongetwijfeld woonhuizen hebben gestaan, waarvan de plattegronden tot nu toe nog niet zijn herkend. Ook voor die andere bewoningsperiode op het onderzoeksterrein, de laat-Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode, geldt dat de bebouwing nog grotendeels onbekend is gebleven.

Toch menen we een tiental structuren, van wat vermoedelijk huizen of schuren zijn geweest, te hebben herkend. Het gaat om betrekkelijk rommelige plattegronden van kleine tweeschepige gebouwen. Daarnaast zijn er een stuk of tien spiekers of hooibergen ontdekt en een zeer grote hoeveelheid kuilen en water-

putten. De indruk bestaat dat de IJzertijd-nederzetting zich zeker verder heeft uitgestrekt in noordelijke en zuidelijk richting. In de Laat-Romeinse/vroegmiddeleeuwse periode heeft het gebied deel uitgemaakt van de rand van een belangrijke nederzetting die zich in de buurt van terrein 21 heeft bevonden. Deze veronderstelling is voorlopig ingegeven door het gebrek aan duidelijke plattegronden op het terrein en het gemis aan structuren, die het karakter en belang van de vindplaats zouden kunnen onderstrepen. Een belangrijke kandidaat voor deze elders gelegen nederzetting is terrein 22, even ten zuidwesten van vindplaats 21. Een opmerkelijk fenomeen is de aanwezigheid van een vrij diepe depressie aan de oostkant van het onderzoeksgebied. Deze depressie is het restant van een zogenaamde kronkelwaardgeul, welke in de binnenbocht van de rivier is ontstaan door het opschuiven van de rivier. De depressie is vanaf de midden-IJzertijd langzaam gaan verlanden, getuige het vondstmateriaal in de onderste lagen van de depressie. In de Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode was de laagte nagenoeg opgevuld, maar de zone is tot op de dag van vandaag een relatief lage zone in vergelijking tot de omgeving gebleven.

Vondsten

Ondanks het gemis aan duidelijke gebouwstructuren is een groot aantal opmerkelijke en opvallende vondsten gedaan op terrein 21, met name van metalen voorwerpen. Deze vondsten onderstrepen het belang van de vindplaats. Zo zijn er bijzondere en zeer zeldzame zilveren en bronzen munten gevonden uit de laat-Romeinse tijd. Er is een inhumatie aangetroffen met in de directe omgeving daarvan een paar zeer bijzondere ijzeren voetboeien; en er zijn staafgewichtjes en een aantal opmerkelijke fibulae (kledingspelden) teruggevonden.
Het is tot slot niet uitgesloten dat er een relatie heeft bestaan in de vroege Middeleeuwen met het nabijgelegen terrein 22. Daar was mogelijk de belangrijkste woonkern van het gebied gesitueerd in deze periode: de Loeriker hofstad of een voorganger daarvan. Nader onderzoek in de toekomst zou dit moeten uitwijzen.

Literatuur

◆ W.K. Vos en J.J. Lanzing, in voorbereiding: *Houten-Zuid, 'Het archeologisch onderzoek op terrein 21'*, ADC-rapport 36. (Met bijdragen van I. van Amen, O. Brinkkemper, F.A. van der Chijs, M. van Dinter, F.J. Laarman, C.K. Nooijen, L.S. de Vries & C.G. Wiepking).

Terrein 24

Vindplaats 24 bevond zich in de westen van het plangebied Houten-Zuid, Loerik, aan de noordzijde van de Houtense Wetering. Bij booronderzoek werden op het middengedeelte drie vindplaatsen vastgesteld. in het gebied verondersteld. In juni en juli 1998 is een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd, waarbij 17 werkputten van verschillende afmetingen zijn aangelegd.
Er zijn twee verschillende bewoningsfasen waargenomen: één uit de midden-

Resten van een menselijke begraving uit de IJzertijd. (foto ADC)

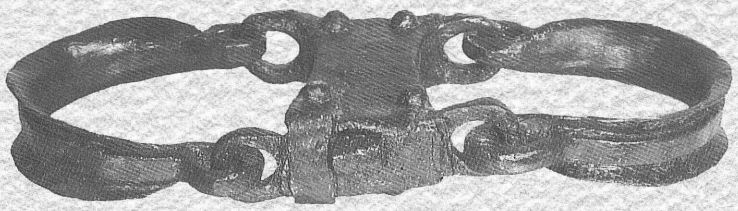

IJzeren voetboeien van terrein 21. (foto ADC)

IJzertijd en één uit de midden-Romeinse periode. Er is geen sprake van bewoningscontinuïteit tussen beide perioden. De bewoning uit de IJzertijd manifesteerde zich voornamelijk door een afvalpakket in een restgeul, die vanaf toen langzaam is gaan verlanden. Deze noordoost-zuidwest georiënteerde geul is het restant van een fossiele zijtak van de Rijn. Van bewoning op de oeverwallen van de geul is de verspreiding, intensiteit en het karakter niet meer te bepalen. Er werd slechts één enkel grondspoor waargenomen. Het spoor representeert vermoedelijk een nederzetting uit de IJzertijd. Die bewoningssporen uit de IJzertijd zijn door een later afgezet sediment geërodeerd. Deze erosie zal in de Late IJzertijd / vroeg-Romeinse periode hebben plaatsgevonden, aangezien het erosiepakket op zichzelf weer is afgedekt door Romeins gedateerde grondlagen. Echter, als de verspreiding en hoeveelheid vondstmateriaal als graadmeter mag dienen voor bewoning, kan geconcludeerd worden dat beide oevers van de restgeul bewoond zijn geweest in de IJzertijd. Bovendien is het aannemelijk dat, op basis van de hoeveelheid materiaal, de bewoning op de oostelijke oever intensiever is geweest dan die op de westoever.

In de loop van de 1ste eeuw na Chr. vestigden zich opnieuw mensen op de zandige afzettingen van het terrein. Vondstmateriaal uit deze periode is ruwweg over het hele onderzoeksterrein aangetroffen, maar concentraties grondsporen bevinden zich vooral op het middengedeelte van het terrein. In het noorden en oosten zijn weinig tot geen sporen aangetroffen. De nog aanwezige sporen dateren uit het eind van de 1ste en de gehele 2de eeuw na Chr. en bestaan vooral uit greppels die dienden als afwateringssloten. Ook zijn enkele kuilen, paalkuilen en –gaten aangetroffen en de resten van een waterput. Het gaat hierbij om de resten van een inheems-Romeinse nederzetting, waarbij een mogelijke relatie met de nabijgelegen woonkern van Houten-Tiellandt niet is uitgesloten. Van deze Romeinse bewoningsfase is echter niet bijzonder veel overgebleven. Hoewel er plaatselijk redelijk veel grondsporen zijn getraceerd, bleek dat alle sporen zijn afgetopt door de recent bewerkte bouwvoor, die soms een dikte van 0,70 m onder maaiveld bereikt. Hierdoor zijn alleen de diepst ingegraven sporen bewaard gebleven. De exacte omvang van de site is daardoor moeilijk te achterhalen. Bovendien is de kwaliteit en conservering van de grondsporen niet bijzonder goed te noemen. Wel is er gezien de sporendichtheid en –verspreiding geen reden om meer dan een vindplaats te veronderstellen in het onderzoeksgebied. Eerder lijkt er sprake van één aaneengesloten vindplaats met concentraties in het zuidelijke en noordwestelijke gedeelte van terrein 24. De noordoostelijke zone, richting de dorpskern van Houten, heeft betrekkelijk spoor- en vondstloze proefsleuven opgeleverd en men kan daarom aannemen dat dit gebied archeologisch 'leeg' is.

Het vondstmateriaal bestond voor het grootste gedeelte uit keramisch materiaal. Naast veel handgevormd en met potgruis gemagerd aardewerk uit de IJzertijd, is

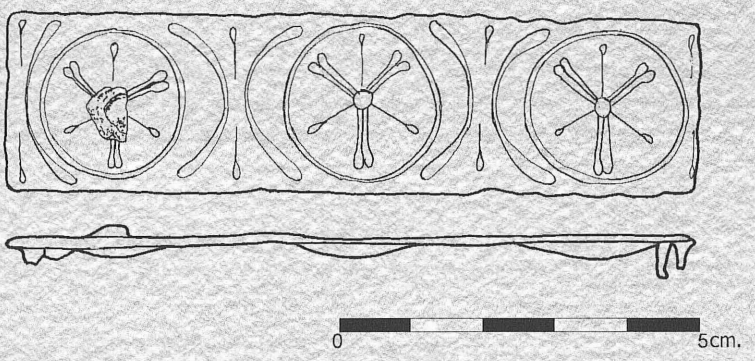

Verzilverd zwaardschedebeslag (tekening ADC)

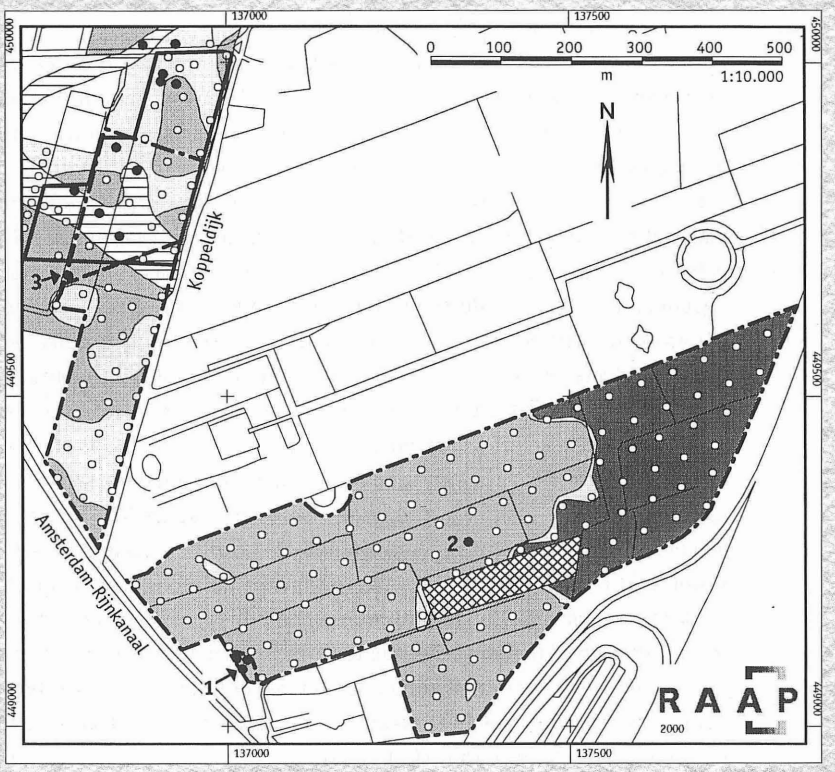

De resultaten van het booronderzoek op de golfbaan Laagraven (tekening RAAP)

een aanzienlijke hoeveelheid Romeins importaardewerk aangetroffen. Ook zijn enkele vroegmiddeleeuwse scherven (Badorf) gevonden en werden in de (recente) perceleringssloten laatmiddeleeuwse vondsten gedaan van grijs- en roodbakkend aardewerk, maar ook enkele pingsdorf scherven en fragmenten van proto- en vroeg steengoed.
Bij andere materiaalcategorieën vallen twee, vrijwel complete maalstenen (tefriet) op, enkele slijpstenen en het roodkoperen beslag van een zwaardschede (cingulum) dat was verzilverd. Het beslag had afmetingen van 9x2 cm en een dikte van ongeveer 2 mm. Aan de achterzijde was in elke hoek een nageltje aanwezig dat in het leer van de schede was bevestigd. De voorzijde bestond uit drie rozetvormige reliëfs bestaande uit kleine blaadjes en knopjes. De versiering van de reliëfs was hoogstwaarschijnlijk uitgevoerd in een niëllo-techniek en oorspronkelijk ingelegd met lood of emaille.

Literatuur

- T. Hazenberg en W.K. Vos, *Houten-Zuid, 'Het archeologisch onderzoek op terrein 24'*, ADC-rapport 35 (Bunschoten 2000) (Met een bijdrage van C.G. Wiepking).
- A. van Rooijen, *Archeologisch onderzoek gemeente Houten, Houtense Wetering. Een aanvullende archeologische inventarisatie* (Utrecht 1996)

HOUTEN/NIEUWEGEIN ❖ Laagraven D.C.M. RAEMAEKERS

De Nieuwegeinse golfclub heeft RAAP verzocht een archeologisch onderzoek uit te voeren ten behoeve van de aanleg van een golfbaan in Laagraven, gemeenten Houten en Nieuwegein. Het onderzoeksgebied bestaat uit een westelijk en oostelijk deel, gescheiden door de Koppeldijk. In het noorden van het westelijke deelgebied is al eerder een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het betreffende terrein is niet opnieuw onderworpen aan een veldonderzoek.
Het oostelijke deelgebied wordt gekenmerkt door stroomgordelafzettingen in het westen en komafzettingen in het oosten. De diepteligging van de zandige pakketten behorende tot de Jutfase stroomrug is over grote oppervlakten sterk overeenkomstig, wat suggereert dat het oppervlak van de stroomrug is verstoord als gevolg van afvletten. De aanwezigheid van zogenaamde kleibrokken in veel boringen is een tweede aanwijzing voor bodemverstoring. Het westelijk deelgebied wordt in zijn geheel gekenmerkt door stroomgordelafzettingen. Archeologische indicatoren zijn aangetroffen op drie locaties.
De eerste zone bevindt zich in het zuiden van het oostelijke deelgebied. Hier zijn aardewerkscherven en een fosfaatverkleuring aangetroffen. Deze zone vormt de randzone van een nederzettingsterrein dat zich waarschijnlijk verder naar het zuidoosten uitstrekt en dateert uit de IJzertijd of Romeinse tijd. De tweede loca-

tie ligt in het centrale deel van het oostelijke deelgebied. Hier is op een diepte van 20 cm beneden het maaiveld een geretoucheerde vuurstenen afslag aangetroffen. Het oppervlak van de stroomrug is hier verstoord door afvletten. De geïsoleerde ligging van de vondst en het verstoorde karakter van het stroomrugoppervlak geven aan dat het een losse vondst betreft.
De derde locatie waar archeologische vondsten zijn aangetroffen, wordt gevormd door het noordelijk deel van het westelijke deelgebied. In een boring is op een diepte van 110 cm beneden het maaiveld een fragment verbrand bot aangetroffen; het gebied direct ten noorden van deze boring wordt gevormd door het terrein van archeologische betekenis (CMA-code: 38F-A35). Het botfragment kan worden gerekend tot hetzelfde nederzettingsterrein, daterend uit de Late IJzertijd/Romeinse tijd.

Literatuur

- M. Marinelli, *Provincie Utrecht, herinrichting Groenraven-Oost; karterend en waarderend archeologisch onderzoek*, RAAP-rapport 277 (Amsterdam 1997)
- D.C.M. Raemaekers, *Golfbaan Laagraven, gemeenten Houten en Nieuwegein, een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-rapport 502 (Amsterdam 1999)

LEUSDEN ❖ Kolonel van Rooyenweg G. MAURO

Het ministerie van Defensie meldde een mogelijke grafheuvel op hun terrein in Leusden. Een uitgebreid onderzoek werd te kostbaar geacht. De ROB heeft toen een kort booronderzoek uitgevoerd. Het bleek te gaan om een recent opgeworpen heuvel, die misschien als gronddepot had gefungeerd. Dit was op te maken uit de sterk afwijkende vorm en het bodemprofiel, dat zichtbaar was in een schuttersputje in de heuvel. Tijdens de rit naar de heuvel werden onderweg twee andere heuvels gezien, die meer beloofden. Tijdens het graven van een kijkgaatje bleken beide stuifduintjes te zijn.

LOENEN ❖ Croonenburg D.H. DE JAGER

In augustus 1998 heeft RAAP in opdracht van de Stichting Landschapsbeheer Utrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd op het terrein van het voormalige kasteel Croonenburg. Het ca 3 ha grote terrein ligt direct ten zuiden van Loenen op de westelijke oever van de Vecht. De aanleiding voor het onderzoek vormde het voornemen van de Projectgroep Restauratieplan Vecht om langs de bestaande waterlopen en depressies in het betreffende terrein verbredingen aan te brengen teneinde natuurvriendelijke oevers te creëren.

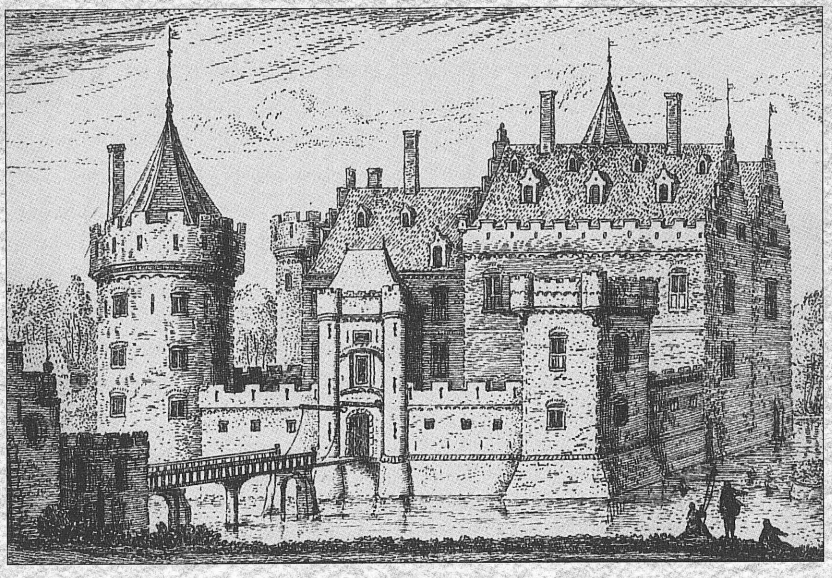

Kasteel Croonenburg 'in welstant', getekend door A. Rademaker in 1640 (foto HUA).

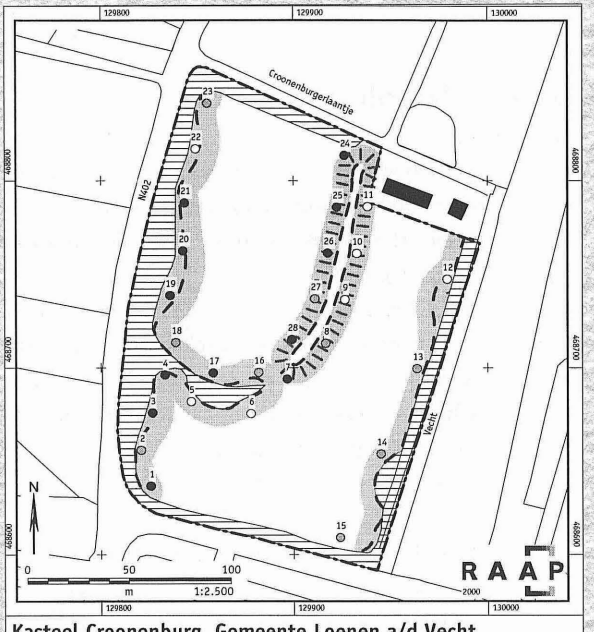

Kasteel Croonenburg, Gemeente Loenen a/d Vecht
Resultaten booronderzoek

legenda

boringen		overig	
○	met grachtvulling		onderzoeksstrook
◎	met weinig puin		water
●	met veel puin	— —	voorgenomen oeververflauwing
18	boornummer	—·—	grens onderzoeksgebied

De resultaten van het booronderzoek rond Croonenburg (kaart RAAP).

Het archeologische booronderzoek heeft de ligging van voormalige grachten, zoals die op basis van historische gegevens bekend zijn, kunnen bevestigen. De bodem van de grachten is als een zeer donker, humeus pakket goed herkenbaar. De kans is groot dat dit pakket artefacten bevat die inzicht kunnen geven in de levenswijze van de bewoners en de geschiedenis van het kasteel. De grachtbodems liggen echter dermate diep dat ze door de graafwerkzaamheden naar verwachting niet worden aangetast, zodat het bodemarchief wat dat betreft is veiliggesteld.
De vulling van de grachten bestaat uit een puinlaag, afgedekt door zandige klei. Het is daarom wel mogelijk dat bij de graafwerkzaamheden eventueel losse gebouwresten aan het daglicht komen die daar na de sloop van het kasteel zijn terechtgekomen.

Literatuur

◆ J.A.M. Oude Rengerink, *Gemeente Loenen; een archeologische inventarisatie*, RAAP-Briefverslag 1998-1643/MW (Amsterdam 1998)

Lopik ❖ N210b D.H. de Jager

De nieuwe N210b zal om het nieuwe Zenderpark (gemeente IJsselstein) en het Boveneind (Benschop, gemeente Lopik) heengeleid worden. Voor het gedeelte onder IJsselstein is reeds een inventarisatie uitgevoerd (zie IJsselstein-N210/Lage Dijk).
In oktober 1999 volgde ook onderzoek in het tracé gelegen tussen de grens van de gemeentes Lopik en IJsselstein (de Zijdewetering) en de bocht in de huidige N210 (de Ir. F.E.D. Enschedeweg). De geplande weg volgt hier de oorspronkelijke achterkade van de polder Zuidelijk Boveneind, de Benschopse Zuidzijdekade. Langs de weg wordt een ecologische zone aangelegd die de genoemde achterkade in het landschap zal benadrukken.
In afwijking van het eerder onderzochte gebied bestaat de geologische ondergrond niet uit een stroomrug maar uit een afwisselende gelaagdheid van veen en komklei, doorsneden door smalle geulafzettingen. Deze geulafzettingen zijn ontstaan door het feit dat oeverwallen langs een rivier niet overal even hoog zijn en bij hoogwater het water eerst over de laagste plekken stroomt, waardoor zogenaamde crevasse-geulen ontstaan. Vanuit deze geulen vindt sedimentatie van zandige crevasseafzettingen plaats.
Crevasse-afzettingen zijn te onderscheiden van stroomgordelafzettingen doordat ze minder dik zijn en in minder brede zones voorkomen. Bij de vorming van crevasse-afzettingen ontstaat vaak een groot aantal crevasse-geulen tegelijk, die elk

hun miniatuuroeverwallen opbouwen. Indien er later inklinking plaatsvindt, treft men in het landschap ruggen aan met daarin soms nog (dichtgeslibde en verlande) crevassegeulen. Deze smalle ruggen binnen komgebieden hebben pas in recente jaren de aandacht van archeologen getrokken, nadat is gebleken dat ook dit geschikte locaties voor onze voorouders waren om op te gaan wonen.
Tijdens het onderzoek is de exacte locatie van de crevasseruggen nader bepaald. Aanvankelijk werd er op één van die ruggen een mogelijke archeologische vindplaats ontdekt. Toen er een aantal extra boringen werd gezet bleek echter dat de aangetroffen houtskool in verband stond met een zogenaamde 'laklaag' of vegetatie-horizont en niet met menselijke aanwezigheid. De rug was wel 'bewoonbaar', want droog genoeg om een vegetatie te ontwikkelen, maar is niet aantoonbaar 'bewoond' geweest.

Literatuur

- J.P. ter Brugge, 'IJsselstein, N210', in: *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, 172
- D.H. de Jager, *N210b bij IJsselstein, Gemeente Lopik, Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*. RAAP-Rapport 523 (Amsterdam 2000)
- J.A.M. Oude Rengerink, *N210 omlegging Zenderpark IJsselstein, een archeologische kartering*. RAAP-Rapport 193 (Amsterdam 1996)

MAARSSEN ❖ Maarsserbrug D.H. DE JAGER

RAAP heeft in september 1999 in opdracht van de gemeente Maarssen een archeologisch booronderzoek uitgevoerd in het plangebied rond de Maarsserbrug. Het plangebied, waar kantoor- en woningbouw is gepland, ligt ten zuiden van de Vecht aan weerszijden van het Amsterdam-Rijnkanaal en is ca 15 ha groot. Ondanks het feit dat er een hoge archeologische verwachting bestond op het voorkomen van archeologische vindplaatsen uit de Prehistorie of de Middeleeuwen zijn deze niet aangetroffen. Wel is er op een aantal locaties archeologisch materiaal van ná de Middeleeuwen aangetroffen. Dit materiaal kan in verband worden gebracht met twee oude boerderijen, waarvan er één reeds gesloopt is. Er is aanbevolen om aan de hand van bouwhistorisch onderzoek te bepalen in hoeverre bij de betreffende boerderijen oudere archeologische resten zijn te verwachten. Mocht daaruit blijken dat de eerste bouwfase in de Middeleeuwen heeft plaatsgevonden dan kan dit aanleiding geven voor verdergaand archeologisch onderzoek.

Literatuur

- J.A.M. Oude Rengerink, *Plangebied rond de Maarsserbrug, Gemeente Maarssen; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-rapport 501 (Amsterdam 2000)

MAARSSEN ❖ Oud-Zuilen I.A. SCHUTE

Maarssens Bouwbedrijf BV heeft archeologisch Adviesbureau RAAP verzocht een archeologisch onderzoek uit te voeren in het plangebied 'Oud-Zuilen' in de gemeente Maarssen. Het plangebied ligt ten zuidwesten van Oud-Zuilen, vrijwel ingesloten door een meander van de Vecht. Het terrein heeft een oppervlakte van ca 2 ha. Doel van het onderzoek was inzicht te verkrijgen in de eventuele aanwezigheid en waarde van archeologische vindplaatsen in het plangebied. Het onderzoek bestond uit een karterend booronderzoek en is uitgevoerd op 23 februari 1999.

In het profiel van de meeste boringen zijn, zoals verwacht, oeverafzettingen op geulafzettingen van de Vecht aangetroffen. Er zijn geen concrete aanwijzingen aangetroffen voor de aanwezigheid van archeologische vindplaatsen in het onderzoeksgebied. Het onderzoek maakt duidelijk dat binnen het gehele plangebied direct aan of vlak onder de oppervlakte relatief recent puin voorkomt. Aanwijzingen voor gebouwresten werden echter niet aangetroffen. Het voorkomen van dergelijk puin als een soort 'achtergrondruis' rond historische kernen (Oud-Zuilen) is een veel voorkomend en in archeologische zin weinig belangwekkend verschijnsel. Om bovenstaande redenen is geen aanvullend archeologisch onderzoek aanbevolen.

Literatuur

◆ I.A. Schute, *Plangebied Oud Zuilen: gemeente Maarssen, een archeologische kartering*, RAAP-Briefverslag 1999-401/MW (Amsterdam 1999)

MAARSSEN ❖ Ter Meer A. VAN ROOIJEN

Op de archeologische contactdag in oktober 1999 bood de heer J. Witte de provincie aan de archeologische vindplaatsen in de gemeente Maarssen te inventariseren. Dit aanbod werd dankbaar aangenomen. Op vier topografische kaarten schaal 1:10.000 die de provincie verstrekte tekende J. Witte de plaatsen aan, waar naar zijn weten archeologische vondsten of waarnemingen waren gedaan. Hij nummerde ze en beschreef de vondsten en vondstomstandigheden voorzover hij die kon achterhalen. In totaal kon hij 26 vindplaatsen achterhalen, waarvan de meeste nog niet geregistreerd zijn. Van enkele belangrijke vindplaatsen wist hij uit publicaties in oude kranten en tijdschriften aanvullende gegevens boven tafel te krijgen. J. Witte rondde de inventarisatie (voorlopig) in februari 2000 af. Een vindplaats uit deze inventarisatie is van genoeg belang om hier uitgebreid weer te geven: de waarnemingen van de heer G. van Kooten van kasteel Ter Meer in 1964.

Tijdens rioleringswerk werden in 1964 onder de Julianaweg zware muren van slot Ter Meer aangetroffen. Op verzoek van de heer G. van Kooten tekende de heer Ruinaard (of Ruynaard) van gemeentewerken de muurresten aan op een bestektekening. Hierop zien we evenwijdig aan en onder de Julianaweg, tot waar de weg naar het zuiden afbuigt, tussen de hartlijn en het trottoir, een 20 m lange zware muur. De tekenaar noteerde bij deze oost-west georiënteerde muur 'zwaar uitgevoerd metselwerk' en 'oorspronkelijke breedte 1,2 m'. Elders is sprake van een breedte van ca 1,3 m. Dat wijst er op, dat de muur aan de basis trapsgewijs is opgebouwd. Over een afstand van 2 m bevindt zich een houten fundering onder het metselwerk.
Aan de westzijde is haaks op deze muur een tweede muur van gelijke breedte getekend met de notitie 'onderkant tenminste tot op 2,80 m onder NAP (ca 3,7 m beneden het ..... [wegdek?])'. Al met al dus een fors uitgevoerde muur. Aan de oostzijde lijkt de muur op te houden bij het einde van de opgraving. Ten oosten van dat 'einde' zijn haaks erop delen van zware muren getekend. Toch geeft de tekening niet de indruk, dat deze muurdelen behoren tot één muur, die loodrecht op de lange muur is aangelegd. Wat de breedte betreft komen de getekende muurdelen wel met elkaar overeen, waardoor ze uit dezelfde tijd lijken te dateren. In een artikel worden ze 'andere muren' genoemd, waarbij onduidelijk is of dat slaat op de opbouw of dat anders als 'meer' gelezen moet worden. Belangrijk is wel de vermelding dat de lange muur '... meer in de richting van de Vecht vervolgd (sic) met een bouwsel van waarschijnlijk iets jongere datum, waarvan een gedeelte gedragen wordt door half verteerd hout'. Op de bestektekening is dit vervolg van de muur helaas niet aangegeven. Onduidelijk is of de vermelding, 'De fundamenten zijn opgetrokken van de alleroudste handgevormde moppen', betrekking heeft op het vervolg van de muur of op de muur zelf.
Intrigerend is de waarneming van Van Kooten van een boomfundering, een plaats waar '... dikke bomen dwars over elkaar lagen'. Enkele stukken hout schijnen voorzichtig te zijn gelicht en naar de oudheidkamer te zijn vervoerd voor conservering. De plek is helaas niet op tekening aangegeven. Van Kooten interpreteerde dit volgens het artikel als de plaats, waar vroeger de slotgracht gelopen moet hebben. Op de tekening is echter nergens een notitie van een gracht te vinden, wat niet verwondert, omdat die aan de buitenkant van de muren onder de rooilijn van de huizen lijkt te liggen. Het lijkt er dus op, dat de paalfundering aan de binnenzijde van de muren tevoorschijn kwam en misschien wel een overblijfsel van een nog onbekende houten voorganger van het slot is.
J. Witte noteerde in het museum van Maarssen de afmetingen van vier handgevormde stenen, die blijkbaar uit de muren afkomstig zijn: 16,5x9x31 cm, 15,5xIIx31 cm, 15x7x31 cm en 14,5x7,5x29 cm. Volgens Renaud (1964) dateerden de muren uit de Middeleeuwen. G. van Kooten had die conclusie al eerder getrokken op grond van 'de steensoort, de gebruikte metselspecie en de gegevens

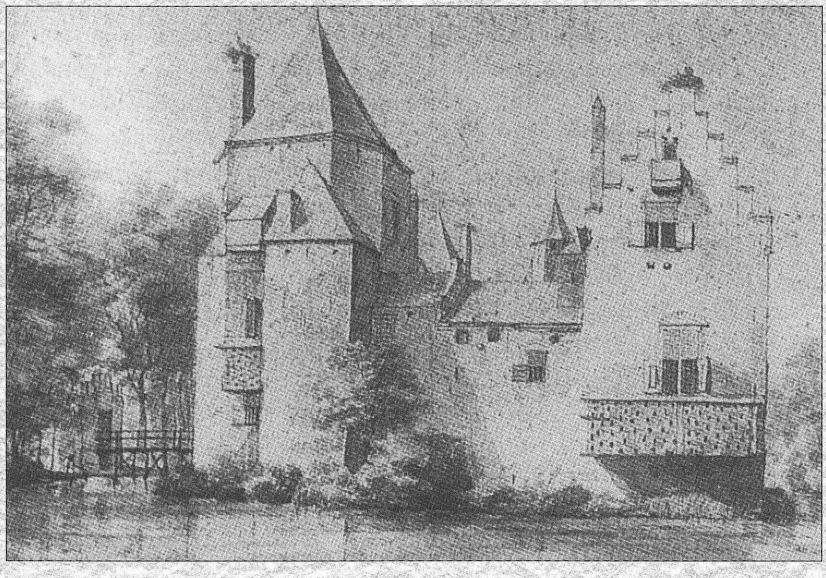

Het kasteel Ter Meer zoals Roeland Roghman het zag in 1646/47 (foto part. coll.)

uit [historische] brieven'. Bovendien was hij ervan overtuigd, dat het de overblijfselen van het middeleeuwse slot Ter Meer waren. Het bewijs zag hij in een brief van Annemarie de Sandra. Zij schreef kort na de verwoesting van het slot in 1672 dat ze vanaf de overzijde van de Vecht uitkeek op de ruïnes van kasteel Ter Meer, waar ze vroeger had gewoond.
Het is echter de vraag, of de teruggevonden muurresten wel de ruïneuze restanten zijn van het slot, zoals Annemarie dat kende. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met de oudste funderingsmuren van het slot, die bij de verbouwingen en uitbreidingen in 1525 en 1526 ingrijpend zijn aangepast, uitgebreid of buiten gebruik zijn gesteld. Onduidelijk is of de funderingen uit de 11de eeuw dateren, zoals G. van Kooten beweert, maar een vroege datering lijkt wel aannemelijk. De vondsten en foto's van het onderzoek zouden een scherpere datering mogelijk maken, maar spijtig genoeg zijn die na het onderzoek verloren gegaan.
Gezien de relatief beperkt gebleven verstoring van het bodemarchief is te verwachten, dat nog grote delen van het kasteel Ter Meer intact in de bodem aanwezig zijn. Nader (boor)onderzoek zou dit kunnen bevestigen.

Literatuur

- *De Magneet*, 10-7-1964
- B. Olde Meierink, *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995)

MAARSSEN ❖ Zogwetering D.H. DE JAGER

Bouwonderneming Van Oostrum en Van Laar B.V. heeft RAAP verzocht een archeologisch onderzoek uit te voeren in een plangebied ten westen van de bebouwing van Maarssen, tussen de Zogweteringlaan en de Diependaalsedijk langs de Vecht. Omdat er op grond van het beschikbare kaartmateriaal oeverafzettingen in de ondergrond werden vermoed bestond er ook een hoge archeologische verwachting voor het betreffende gebied.
Bij het booronderzoek en de oppervlaktekartering zijn echter geen archeologische resten aangetroffen. In tegenstelling tot de verwachting blijkt de ondergrond uit zware komklei op veen te bestaan. Deze gronden zullen, gezien de vermoedelijk zeer natte omstandigheden, in het verleden niet erg aantrekkelijk voor bewoning zijn geweest.

Literatuur

- J.A.M. Oude Rengerink, *Gemeente Maarsen; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-Briefverslag 1999-99/MW (Amsterdam 1999)

MONTFOORT ❖ Linschoten J.P. TER BRUGGE

De sloop en heroprichting van een aanbouw van een woonhuis aan de Vaartkade ter plekke van het wettelijk beschermde archeologische monument Kasteel Linschoten leidde tot een kleinschalige opgraving door de ROB in het kader van de vergunningverlening. De opgravingsput mat iets minder dan 8x10 m. Onder een dikke puinlaag werd op ca 1,50 m +NAP een kromlopende baan houten (funderings-) paaltjes aangetroffen met een breedte van ca 1,40 m. De aan de bovenzijde vlak afgewerkte paaltjes waren ten minste 1,60 m lang. De totale lengte kon vanwege de hoge grondwaterstand en grote diepte van de opgravingsput in relatie tot de geringe omvang van deze niet nader worden bepaald. Van een zestal paaltjes zijn monsters genomen, waarna een houtdeterminatie uitwees dat het om voor funderingsdoeleinden gebruikelijke elzenhout handelde. De eens er boven gelegen muur was ter plekke van de opgravingsput geheel verwijderd maar kan gedetermineerd worden als onderdeel van de ringmuur van het kasteel, waarbuiten een ca 10 m brede gracht was gelegen. Een gedeelte van deze gracht werd in de opgravingsput in het vlak en in profiel gedocumenteerd.
De resultaten van dit onderzoek sluiten goed aan bij het eerdere onderzoek, waarbij eveneens resten van de ringmuur waren aangetroffen, toen met ook nog restanten van de bakstenen muur (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, p. 80). Vergelijking van de onderzoeksresultaten duidt erop dat de ringmuur eerder is afgebroken dan het woongedeelte. De ringmuur die direct op dit deel van het kasteel aansloot, bleef gehandhaafd. De vulling van de gracht leverde een afdekkende laag met veel complete bakstenen op waaronder een geringe hoeveelheid ander vondstmateriaal (scherven Siegburg kannen en rood aardewerk uit de 14de/15de eeuw).

MONTFOORT ❖ Pijlkruid 2 D.C.M. RAEMAEKERS

In opdracht van de gemeente Montfoort heeft RAAP een archeologisch onderzoek uitgevoerd op de locatie Pijlkruid 2. Tussen de Pijlkruid en Blokland, direct ten oosten van de Bovenkerkweg, zal in het kader van natuurontwikkeling een aantal vijvers worden aangelegd. Er zijn geen archeologische resten aangetroffen. Tijdens het booronderzoek zijn in totaal 9 boringen uitgevoerd tot een diepte van 1,5-2,0 m beneden maaiveld. De aangetroffen bodemopbouw maakt duidelijk dat de verwachte Stuivenbergse stroomrug in het onderzoeksgebied inderdaad aanwezig is. De betreffende afzettingen zijn in het onderzoeksgebied door een jonger kleipakket afgedekt.

Literatuur

◆ D.C.M. Raemaekers, *Locatie Pijlkruid 2, gemeente Montfoort; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-Briefverslag 1999-1722/MW (Amsterdam 1999)

MONTFOORT ❖ IJsselveld D.C.M. RAEMAEKERS

In opdracht van de gemeente Montfoort heeft RAAP een archeologisch onderzoek uitgevoerd in het plangebied IJsselveld in verband met de aanleg van een bedrijvenpark. Tijdens het booronderzoek zijn in totaal 16 boringen uitgevoerd. Hoewel de archeologische verwachting hoog was, zijn er geen archeologische resten aangetroffen. De aangetroffen afzettingen behoren waarschijnlijk tot de afzettingen van de Hollandse IJssel. In ieder geval zijn er geen aanwijzingen dat zich in het onderzoeksgebied nog afzettingen van de Linschoten stroomrug bevinden; deze zijn mogelijk opgeruimd bij het ontstaan van de Hollandse IJssel.

Literatuur

◆ D.C.M. Raemaekers, *Plangebied IJsselveld, gemeente Montfoort; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1)*, RAAP-Briefverslag 1999-1721/MW (Amsterdam 1999)

RHENEN ❖ Elst, 't Bosje A. VAN ROOIJEN

Op grond van een rapportage van RAAP werden twee gebieden met een aangetoonde archeologische waarde nader onderzocht. Beide gebieden, door de gemeente gebied A en gebied B genoemd, moesten voor 1 maart 1998 onderzocht zijn, om in de pas te blijven met het bouwrijp maken van cluster II van het bestemmingsplan Elst 't Bosje. Uiteindelijk zijn beide onderzoeken door de provincie en de Werkgroep Archeologie Rhenen (WAR) voorbereid en uitgevoerd.
In januari en februari 1998 werd gebied B met grote inzet van de WAR-leden in twee campagnes van in totaal 6 dagen onderzocht. Het werk stagneerde enkele keren, omdat het vlak bevroren was. In het door RAAP als waardevol gemarkeerde gebied van ca 550 m2 werd bij de eerste campagne een opgravingsput van 5x26 m gegraven. In het eerste vlak waren in het zuidelijk deel van de put haaks op elkaar gelegen spitsporen zichtbaar en een paalkuil met veel aardewerk. Op het tweede en diepste niveau zaten een groot aantal kleine en enkele grotere paalkuilen. Meer dan 100 sporen werden getekend en beschreven. De meeste sporen leken deel uit te maken van een noordoost-zuidwest gerichte plattegrond van een boerderij. Dit vermoeden werd bevestigd toen in een tweede campagne de put aan de westzijde met 40 m2 werd uitgebreid. De geconstrueerde plattegrond meet ongeveer 7,5x23 m maar was mogelijk aan de zuidzijde langer. Hier konden we de ongestoorde grond pas op grotere diepte lezen dan in de rest van de put: het hoogteverschil in NAP in het getekende vlak bedraagt meer dan 0,8 m over een afstand van 26 m. Dit hoogteverschil is groter dan op grond van het aflopend reliëf kan worden verwacht. De eerste indruk van het vondstmateriaal was, dat de plattegrond dateert uit de IJzertijd.

Het onderzoek naar de boerderijplattegrond in gebied B (foto A. van Rooijen)

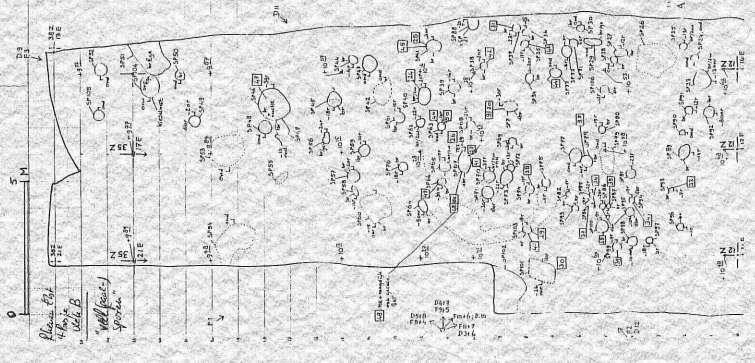

Een overzicht van de vele sporen (tekening A. van Rooijen).

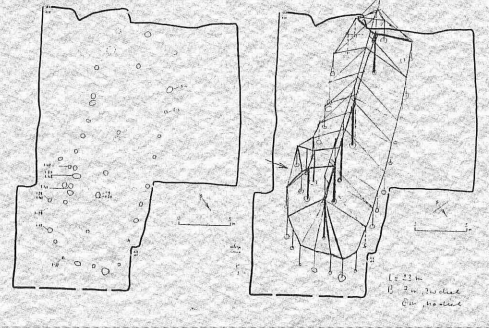

Een reconstructie van de boerderij (tekening A. van Rooijen).

Gebied A werd op overeenkomstige wijze in drie dagen tijd onderzocht. In het door RAAP als waardevol gemarkeerde gebied van ca 2500 m2 werd in het tracé van het wegcunet een put van 11x35 m gegraven, later uitgebreid met een put van 10x16 m. In het vlak waren clusters van paalsporen te herkennen, waarin deels de overblijfselen van spiekers te herkennen zijn. De indruk ontstond, dat in gebied A de archeologische ondergrond voor een belangrijk deel in de bouwvoor is verdwenen en slechts de diepere sporen resteerden. Het onderzoek van gebied A werd daarom beëindigd.
Van de huisplattegrond is met eenvoudige hulpmiddelen een 3D-constructie gemaakt. Het beschrijven en determineren van het vondstmateriaal moet nog plaatsvinden. De vondsten en vondstdocumentatie bevinden zich in de werkruimte van de WAR in Rhenen.

Literatuur

◆ P.S.G. Asmussen en O. Odé, *Gemeente Rhenen, archeologisch onderzoek Elst-'t Bosje*. RAAP-rapport 121 (Amsterdam 1995)

RHENEN ❖ Elst, De Horst A. VAN ROOIJEN

De opzet van het onderzoek op De Horst was dezelfde als bij het onderzoek van gebied B in Rhenen, Elst 't Bosje. Archeologische waarden waren op De Horst weliswaar niet bekend, maar het bestemmingsplan lag wel in een gebied, waar archeologische waarden te verwachten waren. Bij onderzoek in de bouwkavels van fase 1 van het bouwplan De Horst vond de WAR, de archeologische werkgroep in de gemeente Rhenen, scherven met wikkeldraad- en insteekversiering. Het voorbereiden en uitvoeren van het onderzoek gebeurde door de provincie en de WAR. De gemeente stelde de graafmachine ter beschikking. Met de gemeente en de aannemer van de Midden Betuwe Groep werden de planning en de opzet van het veldonderzoek goed doorgesproken. De opzet was om het geplande wegcunet met een lengte van in totaal 204 m en een breedte van 7 m als een archeologische proefsleuf aan te leggen. Bij onverwachte archeologische vondsten zou voldoende tijd voor nader onderzoek beschikbaar zijn, omdat het cunet pas later gerealiseerd moest zijn.
Voor het veldonderzoek eind januari 1998 waren 6 dagen gepland. Het uitbreiden van de proefsleuf tot buiten de cunetgrenzen was niet toegestaan, omdat de bouwkavels al in particulier bezit waren overgegaan. Onderzoek buiten de cunetgrenzen kon dus alleen met toestemming van de eigenaar plaatsvinden.
Tijdens het onderzoek vonden we in het begin van het wegcunet een zespalenspieker van 2x2 m en op 28 m afstand ervan een (plaggen?)put. Een randscherf

Het onderzoek in gebied A (foto A. van Rooijen).

Het onderzoek in het noordelijk wegcunet (foto A. van Rooijen).

in een van de paalkuilen van de spieker dateert uit de late IJzertijd. De datering van de put is onbekend. Vondsten uit de put ontbraken, evenals grondsporen in de omgeving ervan. Gezien de lichtbruine en zandige vulling met humeuze insluitingen bestaat de indruk, dat de put uit de 15de of 16de eeuw dateert. Onder de vrij dunne bouwvoor lagen in het noordelijk deel van het cunet over een afstand van bijna 40 m naast en tegen elkaar kuilen met een zwart-bruine zandige vulling. Ze waren iets meer dan 4 m lang en op ca 0,3 m van de bodem zo'n 0,7 m breed. Het vermoeden is dat we hier met een ontzanding uit het begin van de 19de eeuw van doen hebben. In de bovenste laag van de kuilen vonden we een munt uit 1730 en een munt uit 1830. De kuilen doorsneden de zojuist genoemde plaggenput. Alle sporen en vlakken werden met de metaaldetector onderzocht. Voor het uitwerken van het veldonderzoek was geen tijd gepland. De tekeningen en andere onderzoeksgegevens zijn voor uitwerking bij de provincie. De vondsten bevinden zich bij de WAR in Rhenen.

RHENEN ❖ signaleringen A. VAN ROOIJEN

In oktober 1998 attendeerde mw. L. Delfin de provincie op een krantenartikel uit juli 1961. Daarin staat, dat P. de Kleuver in een weiland in *Achterberg* een verlande, grote rechthoekige gracht aantrof met binnen de omgrachting muren van meer dan 0.5 m dikte opgebouwd uit kloostermoppen. Deze vindplaats is niet geregistreerd. De Kleuver zag in de resten de overblijfselen van het versterkte huis Valkenburg. Waardebepalend en begrenzend archeologisch (boor)onderzoek lijkt hier op z'n plaats.

In juni 1998 wees O. Akkerman op de start van bouwwerkzaamheden aan de *Bergweg oost* op het gebied van een voormalige boomkwekerij. De ROB had in het stadium van de planvorming geadviseerd voorafgaand aan de bouw archeologisch vooronderzoek te doen, maar de gemeente was hierop niet ingegaan. Leden van de archeologische werkgroep van Rhenen, de WAR, bekeken een wegcunet en een aantal uitgegraven huiskavels en deden daarbij geen vondsten.

In *Remmerden* vond J. van der Horst enkele zilveren vroegmiddeleeuwse munten en een fragment van een haarspeld. J. Mom en E. van Hagen onderzochten tijdens het bouwrijp maken van een industriekavel enkele sporen, waaruit veel aardewerk kwam.

In het kader van de structuurvisie Centrum Rhenen werd de omgeving van de *Koningshof* herbeplant en het riool vervangen. Gezien de grootschaligheid van de bodemingrepen was de kans aanwezig, dat daarbij archeologisch waarden zouden worden aangetast. Het plan voorzag niet in archeologisch vooronderzoek, noch in archeologische begeleiding van het werk. Leden van de WAR waren tij-

De 19de-eeuwse kuilen (voor zandwinning?) in het wegcunet (foto A. van Rooijen).

dens de uitvoering van de werkzaamheden regelmatig aanwezig. Ze constateerden, dat de archeologische waarden slechts beperkt werden aangetast, omdat het bodemarchief ter plekke in het verleden al grotendeels vernietigd was. Aan de noordzijde van de Koningshof vond men kort onder het oppervlak veel menselijke en dierlijke botresten, aardewerk en witbakkende steeltjes van kleipijpjes.
Rondom de *Cuneratoren* ging men voor het vernieuwen van kabels en leidingen plaatselijk diep het bodemarchief in. Leden van de WAR deden hier bij gelegenheid waarnemingen. Van Drunen van de WAR meldde, dat bij de aanleg van een put voor de sprinklerinstallatie een gewelf van het Agnietenklooster bloot kwam en dat de heer Weltman uit Rhenen zich herinnerde, dat bij vroegere werkzaamheden te zien was, hoe dat gewelf midden in de Torenstraat op een groter gewelf uitkwam, dat er dwars op stond.
In *Elst aan de Schoolweg* waren plannen om de kerk bij de C1000 af te breken en aan de Tabaksweg een eindje verderop een nieuwe kerk te bouwen. De provincie verzocht tevergeefs de gemeente in maart 1999 de afbraak archeologisch te begeleiden, vanwege de mogelijk hoge archeologische waarden, die nog ongestoord onder met name de parkeerplaats aanwezig konden zijn. De nabijheid van de Utrechtsestraatweg, al vanaf de Prehistorie een belangrijke doorgaande route, staat vaak garant voor belangwekkende archeologische vondsten, zoals de goudschat van Remmerden bewijst.
Dat de kans op vondsten in deze omgeving groot is, bleek in april 1999 bij het bouwrijp maken van het kavel voor de nieuwe kerk. Daarbij zagen mw. R. Mulder en mw. L. Delfin van de WAR enkele pikzwarte kringen, die ze onderzochten. Dit bleken kringgreppels uit de IJzertijd met centrale begraving. In een begraving onder een compacte en dikke laag houtskool met veel scherven vonden ze een op de ongeroerde bodem gedeponeerde bronzen armband, die inmiddels door de ROB is geconserveerd. De gelegenheid om het vlak goed te schaven en te documenteren ontbrak, omdat de dag erna scherp zand werd opgebracht. Pas weken later werd het gebied bestraat. Onbekend is, of de sporen zich in de belendende percelen voortzetten. Dit lijkt aan de noordzijde tegenover het bouwkavel niet het geval. Daar werden bij het uitgraven van een perceel, dat wel archeologisch werd begeleid, geen duidelijke kring(greppel)structuren in het vlak waargenomen. Vermoedelijk strekt het grafveld zich in oostelijke, zuidelijke en westelijke richting uit. Over de omvang ervan kan niets gezegd worden. Een begrenzend archeologisch onderzoek in de vorm van smalle proefsleuven lijkt hier op z'n plaats.

Literatuur

- A.J. van Drunen, 'Werkgroep Archeologie Rhenen, jaarverslag 1998', *Oud Rhenen* 18 (1999) 2, 35-42
- T. van Drunen, 'De Rhenense ondergrondse', *Oud Rhenen* 18 (1999) 1, 26-36

De Ronde Venen ❖ Mijdrecht, Dorpsstraat REDACTIE

De historische vereniging De Proosdijlanden en de Archeologische Werkgemeenschap Nederland afdeling Amsterdam verrichten op verzoek van Bouwbedrijf Veerhuis onderzoek voorafgaand aan de bouw van een bankgebouw aan de Dorpsstraat in Mijdrecht in het voorjaar van 1998.

Op het perceel werd een groot aantal boringen verricht. Dit onderzoek werd bemoeilijkt omdat een groot deel van de planken vloer, bedekt met spaanplaat en tapijt, nog aanwezig bleek en eerst verwijderd moest worden. De bodem eronder was verontreinigd met baksteenpuin en met stookolie. Het aantal boringen werd daardoor sterk beperkt.

In de 18de en 19de eeuw was het perceel flink opgehoogd. Onder het voorhuis werd echter een zwarte, humeuze laag aangetroffen en 1,5 m achter de rooilijn vonden de opgravers de resten van de oude bermsloot.

Een proefsleuf in de woonkamer mat 3x1 m en werd doorsneden door een flink blok beton. In de sleuf werden tegen de verwachting in geen middeleeuwse sporen aangetroffen. Het enkele scherfje uit de 17de eeuw dat werd gevonden versterkte het beeld, dat het pand pas aan het eind van de 17de eeuw gebruikt werd. Net boven het natuurlijke veen lag een bruin laagje, waarin scherven werden aangetroffen. Een eenvoudige fundering, een plavuizen vloertje en een plankje wijzen op een laat 17de-eeuwse bewoning. Veel intensiever wordt het gebruik in de 18de eeuw. Boven een 80 cm dikke ophogingslaag werd een rij dakpannen gevonden, die misschien als basis voor een muur diende. De laag is waarschijnlijk in de 19de eeuw in de oudere laag ingegraven. De dakpannen bevonden zich op –2,25 m NAP. Uit het kadaster blijkt dat het pand aan het begin van de 19de eeuw een tapperij herbergde. Er werden enkele koten gevonden, hielbeentjes van een schaap of rund, die gebruikt werden voor een gooispelletje.

Literatuur

◆ P. Hoogers en H. Lefers, 'Opgravingen in Mijdrecht, een korte impressie', *De Proostkoerier* 16 (2000) 3, 101-105

Soest ❖ Korte Duinen J.P. TER BRUGGE

De heer Bijl te Soest, correspondent van de ROB, meldde een illegale ingraving in een (vermoedelijke) grafheuvel in de Korte Duinen, een wettelijk beschermd monument. Medewerkers van de ROB hebben de verstoring van de grafheuvel gedocumenteerd en de ingraving gedicht. Het vierkante gat, metende ca 1,70x1,15x0,90 m, bevond zich even onder de top van de heuvel. Het ontstane

Het dorp Mijdrecht in de 18de eeuw, getekend door H. Schouten (foto HUA)

profiel is, voordat het gat werd gedicht, opgeschaafd en beschreven. De gedocumenteerde stratigrafie liet opgestoven geel zand zien, alsmede enige bodemvorming. Aanwijzingen van een plaggenstructuur in deze circa 2,5 meter hoge heuvel zijn niet waargenomen. De gemeente, eigenaar van de heuvel, is naar aanleiding van deze overtreding van de monumentenwet en de begroeide staat van deze en andere Soester grafheuvels aanbevolen beheer met betrekking tot het behoud van deze structuren te formuleren.

SOEST ❖ Laag Hees A. VAN ROOYEN

In januari 1999 meldde de heer Meerts in Soest een opvallend terrein, omgeven door diepe greppels. Het terrein in de nabijheid van zijn woning was hem al eerder opgevallen, ook vanwege de afwijkende begroeiing. Zijn nieuwsgierigheid groeide toen de heer F. Beijer, een 82-jarige inwoner van Soest, zich herinnerde, dat omstreeks het jaar 1920 nog muurresten op het terrein te zien waren. Het terrein is eigendom van de AMEV. Aanvullend literatuuronderzoek leverde interessante gegevens en vragen op. Het terrein leek op oude kaarten uit 1698, 1809 en 1832 de naam het Hooge Huys te hebben. In een artikel werd vermeld dat de voerlieden van de bisschop op weg naar Utrecht in Hees met wagens bagage en proviand van de bisschop overnachtten. Zou dat in Het Hooge Huys geweest kunnen zijn? De plaats Hees komt al vanaf 838 in de bronnen voor, waarbij sprake is van gebouwen en landerijen. Zou daartoe ook het Hooge Huys behoort hebben? De kaart van De Roy uit 1676 situeert tussen Hoog Hees en Laag Hees de 'gemene weg', een doorgaande route vanuit Soest via Bilthoven naar Utrecht. Heeft Het Hooge Huys aan deze belangrijke verbindingsweg gelegen?

De archeologische waarde van het omgrachte terrein is onbekend, maar vermoedelijk hoog. Het komt in aanmerking voor bescherming en behoud als de vermoede (post)middeleeuwse oorsprong kan worden aangetoond. Dat kan met een verkennend booronderzoek, dat ook op vragen over begrenzing en conservering uitsluitsel kan geven.

Het is te verwachten, dat zich binnen de aanwezige omgrachting nog muurresten van een hoeve in de bodem bevinden. De omgrachting is duidelijk zichtbaar en aan de westzijde van het terrein zelfs nog meer dan 1 m diep.

Vreemd genoeg ontbreekt op de kaart van 1832 de omgrachting van het perceel, waarop drie gebouwen staan afgebeeld. Doorgaans zijn deze kaarten betrouwbaar. Dat kan betekenen, dat de omgrachting in 1832 niet meer zichtbaar was of na 1832 (weer) is aangebracht.

De hoeve is (nog) niet te identificeren als Het Hooge Huys. Deze naam komt voor op de overzichtskaart van Kuijper van 1832 ter hoogte van het perceel, maar

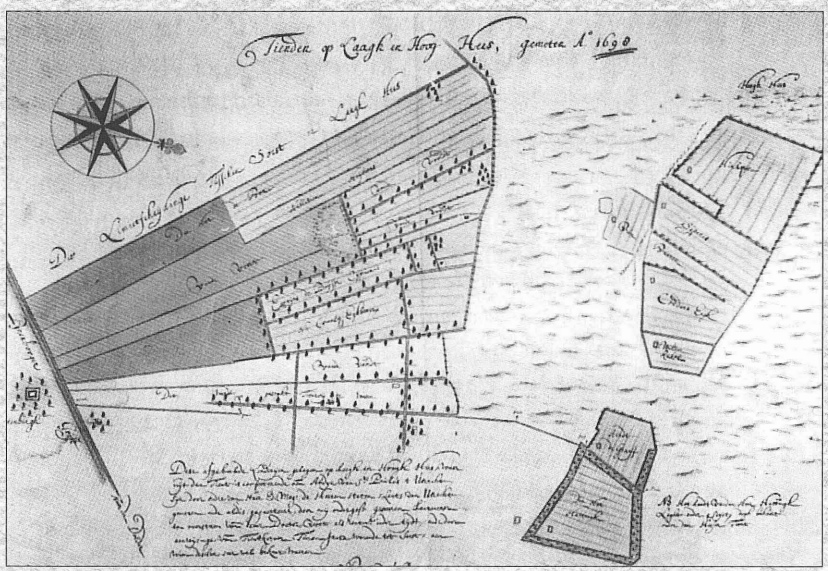

De kaart van Bernard de Roy met Laag Hees rond 1698 (foto HUA).

ontbreekt op het sectieblad Hees. De naam komt ook voor op de topografische kaart van 1847 en op een gemeentelijke inventarislijst van na 1900. Alleen die laatste lijst koppelt de naam aanwijsbaar aan de locatie.

Tot de verbeelding spreekt de kaart van 1698 van B. de Roy, waarop een hoeve staat binnen een omgrachting, die de vorm heeft van een onregelmatige vierhoek met zijden van respectievelijk ca 27x27x42x42 m. De zuidelijke gracht is over een lengte van ca 16 m naar het oosten toe verlengd. Locatie noch grootte komen overeen met het perceel als afgebeeld op de kaart van 1832. Ongetwijfeld is de hoeve gelegen op de Hoge Hees, dus nabij de besproken plaats.

De conserveringstoestand van eventuele organische archeologische resten is gegeven de hoge bodemvochtigheid waarschijnlijk hoog. Mogelijk is de hoeve ouder dan de 17de eeuw. Een indicatie daarvoor is het ca 1 m dikke engdek ten noorden van de hoeve, dat nu is begroeid met fijnspar. Het engdek ligt tussen de lage veengronden van de Lage Hees en het tracé van de gemene weg. Op de kaart van 1832 zien we twee ongeveer oost-west en parallel verlopende wegen: de 'Utrechtse weg' in het noorden en ongeveer 400 à 700 m zuidelijk ervan een andere weg, mogelijk de eerder genoemde gemene weg. Beide wegen staan niet op de kaart uit 1698 van De Roy.

Die kaart van 1698 is waardevol, omdat hierop de hoeven staan, die destijds op de Hoge Hees lagen. Spijtig genoeg is de afgebeelde topografie (nog) niet met de topografie van 1832 te rijmen, maar het kaartbeeld is veelzeggend. We zien zes enghoeven liggen, waaronder een omgrachte hoeve, op een onderlinge afstand van 150 tot 350 m. Ze liggen op kavels, die ongeveer noord-zuid georiënteerd zijn. Elke hoeve ligt aan de noordelijke rand van het kavel. De noordelijke kavelgrens van de hoeven komt ongeveer overeen met de oriëntatie van de gemene weg. De kavels zijn verschillend van vorm en oppervlakte en lijken restanten van een middeleeuwse blokverkaveling. Een zevende gebouw, een hoeve?, ligt ten noorden van de omgrachte hoeve, aan de overkant van deze omgrachting en er niet ver vanaf. Rondom dit zevende gebouw heeft De Roy om onduidelijke reden geen kavelgrens aangegeven.

De Utrechtse Paulusabdij bezat omstreeks 1020 zeven hoeven in Hees, die tot het eind van de 14de eeuw de status van hof- en tijnsgoed hadden. De abdij was grondeigenaar, tegen betaling van tijns konden tijnslieden de grond gebruiken en moesten ze bepaalde diensten leveren. Iedere hoeve had recht op een evenredig deel, een waarschap, van het ongecultiveerd land, zoals veen, veld en bos. Het veen maakte dus oorspronkelijk deel uit van de waarschap van het oude land op de eng. Er wordt vermoed, dat aan deze situatie al ruim vóór het eind van de 14de eeuw een einde kwam, omdat voor een adequate winning van het veen andere eigendomsverhoudingen en duidelijk begrensde veengebieden nodig waren. Al vanaf 1373 kochten Utrechtse burgers grond op de Hezer eng om recht te krijgen op de turfwinnning in het Hezerveen. Misschien wist de abdij bij de Utrechtse pro-

jectontwikkelaars, die blijkbaar vooraan stonden bij het verkrijgen van veengronden, een goede prijs te bedingen. De turfhandel moet een lucratieve bezigheid zijn geweest.
Zichtbaar worden de zich wijzigende eigendomsverhoudingen in 1394, toen het Soester- en het Hezerveen van elkaar werden gescheiden door de aanleg van de huidige Wieksloot. In 1399 werden via loting in het Hezerveen zes veenhoeven uitgegeven, waarvan het bezits- en gebruiksrecht los stonden van de waarschap.
De aanpak van de exploitatie van het Soesterveen verschilt sterk met die van het Hezerveen. In het Soesterveen verzorgt een maatschap vanaf 1398 onder bescherming van de bisschop op bevredigende wijze de veenexploitatie. Misschien heeft de bisschop zijn de rechten op het Soesterveen al eerder en grootschaliger van het bezit op de eng losgekoppeld dan de rechten op het Hezerveen, waar de wijzigingen in de eigendomsverhoudingen aanvankelijk nogal wat juridische strubbelingen met zich meebrachten.
De turfwinning heeft het landschap in enkele eeuwen tijd een totaal ander aanzien gegeven. Het is moeilijk voor te stellen, dat in dit gebied op de stuwwal massaal turf is gestoken in de 15de, 16de en 17de eeuw. Alleen namen als Veensloot en Turfweg herinneren nu nog aan de turfwinning in dit gebied.
De oorsprong van de infrastructuur van het engdorp Hees met onder meer de gemene weg, de enggronden en de boerderijkavels, dateert mogelijk uit de 9de eeuw. Van deze infrastructuur is mogelijk alleen de gemene weg nog zichtbaar behouden. De andere overblijfselen zijn onzichtbaar in het bodemarchief aanwezig en deels waarschijnlijk goed geconserveerd onder een dik pakket enggrond. Het lokaliseren van de middeleeuwse hoeven op de Hezer eng is voor het behoud en de eventuele bescherming ervan gewenst. Dat kan bijvoorbeeld met een karterend archeologisch booronderzoek, waarbij ook gekeken moet worden, of de bosaanplant geen kwaad doet aan de eventueel dicht onder het oppervlak gelegen archeologische resten.
Op de IKAW, de Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (ROB, 1998) heeft het gebied waarin het terrein ligt een middelhoge waarde. Dat betekent, dat de kans op het aantreffen van archeologische resten er vrij groot is.
Ook aardkundig is het gebied waardevol, omdat de ligging in een oksel van de stuwwal tot een bijzondere situatie leidt. Door slecht doorlatende kleilagen staat het grondwaterpeil er hoog. Dit verklaart het ontstaan van het Hezer- en Soesterveen. Zelfs op de hoger gelegen enggronden staat het waterpeil hoog.
Het hoeveterrein en de andere cultuurhistorische overblijfselen zijn waardevolle elementen in een oud cultuurlandschap. Ze zijn goed zichtbaar en prikkelen het voorstellingsvermogen. Velen zullen geïnteresseerd zijn in het verhaal erachter, dat beschreven kan worden op basis van een gebiedsverkenning, gericht op het inventariseren van de waardevolle elementen en het bepalen van de waarde ervan. Die verkenning zou in opdracht van de gemeente Soest en van de andere

grondeigenaren kunnen worden uitgevoerd. Zo'n verhaal, waarin dus ook de natuur- en aardkundige waarden een belangrijke rol spelen, leidt ertoe, dat de mensen die in het gebied wonen, recreëren of er andere belangen hebben, zich bewust worden van de waarde van het gebied en zich sterker dan voorheen betrokken voelen bij het behouden en beheren ervan. Het verhaal zal de identiteit van het gebied versterken en er een meerwaarde aan verlenen. Het kan daarnaast dienen als voorbeeld en stimulans voor overeenkomstige ontwikkelingen elders.

Literatuur

◆ J.G.M. Hilhorst, 'Turfwinning te Soest in de 15de eeuw', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 1998, 45-68

UTRECHT ❖ Brigittenstraat R. VAN DER MARK

Op 18 augustus 1999 is door de firma Van Dijk Milieutechniek uit De Meern een aantal grondboringen verricht ter verificatie van eventuele grondvervuiling ter plaatse van de Brigittenstraat, percelen 3, 5 en 7. Aangezien daaraan ook archeologische en fysisch-geografische belangen verbonden konden zijn, werden de werkzaamheden begeleid door de gemeentelijke archeologen. Met name twee boringen op het perceel Brigittenstraat 3 leverden inderdaad archeologische informatie op.

De eerste vond in het centrale deel van de tuin plaats. Eerst werd een laag van 1,20 m opgebracht schoon zand aangetroffen. Vervolgens kwam een laag van donkergrijs kleiig materiaal met puin en houtskool aan het licht, mogelijk een laag oude tuingrond. Die was ter plaatse 0,50 m dik, waarna een laag oerige bruingrijze klei volgde van 0,30 m. Daaronder volgde een blauwgrijze fosfaatrijke kleilaag, ca 0,20 m dik. De boring eindigde op zanderige zavel op 2,20 m beneden het maaiveld.

De tweede boring - 4 m diep - geschiedde in de straatgoot vóór het perceel, waarbij tevens van een peilbuis gebruik werd gemaakt. De eerste 0,70 m bestond uit opgebracht schoon zand, waarna een circa 0,40 m dikke laag van berige klei volgt. Daarop volgde, net als bij de eerste boring, bruingrijze klei. Tot zo'n 2 m vertoont de laagopbouw hetzelfde beeld als bij de eerste boring, waarna zich een zandbaantje van circa 10 cm dik aftekende in de zanderige fosfaatrijke klei. Op een diepte van 3 m volgt het schone grijze zand.

Afsluitend lijkt uit de boringen afgeleid te kunnen worden dat zich mogelijk ter plaatse eens (een deel van) een oeverwal bevond. De fosfaatrijke lagen, de berige laag en de aanwezigheid van puin doen daarnaast vermoeden dat ter plaatse, of in de directe omgeving, al geruime tijd terug van bewoning sprake is geweest.

UTRECHT ❖ Doelenstraat 10 R. VAN DER MARK

Naar aanleiding van een melding in oktober 1999 dat bij een verbouwing van Doelenstraat 10 een put was gevonden, werd de situatie ter plaatse bekeken. Het ging om een waterput waarvan de koepel al grotendeels was weggebroken in verband met rioleringswerkzaamheden. De uit gestapelde stenen opgebouwde put bevond zich direct achter de keukendeur van het pand en lag ca 1,20 beneden het maaiveld. Van de rood/oranje tot paarse gekleurde stenen was het formaat door veelvuldige breuk moeilijk vast te stellen; vermoedelijk bedroeg dat omstreeks 16x9,5x4,5 cm, met een 10-lagenmaat van 50 cm.
De bij de aanleg van leidingen opengebroken koepel was met kalkmortel gemetseld en had een steenformaat van 19x9,5x4,5 cm en werd waarschijnlijk één keer vervangen. Vlak onder de koepel had de put op vier plaatsen openingen voor de toevoer van regenwater. Bij de waarneming lag de put tot een diepte van 1,50 m open en er werd geen vondstmateriaal in aangetroffen. Hij werd met schoon zand opgevuld en blijft in de aangetroffen staat behouden.

UTRECHT ❖ Fort Blauwkapel, Huis Ter Veen R. VAN DER MARK

Tijdens een proefonderzoek vanwege de herinrichting van Fort Blauwkapel werden de funderingen en grachten gevonden van het bescheiden versterkt Huis Ter Veen dat rond 1400 moet zijn gebouwd, maar ook sporen van bewoning uit de ontginningsperiode van rond 1300.

In verband met plannen tot een mogelijke herinrichting van het Fort Blauwkapel is tussen 29 maart en 2 april 1999 in opdracht van de Dienst Stadsbeheer ter plaatse een proefonderzoek uitgevoerd. Dat richtte zich met name op het middeleeuwse versterkte Huis Ter Veen. Dit huis was in de tweede helft van de 17de eeuw verdwenen, waarbij de oorspronkelijke situering onduidelijk was geworden. Het uitgangspunt bij het opsporen van de precieze locatie werd gevonden in het cartografisch onderzoek door mevrouw Donkersloot-de Vrij. Zij vond op een kaart uit 1643 ten zuidwesten van het voormalige wegenkruis bij Blauwkapel een omgrachte rechthoek, die mogelijk op de situering van het Huis Ter Veen betrekking had. Momenteel bevinden zich hier de buiten gebruik geraakt voetbalvelden van Fort Blauwkapel.
Het dorpsgebied ligt in het in de 13de eeuw ontgonnen veengebied ten noorden van de stadsvrijheid van Utrecht, die eertijds bekend stond onder de naam Oostveenselanden. De basis van de ontginning vormde de oost-west verlopende Voordorpsedijk en de noord-zuid georiënteerde Kapelseweg. Bij het strategisch gele-

gen wegenkruis werd door de familie Veen het Huis Ter Veen gesticht en in 1451 bovendien een kapel, de nog bestaande Blauwkapel. Daaraan heeft het dorp haar gelijkluidende naam ontleend. In 1813 werd het dorp opgenomen in het huidige fort, dat een onderdeel vormde van de Nieuw Hollandse Waterlinie.
Voor het onderzoek is voor het maken van proefsleuven gekozen, wat de zekerheid geeft om snel en duidelijk een beeld te krijgen van eventueel nog aanwezige resten van de oude woonstede. Bodemweerstandsmetingen en grondboringen waren hier niet zinvol aangezien het terrein ter plaatse ca 1,5 m werd opgehoogd. Bij het aanleggen van de proefsleuven werd het huidige voetbalveld als punt van uitgang genomen en werd voor het veldwerk een vijftal noord-zuid verlopende sleuven geprojecteerd. Hierbij stonden drie vraagstellingen centraal: is de situering op de kaart uit 1643 correct; wat is de omvang van het complex en welke archeologische waardering moet aan het complex worden toegekend?

Onderzoek en resultaten
Om praktische redenen werd de eerste sleuf enkele meters westelijker aangelegd dan eerder gepland. Dit bleek onvoorzien positief uit te pakken aangezien reeds na enkele meters graven de eerste resten van het versterkte Ter Veen werden aangetroffen. Het betroffen sporen van de gracht en delen van de funderingen. In de sleuf werden die sporen schuin aangesneden. Zij lagen tussen de 1,50 en 1,60 m onder het huidige maaiveld dat sinds de aanleg van het fort met ca 1,40 m zand werd opgehoogd. Het oude maaiveld ligt tussen de 0,80 en de 0,90 m +NAP en tekent zich als een humeus baantje af.
Om het verloop van de verschijnselen te bepalen werden haaks op de aangetroffen sporen nog twee loodrecht op elkaar staande sleuven gegraven. Wellicht zouden daar gegevens omtrent de omvang van het huis uit voortvloeien. Het beeld dat hierbij naar voren kwam was dat van een bescheiden omgracht bouwwerk van 28x20 m, liggend op een klein eiland met rondom een gemetselde kademuur die als grondkering fungeerde.
Over de indeling van het huis valt nog weinig te zeggen, het ging immers om een proefonderzoek en niet om een totale opgraving. In het oostelijke gedeelte werd overigens een structuur waargenomen die op een zaal kan wijzen. Het grootste deel van de sporen bestond uit uitbraaksleuven en funderingsresten. De gehele fundering werd tot op het natuurlijke zand gebouwd, ongeveer 0,50 m +NAP. De steenformaten bedragen 29x14,5x6,5 en 28x13x6,5 cm. De lagenmaten konden niet gemeten worden omdat op zijn gunstigst slechts 4 steenlagen werden aangetroffen. De oudste materiële vondsten dateren uit de 14de eeuw.
Het gehele bouwsel werd omgeven door een gracht van ca 18 m breed, die grotendeels met afbraakpuin van het huis opgevuld was. Aan de zuidzijde werden bruggenhoofden aangetroffen, wat betekent dat het huis vanaf deze kant toegankelijk was. Het totale complex met gracht beslaat een vierkant van 51x51 m.

De situering van het Huis Ter Veen binnen het huidige fort Blauwkapel (tekening ABC Utrecht)

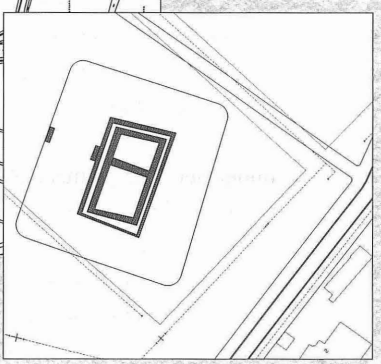

Gereconstrueerde plattegrond van het Huis Ter Veen (tekening H. Wynia)

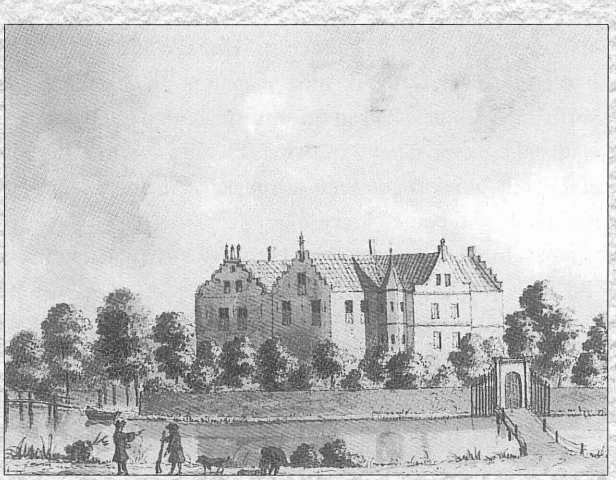

Ter Veen in 1726 volgens L.P. Serrurier (tekening HUA)

De datering zal, gezien de steenformaten en het vondstmateriaal, rond 1400 liggen. Op basis van het onderzoek en de oude kaart konden het wegenkruis en de percelering van vóór de aanleg van fort Blauwkapel gereconstrueerd worden. Dit was van belang om het huis in het oorspronkelijke landschap te situeren. Zo kwam in het profiel van de eerste sleuf een oud weglichaam met bermsloten aan het licht. De weg volgde waarschijnlijk de zuidelijke perceelsgrens van Kapelweg 2, die vroeger met een knik op de Gageldijk aansloot. Een deel van de sloot, aan de noordzijde van de weg, was tot 1953 nog te zien. De weg dateert, net als de Kapelseweg en de Voordorpsedijk, uit de ontginningsperiode van het gebied in de 13de eeuw; hij zal als ontginningsas hebben gediend. Op een afstand van 10 m ten westen van het Huis Ter Veen werd nog een kavelsloot waargenomen die haaks op de weg stond.

Naast de resten van het Huis Ter Veen en van de directe omgeving werden ook structuren aangetroffen die ouder dan het huis zijn. Het gaat om 13de-eeuwse paalgaten die binnen een rechthoekige structuur vallen, mogelijk van een bouwsel uit de ontginningsperiode. Er werd ook een deel van een aardlichaam aangetroffen van na de periode van het huis. Het gaat hier waarschijnlijk om een deel van een verschansing uit 1787, die voorafging aan het huidige fort en op 18de-eeuwse kaarten voorkomt.

Conclusie

Het Huis Ter Veen is een versterkt huis van bescheiden allure geweest. Het werd vermoedelijk gebouwd rond 1400 en afgebroken in de tweede helft van de 17de eeuw. Kenmerkend voor dit soort van bouwsels is het ontbreken van solide fundamenten. Vaak werd de huizen niet dieper gefundeerd dan tot in het toenmalige maaiveld, waarna grond van de omgrachting werd gebruikt om het 'eiland' op te hogen. Bij de sloop van dergelijke huizen en de daaropvolgende egalisatie van het terrein verdween dan veelal de fundering. Hoewel ook het Huis Ter Veen nogal grondig werd gesloopt, waren de meeste sporen van de gebouwen nog aanwezig in de vorm van uitbraaksleuven en muurrestanten. De vochtige omstandigheden plus de ophoging van het terrein bij de aanleg van het latere fort maakten het tot een goed behouden gebleven complex, waarvan er nog maar weinig bekend zijn binnen de gemeente Utrecht.

Het verdient aanbeveling om de resten van Huis Ter Veen als historisch gegeven in te passen bij de herinrichting van het fort. Het overige deel van het terrein bevat naar alle waarschijnlijkheid ook nog belangwekkende archeologische sporen, zoals bijvoorbeeld de genoemde 13de-eeuwse verschijnselen en het aardlichaam uit de 18de eeuw. Indien deze resten niet gespaard kunnen blijven bij de voorgenomen bouwactiviteiten, is op zijn minst nader archeologisch onderzoek zeer aanbevelenswaard.

UTRECHT ❖ De Grauwert J.S. VAN DER KAMP

Op het grondgebied van Utrecht en Vleuten-De Meern wordt sinds 1997 gewerkt aan de realisatie van de VINEX-locatie Leidsche Rijn. In een gebied van 2500 ha, grotendeels gelegen op de stroomrug van de Oude Rijn, worden de archeologische waarden bedreigd door de bouw van ondermeer 31.000 woningen. In 1992-1993 werd dan ook een eerste grootscheepse archeologische kartering, inventarisatie en waarderend booronderzoek uitgevoerd in het gebied tussen Utrecht en Harmelen, van waaruit sindsdien de bescherming en het onderzoek van de archeologische gebieden ter hand zijn genomen. Van de vooralsnog 13 te beschermen archeologische monumenten is een groot deel ingepast in één van de archeologieparken in deze grootste VINEX-locatie van Nederland. Eén van deze parken in het Utrechtse deel van de Leidsche Rijn is Park Grauwaert, gelegen op de plek van een laat-middeleeuwse versterkt huis dat vóór 1453 bekend stond als Hof ter Weyde en daarna de naam Grauwert of Grouwaart droeg.

Hof ter Weyde wordt voor het eerst genoemd in 1230. Het is dan een leen van de proosdij van Oudmunster en bestaat uit een huis en zes morgen tiend- en tijnsvrij land met het gerecht en is in het bezit van het geslacht Van der Weyde. In 1453 doet Dirk van der Weyde afstand ten gunste van Adriaan Grauwert, wiens naam deze versterkte woonplaats vanaf dat moment zou dragen. Op 18de-eeuwse kaarten wordt de Grauwert nog vermeld; de definitieve sloopdatum is niet bekend.
Ridderhofstede De Grauwert was niet de enige laat-middeleeuwse versterking op dit deel van de Oude Rijn stroomrug ten westen van Utrecht. Vanaf de 12de eeuw ontstaan er in dit gebied diverse woontorens en in steen opgetrokken boerderijen, vaak voorzien van een omgrachting. Deze versterkte woonplaatsen werden veelal gebouwd door de *ministeriales*, een groep van aanvankelijk onvrije dienstlieden, die door de Utrechtse bisschop werden ingeschakeld bij het vervullen van allerlei bestuurs- en beheersfuncties. In de loop van de 12de eeuw gingen deze zich echter steeds onafhankelijker van de bisschop opstellen, wat zich vooral vanaf de 13de eeuw uitte in de bouw van vele versterkte woontorens en stenen boerderijen. De mate van bescherming die deze boden was gering en ze hadden dan ook vooral tot doel de verheven status van de eigenaren tot uitdrukking te brengen. Behalve de *ministeriales* waren er tevens machtige Utrechtse families die de controle kregen over versterkte woontorens en kastelen ten westen van de stad. Een groot deel van de woontorens maakte voor de omgrachting gebruik van de dichtgeslibde restgeul van de Oude Rijn die ongetwijfeld nog als een depressie in het landschap zichtbaar geweest moet zijn. Deze dichtgeslibde restgeul vormt ten westen van Utrecht de grens van de stadsvrijheid, als gevolg waarvan alle woontorens op de westelijke oever ervan en dus net buiten die stadsvrijheid zijn gesitueerd.

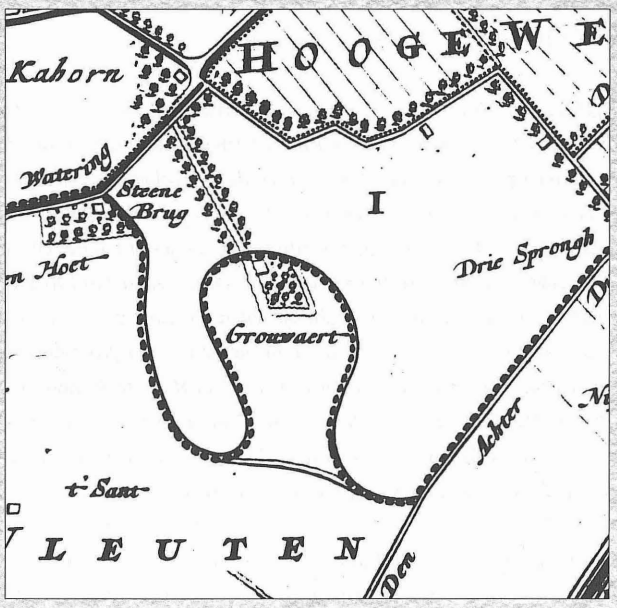

Detail van de kaart van C. Specht, 1696.

Luchtfoto van het Grauwert-terrein vanuit het noorden. Duidelijk zichtbaar is de toegangsweg als een diagonale lijn door de foto. De Grauwert ligt rechtsonder (foto:Fotodienst Gemeente Utrecht).

De ontdekking

De locatie van De Grauwert is pas tijdens het historische vooronderzoek voor de archeologische inventarisatie in 1993 aan het licht gekomen. Op verscheidene 17de- en 18de-eeuwse kaarten bleek een aanzienlijk huis weergegeven, dat net als veel van de overige ridderhofsteden was gesitueerd op de westelijke oever van de op dat moment reeds verlande Oude Rijn. Op kaarten zien we dat de Grauwert een door bomen geflankeerde toegangsweg kent in de noordoost-hoek, die het complex bereikbaar maakte vanaf de stadswetering. Deze toegangsweg bleek heden ten dage nog duidelijk te herkennen in de percelering.

Naar aanleiding van de lokalisering van de Grauwert in 1993 werd in januari 1994 een weerstands- en booronderzoek uitgevoerd door RAAP in opdracht van de provincie Utrecht (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, p. 96-98). Hierbij werd de dichtgeslibde restgeul van de Oude Rijn aangetroffen met daarin een min of meer rond eiland met een diameter van 17 m. Op dit eiland werd een laag ondoordringbaar puin aangeboord, die mogelijk tot de fundering van het stenen huis heeft behoord. Vanuit de restgeul was een vierkante omgrachting gegraven die het eiland aan de westzijde omsloot. Op de kaart van de weerstandsmetingen was bovendien een dam of brugconstructie zichtbaar aan de westzijde van het eiland, die de verbinding van het huis met een eventueel voorhof gevormd moet hebben. Over dit eventuele voorhof was bij dit onderzoek niets bekend geworden, al leek er in de weerstandsmetingen de aanzet van een bij een voorhof behorende buitengracht zichtbaar.

Het proefonderzoek

Eén van de in het RAAP-rapport geopperde mogelijkheden voor vervolgonderzoek was het graven van een proefsleuf over het Grauwert-terrein. Deze mogelijkheid deed zich voor toen in juni 1999 twee parallelle sleuven ten behoeve van diverse nutsvoorzieningen getrokken moesten worden ten westen van het eiland. De twee 2 m brede sleuven zouden een eventueel voorhof volledig doorsnijden en werden daarom vooraf archeologisch onderzocht (sleuf 1 en 3). Al snel bleek er inderdaad sprake te zijn van een omgracht voorhof met diverse bewoningssporen. Vanwege de sporenconcentratie in het centrale gedeelte van de oostelijke sleuf in combinatie met nog meer geplande nutsvoorzieningen op deze plek werd hier een extra sleuf aangelegd (sleuf 4). Deze sleuf bleek een zodanige hoeveelheid sporen te bevatten dat werd besloten tot bescherming van de sporen in deze sleuf en werden de geplande nutsvoorzieningen uiteindelijk buiten het Grauwert-terrein om gelegd. Vanwege deze bescherming werd het vlak in sleuf 4 zo hoog mogelijk aangelegd en werden de sporen niet afgewerkt, als gevolg waarvan de interpretatie vooralsnog onzeker blijft. Als laatste werd er een oost-west georiënteerde sleuf (sleuf 2) aangelegd met als doel ook de westelijke omgrachting van het voorhof in kaart te brengen. Uiteindelijk ontstond uit deze

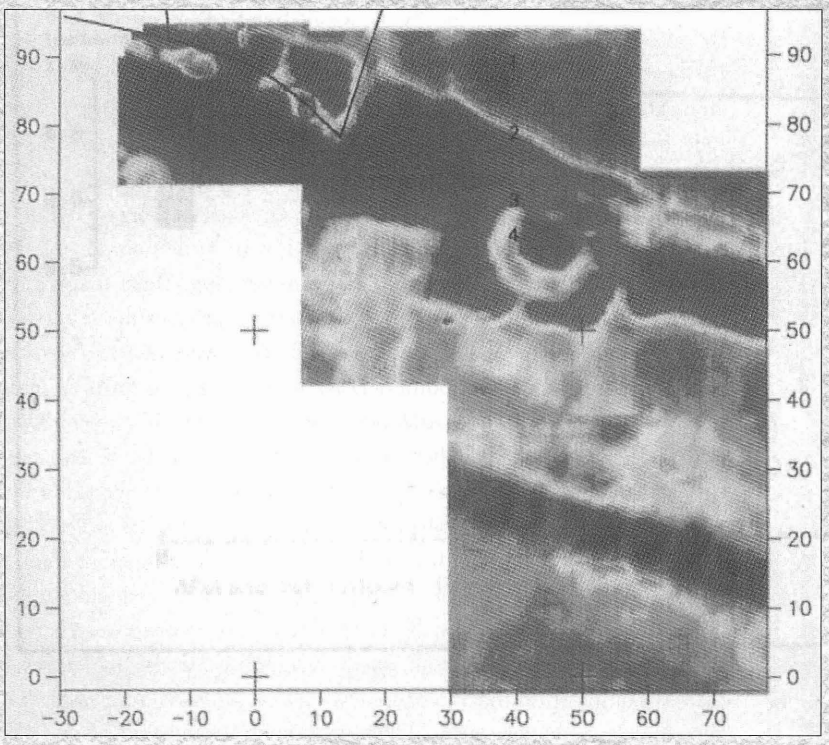

Weerstandsmeting Grauwert (bron: RAAP-notitie 71, 10). De restgeul van de Oude Rijn, het eiland en de bijbehorende gracht zijn goed te herkennen.

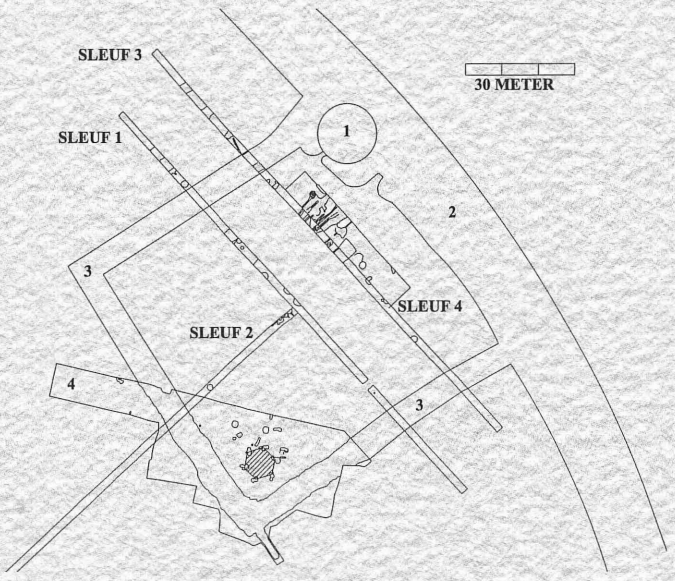

Sporenoverzicht met gereconstrueerde gracht en eiland. 1: Eiland 2: Restgeul 3: Gereconstrueerde gracht voorhof 4: Opgegraven gebied. (tekening ABC)

vier proefsleuven het volgende beeld: het huis op het eiland kende een groot, min of meer vierkant voorhof van ca 80 bij 80 m. Dit voorhof werd aan de noord-, west- en zuidzijde omsloten door een gegraven gracht met een diepte van zo'n 2 m onder het huidige maaiveld. Vermoedelijk bestond de oostelijke gracht uit de dichtgeslibde restgeul van de Oude Rijn, die werd uitgediept. Het oudste materiaal uit de grachtvulling dateert uit de 13de eeuw, wat overeenkomt met de oudste vermelding van deze versterkte boerderij. Het materiaal uit de gracht vertegenwoordigt een periode van ca 500 jaar en loopt tot in de tweede helft van de 17de eeuw. Deze einddatering komt overeen met de situatie op de kaart van Specht uit 1696, waarop de ligging van de grachten nog is te herkennen, maar deze wel gedempt lijken te zijn.
Het voorhof vertoont een duidelijke concentratie bewoningssporen in de oostelijke helft. Het aardewerk uit de vulling van deze sporen dateert uit de 13de tot en met 16de eeuw (waarbij benadrukt moet worden dat slechts een klein deel van de sporen werd afgewerkt). Waargenomen werden onder meer een greppel of zeer grote kuil, een mogelijke uitbraaksleuf met puinvulling, een mogelijke gemetselde waterput en een afvalkuil uit de tweede helft van de 15de eeuw. Uit deze laatste kuil, die hoofdzakelijk rood en grijs gedraaid aardewerk en een kleine hoeveelheid steengoed bevatte, kwam een breed scala aan aardewerkvormen als grapes (waaronder een 'kromsteelgrape'), voorraadpotten, vetvangers, een kamerpot, kommen, schalen, vuurklokken en kannen. In totaal konden uit deze afvalkuil minstens 37 stuks aardewerk worden geteld.
In sleuf 1 en 2 werden aanzienlijk minder sporen aangetroffen. Het merendeel van de sporen werd gevormd door ronde kuilen met een diameter van 2 tot 3 m en een diepte van 1,1 tot 1,45 m onder huidig maaiveld. Op de kaart van Specht zien we dat het voorhof is beplant met vele bomen die een concentratie vertonen in de westelijke helft van het terrein. Het is de vraag of de ronde kuilen een gevolg zijn van het gebruik van het voorhof als boomgaard.

De opgraving
Nadat door middel van het proefonderzoek de ligging en de grootte van het voorhof waren bepaald, bleek er een probleem te bestaan. De begrenzing van het toekomstige Park Grauwaert, bedoeld om de archeologische overblijfselen van dit omgrachte boerderijcomplex te beschermen, was gebaseerd op de bevindingen van de archeologische inventarisatie uit 1993 en de weerstandsmetingen door RAAP in het jaar daarop. Vanwege de grootte van het voorhof bleek de zuidwesthoek ervan echter buiten het in de toekomst te beschermen gebied te vallen. In combinatie met de reeds ver gevorderde stedenbouwkundige plannen maakte dit gegeven een opgraving van dit deel van het Grauwert-terrein noodzakelijk. Deze opgraving is uitgevoerd in september 1999 en duurde 7 dagen. Zoals verwacht bleken de westelijke en zuidelijke gracht, die op het vlak zo'n 7 m breed waren,

'Kromsteelgrape' uit afvalkuil in voorhof, 1450-1500. (foto H. Wynia)

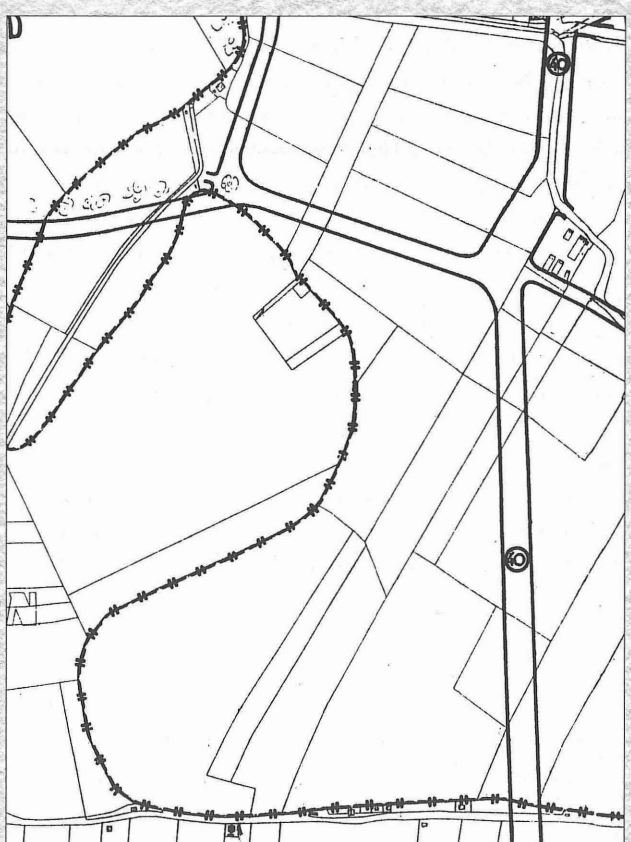

Detail van kaart uit 1924. De Grauwert is duidelijk te herkennen in de percelering. (kaart ABC Utrecht)

samen te komen in een hoek van 90 graden. In deze hoek bevond zich een 9 m lange en 2 m brede greppel waarvan de functie op dat moment onduidelijk was. Binnen de gracht bevinden zich diverse kuilen en paalkuilen. Zes grote en diepe paalkuilen vormen een ronde structuur met een afstand van bijna 9 m tussen de tegenover elkaar gelegen palen. De datering van de ronde structuur is problematisch aangezien de enige vondst uit één van de paalkuilvullingen een koeieschedel betreft. Gezien het agrarische karakter van de Grauwert moet deze ronde structuur waarschijnlijk worden geïnterpreteerd als een hooiberg, die mogelijk vanwege het brandgevaar zover mogelijk van het huis zelf was gesitueerd.
Uit de grachtvulling kwamen verscheidene bakstenen met verschillende formaten. De oudste dateren uit de vroege 14de eeuw, een tweede periode valt rond 1400 te plaatsen, terwijl de jongste uit de 15de eeuw stammen. Mogelijk volgde er na de wisseling van eigenaar in 1453 een nieuwe bouwfase. Vooralsnog zijn er geen aanwijzingen voor een nieuwe fase in de steenbouw na de 15de eeuw.

De percelering

De Grauwert wordt nog weergegeven op een kaart uit 1757, terwijl hij op de kadastrale kaart uit 1832 niet meer als boerderij wordt afgebeeld. Waarschijnlijk viel het complex ten prooi aan de slopershamer die aan het einde van de 18de eeuw en in de Napoleontische periode voor zo veel gebouwen het einde betekende. In de kadastrale situatie van 1832 is de Grauwert nog wel tot in detail te herkennen in de percelering. Het voorhof, het eiland en de zuidelijke en noordelijke gracht rond het voorhof zijn verworden tot afzonderlijke percelen, waarbij vooral deze laatste door zijn breedte van nog geen 6 m opvalt. Het perceel op de plek van de zuidelijke gracht is verbreed en blijkt aan de westzijde te worden begrensd door de 9 m lange greppel die ons tijdens de opgraving zo had bevreemd. Tot in de jaren '50 van de 20ste eeuw zou deze opvallende percelering van de Grauwert gehandhaafd blijven, om pas als gevolg van de ruilverkaveling aan het einde van dit decennium na meer dan 700 jaar uit het landschap te verdwijnen. Slechts de percelering van de toegangsweg in het noordoosten bleef bewaard. In het toekomstige park zullen op basis van de archeologische bevindingen de restgeul, het eiland en de omgrachting van het voorhof worden gevisualiseerd en krijgt de Grauwert na meer dan 40 jaar afwezigheid opnieuw zijn plek in het landschap terug.

Literatuur

- R.P. Exaltus, *Weerstands- en booronderzoek naar Huis Grauwert, Gemeente Utrecht*, RAAP-notitie 71 (Amsterdam 1994)
- H.F.A. Haarhuis en E.P. Graafstal, *Vleuten-Harmelen. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, RAAP-rapport 80 (Amsterdam 1993)

De Potterstraat voor de verbreding, ongeveer 1920 (foto HUA)

De Potterstraat met de oude bebouwing ingetekend (kaart ABC Utrecht).

UTRECHT ❖ HOV-tracé binnenstad R. VAN DER MARK

Ten behoeve van de aanleg van de busbaan in het kader van het project Hoogwaardig Openbaar Vervoer door het centrum van Utrecht, diende ter plaatse van het tracé alle ondergrondse infrastructuur (kabels, leidingen, rioleringen) verlegd te worden. Bij deze werkzaamheden, kon met name in de binnenstad, een geducht archeologisch bodemarchief verwacht worden. Om die reden werd het project door archeologen vanuit het gemeentelijk Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum begeleid.

Potterstraat

De Potterstraat werd in de jaren '30 van de 20ste eeuw aan weerszijden verbreed waardoor de rooilijn aan beide kanten wat verder naar achter kwam te liggen. De toenmalige sloop vond kennelijk zeer grondig plaats. Slechts op de noordelijke hoek van Potterstraat en Oudegracht werd nog zwaar muurwerk aangetroffen. Dat betrof de aanrasering en twee ingezakte gordelbogen van een werfkelder; aan de binnenkant was die afgezet met schuinopstaande stenen van de binnenzijde van het gewelf. Aan de oostzijde bevond zich nog een boog van de bijbehorende huiskelder. Aan de zuidkant was nog een muurrest van het buurpand waarneembaar, met bepleisterde restanten van een venster. De huiskelder is waarschijnlijk 15de-eeuws, de werfkelder 13de/14de-eeuws.

Janskerkhof

Aan de westzijde van de Janskerk is een aantal waarnemingen gedaan in een leidingsleuf. Ter hoogte van de ingang van de kerk kwam een oost-west georiënteerde grafkelder aan het licht. Deze bestond uit baksteen aan de buitenzijde en IJsselsteen aan de binnenkant, waartegen een bepleistering was aangebracht. De kelder is van vóór 1681, omdat toen het westwerk voor een deel werd gesloopt en hij tot dan in de kerk lag. Meer noordelijk in de sleuf is nog een 18de-eeuwse koepelput gevonden, die waarschijnlijk toebehoorde aan het kapittelhuis van St Jan. Aan de zuidzijde van de kerk is muurwerk aangetroffen van de 16de-eeuwse consistoriekamer en van een 17de-eeuwse beerput. Ten oosten van het koor van de kerk werd nog een 18de-eeuwse slokop gevonden, die op de Drift afwaterde. Aan de zuidzijde van het Janskerkhof is tussen de Korte Jansstraat en het standbeeld van F.C. Donders een zware muur met steunberen aangetroffen. Het gaat om muurwerk met strakke moppen van 32x18x8 cm, in wild verband gemetseld en te dateren in de 13de eeuw. Het betreft de scheidingsmuur tussen het kapittel van St Jan en het Minderbroederklooster. Uit schriftelijke bronnen is bekend dat de proost van St Jan in het midden van de 13de eeuw het zuidelijk deel van het kapittel verkocht aan de Minderbroeders. Deze kloosterorde zal rond die tijd de nu aangetroffen muur hebben laten bouwen om hun terrein van dat van het kapittel te scheiden.

Het Janskerkhof met ingetekend de gegraven sleuven (kaart ABC Utrecht).

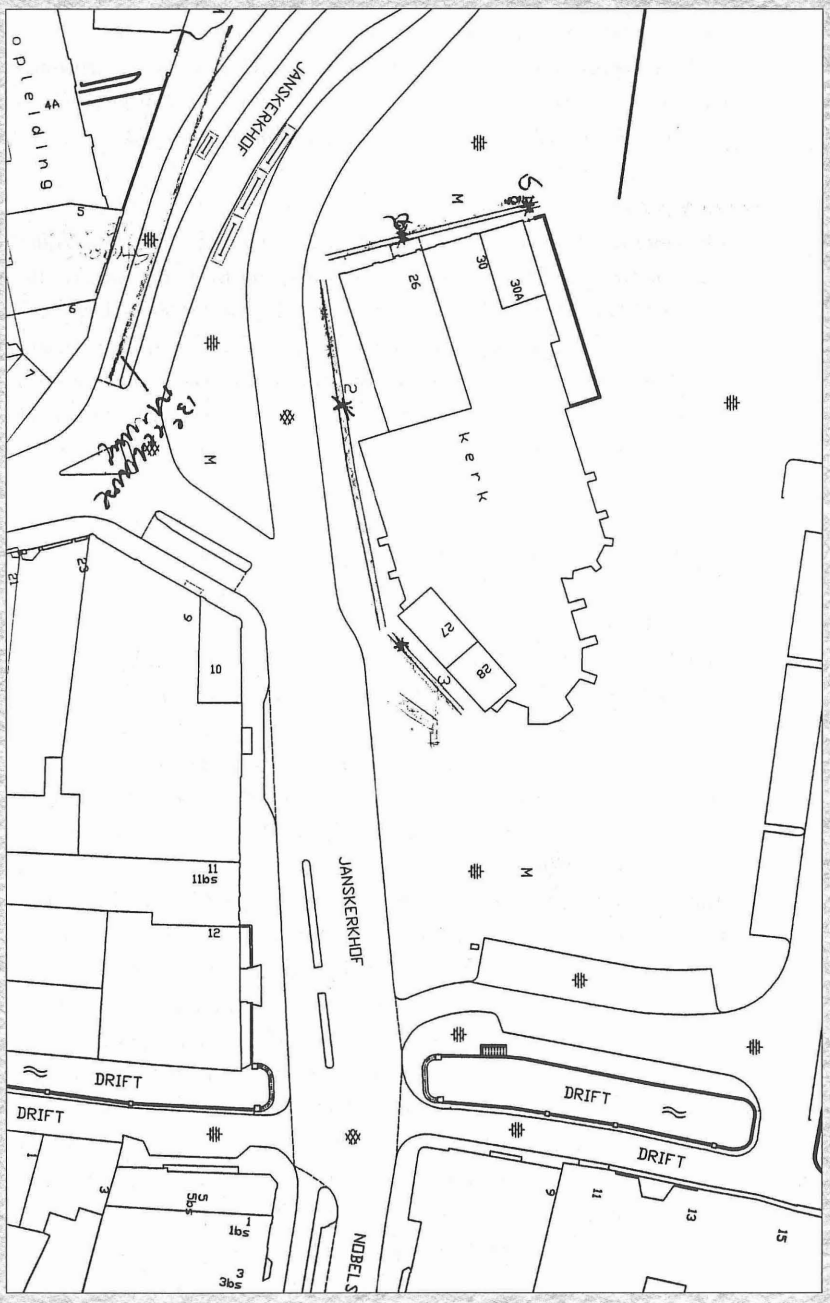

De Nobelstraat in 1905
(foto HUA)

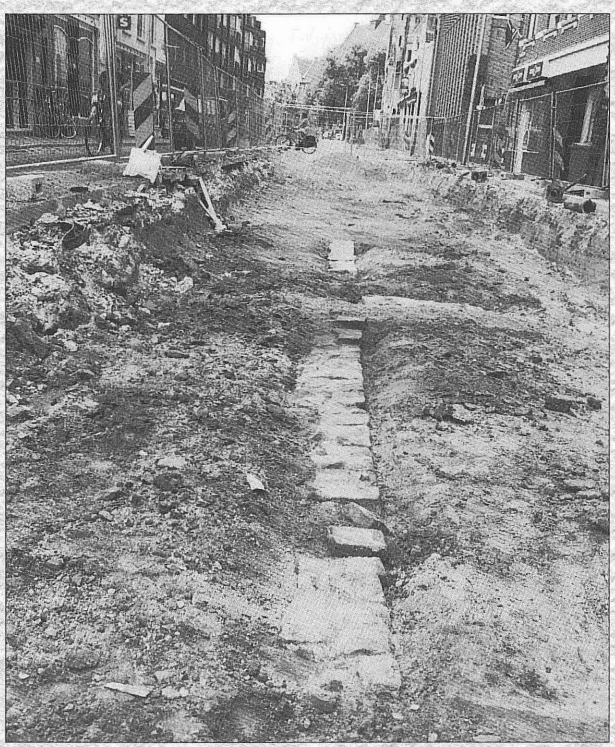

Een deel van de 15de-eeuwse rooilijn van de Nobelstraat, zoals deze werd aangetroffen tijdens de werkzaamheden van het HOV (foto HUA fotodienst)

Nobelstraat

De Nobelstraat is rond 1890 en in de jaren '50 van 20ste eeuw verbreed. Voorheen was het een smal straatje dat op de stadsmuur bij het Lucasbolwerk doodliep. Bij het werk voor het HOV zou de middeleeuwse rooilijn aan beide zijden van de straat weer in het zicht kunnen komen. In 1999 werd het deel tussen de Drift en de Ambachtstraat, aan de zuidkant van de Nobelstraat, van een nieuw persriool voorzien.

Voor een groot deel kon hier de bebouwing uit de 13de tot de 15de eeuw in kaart gebracht worden, met inbegrip van de terugzetting van de gevels in de 17de eeuw. De resten bestaan uit sporen van de voorgevels, delen van de zijgevels en huiskelders. Het gaat daarbij om een vijftal huizen. Opvallend is de aanwezigheid van een 13de-eeuwse stenen bebouwing terwijl de Nobelstraat toen nog een smal, achteraf gelegen, straatje was. Waarschijnlijk heeft de bebouwing tussen de 13de en 15de eeuw uit relatief grote dwarshuizen bestaan, die later (16de en 17de eeuw) zijn opgesplitst. In deze tijd zal de bebouwing zich ook hebben verdicht.

Aan de Drift is ook nog een werfkelder ontdekt, die in de jaren '30 van de 20ste eeuw tot een sluitput van de stadsverwarming werd omgevormd. De kelder dateert uit de 16de eeuw; het gewelf en de zijmuren waren nog intact. Aan de noordzijde van de kelder kon nog een profiel gezet worden zodat de insteek van de kelder en de omliggende stratigrafie in kaart gebracht kon worden. De kelder behoorde eens tot een huis dat op de hoek van de Nobelstraat heeft gestaan. Van het huis werd geen spoor teruggevonden, aangezien het ter plaatse in het verleden ernstig verstoord werd door de aanleg van leidingen.

UTRECHT ❖ Lepelenburg H.L. DE GROOT

Van 8 tot en met 13 juli 1998 werd op het Lepelenburg een archeologisch proefonderzoek uitgevoerd. Aanleiding was de geplande aanleg van een parkeergarage. Er werd op twee plaatsen naar het tracé van de middeleeuwse stadsmuur gezocht. De stadsmuur werd vrijwel exact op de plek waar de opgravers hem verwachtten, aangetroffen. Ook werd een 16de-eeuwse kademuur van het bolwerk gevonden.

Vroeger lag op dit terrein het oude Tivoli. Bij de sloop daarvan zijn diverse archeologische sporen uit de bovengrond verloren gegaan. Er werden twee proefgaten gegraven. Ze toonden aan, dat de bovenzijde van de stadsmuur in het noordelijk gat 120 cm en in het zuidelijk gat 180 cm onder het straatwerk ligt. De onderzijde van de muur bevindt zich beneden het grondwater. Daarom kon de aanlegdiepte niet worden vastgesteld. Wat aangetroffen jonger muurwerk hangt waarschijnlijk samen met de oude Maliepoort.

De ingetekende bebouwing in de Nobelstraat (kaart ABC Utrecht).

Een deel van de gevonden stadsmuur (foto ABC Utrecht).

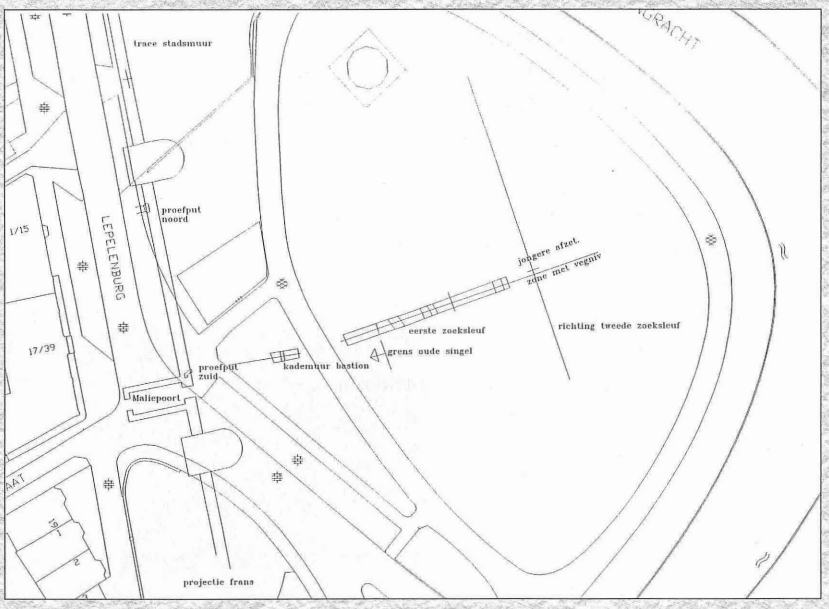

Een overzicht van de opgravingssleuven met daarin het tracé van de stadsmuur (kaart ABC Utrecht)

Op het Lepelenburg werden nog meer archeologisch interessante zaken gevonden. Het meest tastbaar was de 16de-eeuwse kademuur van het bolwerk. Ten westen van de kademuur lag de stadsbuitengracht, die na het opheffen van de stadsverdediging is volgestort. Aan de oostzijde ligt nog een brede strook van de oudere stadsbuitengracht, die vermoedelijk is gedempt bij de aanleg van het bolwerk. Een deel van deze strook zou ouder kunnen zijn en uit de 12de eeuw kunnen stammen, toen de stadsmuur werd gebouwd. Het is onduidelijk of er voor de aanleg van de stadsbuitengracht gebruik is gemaakt van een oude geul van de Rijn.
Eveneens werden drie greppels aangetroffen, waarvan er twee van vóór de aanleg van het bolwerk dateren. Zij geven een beeld hoe het gebied er in de Middeleeuwen uitzag. Vermoedelijk was het een agrarisch gebied. Van twee gevonden restgeulen van een rivier stamt er waarschijnlijk een eveneens uit de Middeleeuwen. Aan de zuidoostzijde van het terrein werd een vegetatieniveau aangetroffen, dat in het noorden werd afgesneden door jongere rivierafzettingen. Bij gebrek aan vondsten is dit niveau niet te dateren. De rivierafzettingen zijn nieuwer en waarschijnlijk afkomstig van de Rijn, die aan de oostzijde van de Kromme Nieuwegracht de stad binnenkwam en daar zijn weg vervolgde in een tracé dat gelijk is aan het noordelijk deel van die gracht. Het terrein is daarna verland, waarna de eerder genoemde greppels werden gegraven, die waarschijnlijk uit de beginperiode van de stad stammen. Een eventuele opgraving zal in de toekomst wellicht een aantal vragen kunnen beantwoorden.

UTRECHT ❖ Nicolaaskerkhof R. VAN DER MARK

Op het Nicolaaskerkhof kwamen tijdens werkzaamheden grote delen van de fundamenten van het koor van de Nicolaaskerk aan het licht. Er werd menselijk skeletmateriaal gevonden. Ook tufstenen sarcofagen en bouwelementen werden aangetroffen.

In de weken 26 en 27 van 1999 werd ten behoeve van de nieuw te bouwen entree van het Centraal Museum de onder het Nicolaaskerkhof gelegen Pegusleiding omgelegd. Aangezien de archeologen niet tijdig waren ingelicht konden alleen de werkzaamheden in de tweede week gevolgd worden. Het tracé op het Nicolaaskerkhof was toen al ontgraven, terwijl dat langs de westgevel van het Museum en langs het koor van de Nicolaaskerk nog grotendeels moest plaatsvinden. Bij het (niet begeleide) werk op het Nicolaaskerkhof werd divers menselijk skeletmateriaal aangetroffen. Dat werd verzameld en zal te gelegener tijd naar de Algemene Begraafplaats Soestbergen gebracht worden. Langs de westgevel werden geen begravingen aangetroffen, maar ca 4 m ten westen ervan werden de eerste skeletten aangetroffen ter plaatse van de oostzijde van de begrenzing van het kerkhof. De daar gegraven sleuf was 2,50 m breed en 1,80 m diep.

In het tracé langs de westgevel van het Centraal Museum en langs het koor werd de oude Pegusleiding verwijderd om vervolgens de nieuwe op 1,80 m beneden het maaiveld te plaatsen. Bij het graafwerk kwam een groot deel van de fundamenten van het koor van de Nicolaaskerk in het zicht. Ten oosten van het koor, parallel aan de nieuwbouw van het Museum, is een zware fundering op spaarbogen aangetroffen, ca 40 cm onder het maaiveld. De muur verliep ongeveer 20 m in noordelijke richting, waarna zich een hoek in oostelijke richting aftekende. Het gaat om een 16de-eeuwse scheidingsmuur van het vroegere Agnietenkloos-ter. Ten zuiden van de muur en deels eronder is ook nog een fragment van een tufstenen poerfundering aangetroffen.
Ten noordoosten van het koor werd een tufstenen sarcofaag gevonden, die helaas zwaar beschadigd was door het graafwerk. De noordwand van de kist en een deel van de dekstenen waren nog aanwezig en het stoffelijk overschot was slechts tot kniehoogte intact. Er werd besloten de begraving vrij te leggen en te documenteren. Het graf met inhoud werd niet geborgen, maar met landbouwfolie en grond afgedekt. De onderkant van het graf uit de 12de eeuw lag op 1,80 m onder het maaiveld. Van de nabije stort werd nog een aantal fragmenten van de sarcofaag verzameld.
Op een diepte van 1,70 m beneden het maaiveld werd nog een tweede sarcofaag gevonden. Die was voor een belangrijk deel intact en werd alleen aan de oostzijde op kniehoogte door een beerput doorsneden. Het gedeelte dat in het tracé lag is gedocumenteerd en gefotografeerd. Dat was een hachelijke onderneming, gegeven een lekkende Pegusbuis die een deel van de sarcofaag ook nog eens beschadigde. Een deel van de stenen doodskist werd geborgen omdat die niet gespaard kon worden bij de aanleg van de nieuwe leiding. Ook deze sarcofaag kan als 12de-eeuws gedateerd worden.
Bij het graafwerk werden nog een tweetal losse bouwfragmenten van tufsteen gevonden, te weten een fragment van een gootlijst en van een raampilaster en beide Romaans.

UTRECHT ❖ Nieuwegracht 67 R. VAN DER MARK

Op 8 augustus 1999 is archeologisch onderzoek verricht ten noorden van de werfkelder van Nieuwegracht 67. Het bijzondere was dat de locatie hier onder de openbare weg niet onderkelderd was en dat er derhalve bij graafwerkzaamheden nog een ongeschonden profiel op de Nieuwegracht verwacht kon worden. Het niet onderkelderde deel zou ten behoeve van de aanleg van een kelder met zwembad verdwijnen.

Een van de 12de-eeuwse tufstenen sarcofagen die tijdens het onderzoek zijn aangetroffen (Foto Fotodienst Gemeente Utrecht)

Een overzicht van de profielen aan de Nieuwegracht (tekening ABC Utrecht).

Het eerste profiel

Toen bij de werkzaamheden de kelder van het desbetreffende pand instortte, deed zich bij uitstek de gelegenheid voor om het profiel (profiel 01) van het niet onderkelderde deel vrij te leggen, te onderzoeken en te documenteren. Het besloeg de volle breedte tussen de bebouwing van Nieuwegracht 67 en de werfmuur, verliep in een oost-westelijk vlak en lag op de scheiding tussen nr. 67 en de daar ten noorden van gesitueerde garage.

In het profiel kon het nodige worden waargenomen. Ten eerste was dat een 15de-eeuwse voorganger van de huidige werfmuur. Achter deze werfmuur bevond zich een talud met trapsgewijze verspittingen, zodat geconcludeerd kan worden dat dit eens gegraven werd. In de deels geërodeerde lagen werd 12de- of 13de-eeuws kogelpot en een scherf ruwwandig Romeins aardewerk aangetroffen, die als zodanig geen houvast bieden voor een datering. De lagen 48 en 3 zijn ophogingslagen - met paffrath en pingsdorf - die aansluiten op het erosieniveau 8. Dat verschaft een mogelijke datering in de 12de eeuw. Laag 4 gaat over het bovenbeschreven talud heen en loopt op de oudste (15de-eeuws) werfmuur uit en wordt deels doorsneden door de insteek van de huidige werfmuur. Uit laag 4, die het talud opvult, zijn geen daterende vondsten geborgen. Laag 4 gaat echter over in kuil 52, een vrij forse paalkuil. Daarin werd proto-steengoed gevonden, die een 13de-eeuwse datering aannemelijk maakt. Laag 4 zal samenvallen met de aanleg van de werfmuur langs de Nieuwegracht; dit zal in de 13de eeuw gebeurd zijn. Uit historische bronnen is bekend dat Nieuwegracht rond 1390 is gegraven, laag 4 is naar alle waarschijnlijkheid in de 14de of 15de eeuw tot stand gekomen. Het lijkt niet aannemelijk dat het talud behoord heeft tot de Nieuwegracht; men heeft hier bij het graven van de gracht waarschijnlijk gebruik gemaakt van een al bestaande waterloop.

Paalkuil 53 doorsnijdt een viertal 12de-eeuwse ophogingslagen waarin paffrath en pingsdorf is gevonden. Opmerkelijk was de vondst was een fragment van een Romeinse tegula in laag 45. De lagen en verschijnselen onder dit 12de-eeuwse ophogingspakket zijn bij gebrek aan vondsten moeilijk te dateren. De lagen worden alle afgesneden door het talud en vertoonden tot 2,41 m +NAP sporen van menselijke activiteit. Op een diepte van 2,61 m +NAP werd een zogenoemde laklaag (vegetatieniveau) aangetroffen, die vermoedelijk vóór-middeleeuws is.

Verschijnsel 23, een paalkuil, werd vlak onder een laag gevonden waarin 12de-eeuws materiaal is gevonden; slechts een dunne laag van zavelige klei met houtskool vormde de scheiding met deze laag. Hoewel niet geheel te bewijzen, zou een datering in de 11de of vroege 12de eeuw mogelijk zijn. Meer in oostelijke richting is een greppel of kuil (35) aangetroffen zonder enig dateerbaar materiaal. De kuil, die tot in de laklaag liep, ligt deels onder de laag waarin paalkuil 23 zich bevindt en zal dus van vóór deze tijd zijn. Onder de kuil en deels onder de laklaag is nog een restant van een paalkuil aangetroffen; de datering is eveneens onduidelijk.

De opgravingslocatie aan de Nieuwegracht (Foto Fotodienst Gemeente Utrecht)

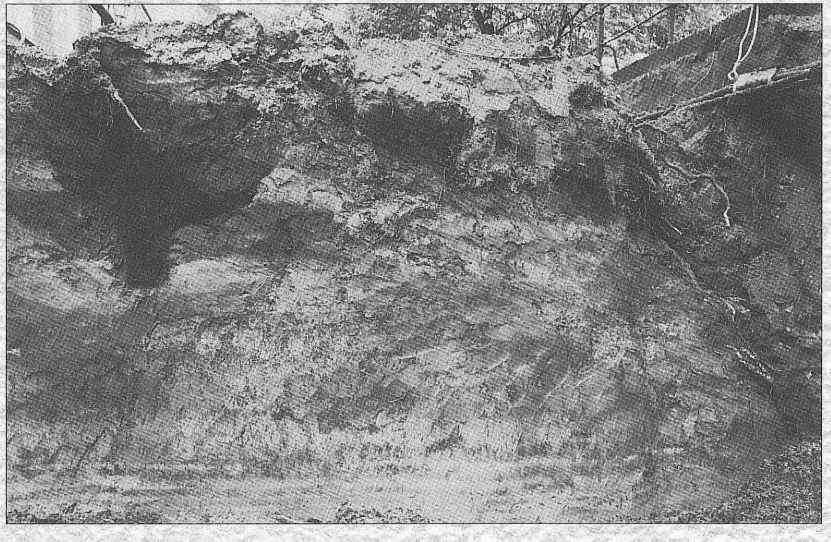

Het oorspronkelijke talud van de Oudelle, die van rechtsonder geleidelijk oploopt naar linksboven (Foto Fotodienst Gemeente Utrecht)

Tien meter meer noordelijk van het eerste profiel kon een tweede gezet worden. Het aan de westzijde nieuwe noord-zuid profiel lag langs de bebouwing van de Nieuwegracht. Ca 1 m voor het profiel is nog een tonput aangetroffen, waarvan de insteek nog in het profiel te zien is. Door instorting kon het profiel maar ten dele worden ingetekend. Aan de westzijde is door de aanleg van damwanden een strook van 1,20 m aan de werfzijde verstoord door de sloop van de middeleeuwse werfmuur.
We vroegen ons af of het mogelijk was meer inzicht in het talud aan de Nieuwegracht te verkrijgen. Was dit deel van de gracht gegraven en uit welke periode stamde het? Ook wilden we meer duidelijkheid over bepaalde stratificaties en greppels of kuilen. En wanneer kwam de huidige rooilijn tot stand?

Het zuidprofiel
Als eerder vermeld ligt dit profiel 10 meter noordelijker dan profiel 01 en geeft het helaas geen volledige doorsnede van de werfmuur tot aan de rooilijn van de Nieuwegracht. Desondanks biedt het aanvullende informatie op profiel 01. Verschijnsel 50 blijkt in dit profiel inderdaad door te lopen, zodat er inderdaad van een 13de-eeuwse greppel sprake is. Die vertoont ook nu aan de onderkant een uitstulping, mogelijk weer een paalkuil. Het lijkt er op dat het een vrij zware standgreppel betreft van een omheining of een perceelsscheiding. Die loopt dan langs het even ten oosten hiervan gelegen talud. Dit talud, dat al in profiel 01 is aangetroffen, is mogelijk te dateren in de 12de eeuw en toe te schrijven aan de Oudelle. Deze waterloop is later opgenomen in de loop van de huidige Nieuwegracht.
Het talud verdwijnt in de loop van de 13de eeuw door ophoging en aan het eind van de 14de eeuw door de aanleg van werfmuren. In profiel 02 lijkt het ongeveer 1,5 m zuidwestelijker te liggen dan in profiel 01. Bij de aanleg van de Nieuwegracht werd de waterloop hier waarschijnlijk rechtgetrokken.
Verschijnsel 35 in profiel 01 blijkt zich in 02 voort te zetten (hier nr. 10) en is dus geen kuil maar een greppel. Die datering ervan blijft vooralsnog onduidelijk, vondstmateriaal ontbreekt. Hij is in elk geval te dateren van vóór de 12de eeuw, af te leiden uit de vondsten in laag 04. De greppel loopt ongeveer parallel aan de Nieuwegracht en wordt afgesneden door het al eerder genoemde talud.
Het in profiel 01 aangetroffen vegetatieniveau (de laklaag) is ook in profiel 02 aanwezig. Hij is weer bemonsterd en gepoogd zal worden er een C14-datering aan te verbinden.

Het westprofiel en tonput
Dit profiel staat haaks op het zuidprofiel en ligt in noordelijke richting tot aan de damwand van de bouwput. Het profiel ligt parallel aan de bebouwing van de Nieuwegracht en is maar ten dele getekend als gevolg van gedeeltelijke instorting. Er is een pakket van ca 1,80 m ophogingslagen te zien en dat komt overeen

met het beeld in het westelijke deel van profiel 01. De datering van het pakket ligt tussen de 12de en 13de eeuw en overdekt de vulling van greppel 10.
In het noordelijk deel van het profiel worden de lagen doorsneden door de insteek van een iets voor het profiel gelegen tonput (put A); die loopt waarschijnlijk door laag 03, een 13de-eeuwse ophogingslaag. Van de put zelf was de onderste ton bewaard gebleven, vrij recht van vorm en 1,85 m hoog. De ton bestond uit 13 duigen van 9,5 tot 14 cm breed met hoepen van samengebonden wilgenteen. Ook de binnenkant was voorzien van hoepen en van de bodemplaat was een deel bewaard gebleven. Op de helft van de ton bevond zich een reeks halfronde en ruw bewerkte elzenhouten paaltjes, half rondom de ton en enigszins scheef getrokken. Mogelijk is er ooit van herstel of vervanging sprake geweest.
Uit de insteek kwam overwegend 13de-eeuws materiaal, waaronder protosteengoed en kogelpot. De inhoud van de put zelf bestond uit een berige vulling met veel vondsten, waaronder een paar schoenen, leerfragmenten, grijsbakkend aardewerk, kogelpot, protosteengoed en vroeg roodbakkend aardewerk. Een en ander rechtvaardigt een datering van eind-13de- en begin-14de-eeuws. De onderste laag bestond uit dierlijke mest met veel stro. Alles lijkt op een vroege beerput te wijzen.
De situering van de put in het midden van de weg vormt een aanwijzing dat de huidige rooilijn van de Nieuwegracht in de eerste helft van de 14de eeuw nog niet bestond. Mogelijk kwam die pas bij de aanleg van de werfmuren tot stand aan het einde van de 14de, begin 15de eeuw.

Koppeling van archeologische aan historische data
Het waargenomen talud is mogelijk toe te schrijven aan de tussengegraven Oudelle, wat tussen 1122 en 1127 gebeurd zou zijn. De Oudelle betreft het deel van de Nieuwegracht tussen de Tolsteegsingel en Pausdam.
De plaats van de opgraving behoorde in de Middeleeuwen tot het gerecht van St Paulus, waarvan de ligging overigens niet geheel duidelijk is. Er wordt verondersteld dat het tussen de Lange Nieuwstraat, de Nieuwegracht, de Hamburgerstraat en de Groenestraat lag. Rond 1345 was het gerecht verdeeld over drie erven langs de Nieuwegracht. Waarschijnlijk hebben put A en de 13de-eeuwse greppel bij één van drie erven behoord. De weg langs de westzijde van de Nieuwegracht was er toen nog niet en kwam mogelijk pas tot stand bij de aanleg van de werfmuren.

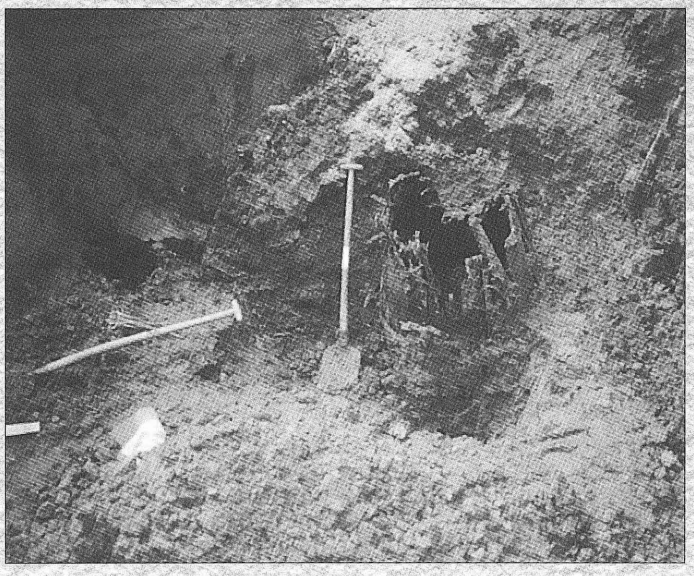

De tonput, waarvan een deel van de duigen en hoepen bewaard was gebleven (foto R. van der Mark)

Het stadhuis in 1697, getekend door I. van Vianen m.a.v. C. Specht (foto HUA).

UTRECHT ❖ Nieuwekamp R. VAN DER MARK

Eind februari, begin maart 1999 zijn, in verband met de vervanging van een huisaansluiting, rioleringswerkzaamheden aan de Nieuwekamp gevolgd. Omdat men bij dit werk het oude tracé van de riolering volgde, kon geen nieuwe archeologische informatie vergaard worden.

UTRECHT ❖ Stadhuis R.VAN DER MARK EN H. HUNDERTMARK

In de periode 31 november 1998 tot 19 februari 1999 is archeologisch onderzoek uitgevoerd ter plaatse van het Utrechtse Stadhuis. De opgraving besloeg het terrein van de voormalige afdeling Burgerzaken en het binnenterrein van het complex. Aanleiding tot de opgraving vormde de voorgenomen nieuwbouw en renovatie van het stadhuis.
Bij het onderzoek is nauw samengewerkt tussen archeologen en bouwhistorici. Dit was temeer zinvol omdat bij de opgraving funderingen werden aangetroffen die aanvullende gegevens opleverden op die van het bouwhistorisch onderzoek dat gelijktijdig werd uitgevoerd in het stadhuishuiscomplex zelf. In de onderhavige verslaggeving zullen alleen de resultaten van het bouwhistorisch onderzoek op kelderniveau behandeld worden, omdat daarbij wezenlijk sprake is van een integratie van resultaten uit beide disciplines. Het terrein werd in drie opeenvolgende campagnes onderzocht.

Het binnenterrein
In het binnenterrein is een sleuf van 24 bij 14 m gegraven. Die werd in het westen begrensd door de betonnen bak van de Pegusleiding, in het oosten door de nog niet gesloopte kelder van Burgerzaken, in het noorden door het archief en in het zuiden door de kelder onder de garage van de burgemeester.
In het eerste vlak op ca 0,40 m onder het maaiveld kwamen diverse funderingen in het zicht. In het noordelijke deel konden die toegeschreven worden aan een waterkelder uit het begin van de 19de eeuw, aan een bedstee-kelder uit de 17de eeuw, aan twee recente septictanks en aan een 18de-eeuwse beerput met een overkluisd riool.
Zuidelijk hiervan kwam zwaar 14de-eeuws muurwerk van een vrij groot gebouw in het zicht. In het oosten kon de begrenzing van dit gebouw pas later vastgesteld worden, aangezien een deel ervan onder de fundering van Burgerzaken schuilging. Aan de westzijde grensde het gebouw aan de voormalige Stadhuissteeg, die de begrenzing vormde van de percelen aan de Oudegracht in het westen en die aan de Ganzenmarkt in het noorden. Het gebouw had een breedte van 7,10 m en een lengte van 16,85 m. Aangezien de zijgevel aan de zijde van de Stadhuissteeg schuin wegloopt, zal de steeg tijdens de bouw van het huis al aanwezig zijn geweest.

Een overzicht van de wirwar aan gebouwen die op de plek van het Utrechtse stadhuis staan of hebben gestaan. Linksboven het terrein dat archeologisch is onderzocht. (kaarten ABC Utrecht).

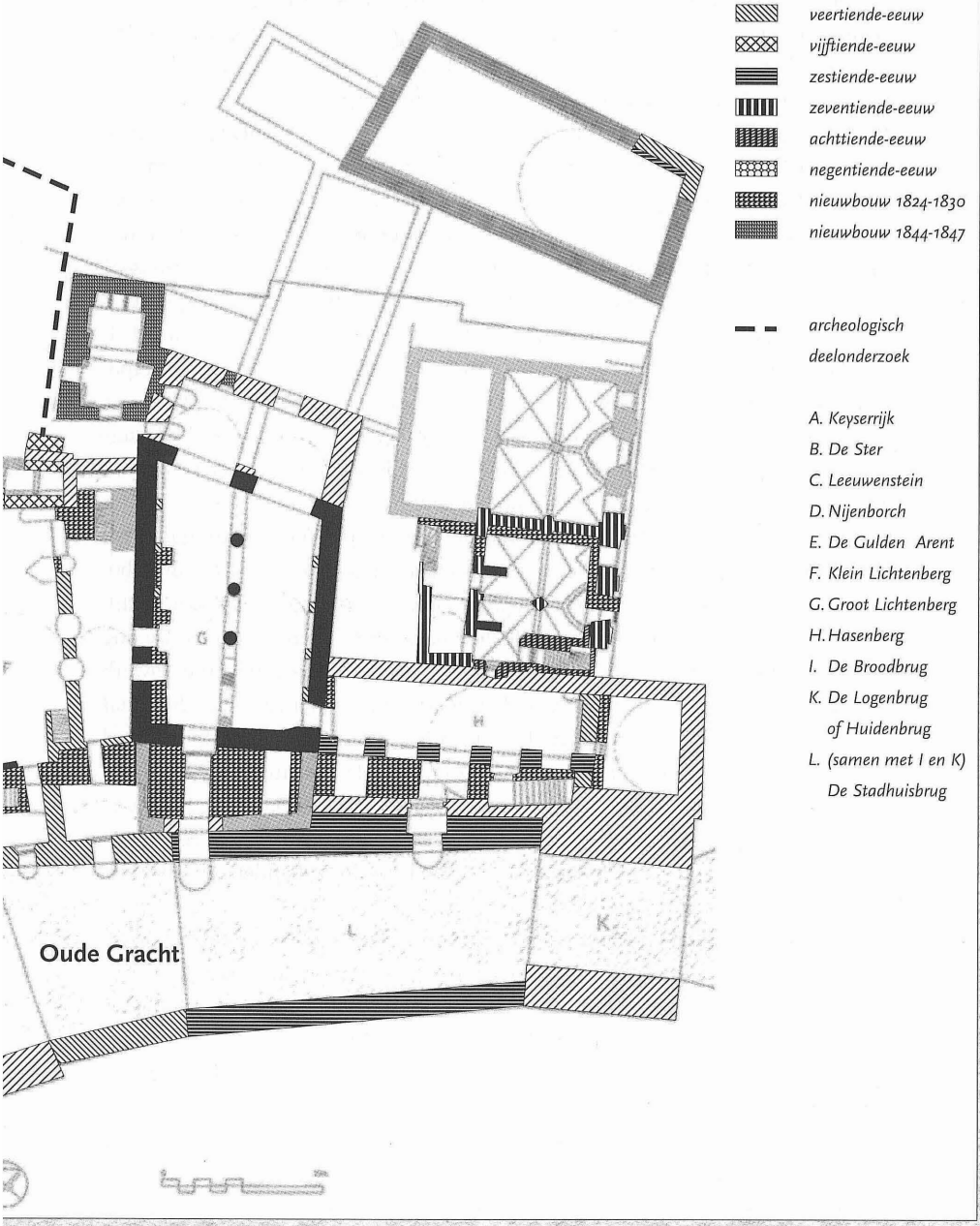
Legenda
twaalfde-eeuw
dertiende-eeuw
veertiende-eeuw
vijftiende-eeuw
zestiende-eeuw
zeventiende-eeuw
achttiende-eeuw
negentiende-eeuw
nieuwbouw 1824-1830
nieuwbouw 1844-1847
archeologisch deelonderzoek
A. Keyserrijk
B. De Ster
C. Leeuwenstein
D. Nijenborch
E. De Gulden Arent
F. Klein Lichtenberg
G. Groot Lichtenberg
H. Hasenberg
I. De Broodbrug
K. De Logenbrug of Huidenbrug
L. (samen met I en K) De Stadhuisbrug
Oude Gracht

Die vormde de 'grens' tussen de oudere noord-zuid georiënteerde percelen aan de Ganzenmarkt en de jongere oost-west georiënteerde percelen aan de Oudegracht. Het 14de-eeuwse gebouw lag oorspronkelijk op een perceel dat georiënteerd was op de Ganzenmarkt. Het vrij brede, naar achteren taps toelopende perceel werd aan de westzijde begrensd door de bovengenoemde Stadhuissteeg. Het achter de rooilijn terugliggende huis stond midden op het perceel, de langsgevel georiënteerd op de Ganzenmarkt. De lengte van het gebouw was gelijk aan de breedte van het perceel, waardoor het een trapeziumvorm kreeg.
Bij het onderzoek van het gebouw kan een zestal fasen worden onderscheiden:
In de eerste fase was het vroeg-14de-eeuwse gebouw onderkelderd en had 2,5-steens dikke muren, opgetrokken in steenformaten van 7,5x14,5/15x30/31 cm met een 10-lagenmaat van 84 cm. De keldermuren waren tegen de rechte insteek van de bouwput opgetrokken waardoor het metselwerk aan de buitenzijde een zeer onregelmatig en slordig uiterlijk had. Vanwege de waaiervormige plattegrond is waarschijnlijk gekozen voor een constructief eenvoudiger uit te voeren houten kelderzoldering van moer- en kinderbinten. In de keldermuren zijn geen bouwsporen aangetroffen van een stenen overwelving of, in deze periode ook gangbaar, van een randbalkconstructie voor een enkelvoudige balklaag. De kelder was waarschijnlijk toegankelijk vanaf het voorterrein via een keldertrap tegen de voorgevel.
In de tweede fase werd aan het begin van de 15de eeuw besloten tot het verstenen van de kelderzoldering. Op de plaats van de drie moerbalken werden gordelbogen aangebracht, verbonden met vier segmentvormige gewelven. De gordelbogen, met steenformaten van 7x14/14,5x29/30 cm en een 5-lagenmaat van 41 cm, waren 2-steens breed en hadden aan de onderkant afgeschuinde hoeken. De nog aanwezige aanzetten van de gordelbogen waren in het bestaande metselwerk ingehakt. Er werd een nieuwe trap in de kelderruimte gebouwd, zodat die vanaf de Stadhuissteeg toegankelijk werd. De oude ingang verloor zijn functie en werd dichtgezet. Tevens werd in de aan de steeg grenzende keldermuur een doorbraak gemaakt, die toegang gaf tot een nieuw gebouwde doorgang onder de Stadhuissteeg. Deze onderdoorgang werd van een tongewelf voorzien en was direct met de kelder van het huis De Gulden Arendt aan de Oudegracht verbonden. Dit doet vermoeden dat het pand bij De Gulden Arent werd getrokken. Wellicht werd om deze reden voor een ingrijpende verbouwing gekozen en met name op kelderniveau omdat de steeg blijkbaar als openbare ruimte gehandhaafd diende te blijven.
Waarschijnlijk werd de kelder in de 17de eeuw (de derde fase) gerenoveerd door het uitvoeren van herstelwerk aan de gordelbogen. Tevens werden een nieuwe vloer van plavuizen - formaat 2,5x22x22 cm - en een schrobpot aangebracht.
In de vierde fase werd in de 18de eeuw langs de achtergevel een afvoergoot aangelegd. Die verloopt westwaarts naar een beerput, gesitueerd onder de steeg. Deze put werd tijdens de begeleiding van de sloopwerkzaamheden waargenomen.
Waarschijnlijk werd de kelder in de vijfde fase, aan het begin van de 19de eeuw,

Een prikneusbaardmannetje en een spaarpot, uit de 15de eeuw. Gevonden in de beerput grenzend aan het opgegraven 14de-eeuwse huis (foto T. Pot)

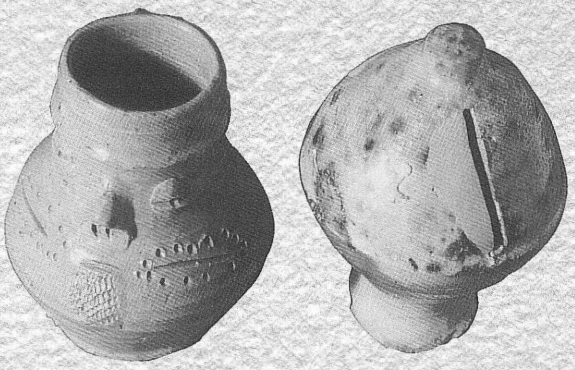

Het kapiteeltje, gedateerd in de 12de eeuw (foto T. Pot)

Een van de spaarbogen, in het midden doorsneden door een koekoek (foto HUA fotodienst)

gehalveerd, waardoor de huisplattegrond de afmetingen kreeg zoals die in het kadaster van 1832 zijn aangegeven. Halverwege de kelder werd een gevel met een koekoek van hergebruikte 14de-eeuwse stenen opgetrokken, waarna de westelijke helft werd dichtgestort.
In de laatste fase, aan het begin van de 19de eeuw, werd het gebouw gehalveerd in aansluiting op de in fase 5 genoemde ingreep in de kelder. Rond 1846 werden afwateringsgoten van het stadhuiscomplex dwars door het terrein van het gebouw aangelegd. De laatste resten van het huis zijn in de jaren '30 van de 20ste eeuw gesloopt ten behoeve van de bouw van Burgerzaken. Bij dit gebouw is tegen de noordgevel een beerput aangetroffen. Die tekende zich al in het eerste vlak af als een rechthoekige aanbouw (2,75x2,20 m) en had een steenformaat van 26,5x12,5x5 cm. De put dateert uit de 17de eeuw en was gevuld met puin. De aanbouw was gefundeerd op een D-vormige 16de-eeuwse put met een diameter van 4 m. De stortkoker bevond zich in de noordgevel van het 14de-eeuwse gebouw. In deze put, zeer rijk aan vondsten, konden twee lagen onderscheiden worden. De jongste dateert uit het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw; de door een laag puin daarvan gescheiden oudste laag dateert uit de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw.
Ten noorden van het bovenbeschreven gebouw, deels onder de 17de-eeuwse bedsteekelder, werd een 15de-eeuwse muur op spaarbogen aangetroffen. Deze lag langs de voormalige Stadhuissteeg en vormde samen met het 14de-eeuwse gebouw de rooilijn langs de steeg. Aan de noordzijde was deze muur deels gefundeerd op een beerput. In het begin van de 16de eeuw wordt tegen de muur een gebouw geplaatst, waartoe ook de bedsteekelder behoort. Hoewel het muurwerk van dit gebouw slechts fragmentarisch bewaard bleef, valt toch een rechthoekige plattegrond te reconstrueren van 9,50x5,30 m.
Ten zuiden van het 14de-eeuwse gebouw zijn geen verdere bouwsporen aangetroffen. Er bevond zich wel een 'vuile' laag met 13de-eeuws aardewerk, een aangebrachte ophoging. Die vormde een 1,50 m dik, vondstenrijk, pakket, waarin een viertal lagen was te onderscheiden. Dit deel van het terrein bleef gedurende de late Middeleeuwen onbebouwd en fungeerde toen waarschijnlijk als tuin. Aan de noordzijde was de ophogingslaag tot een dieper niveau verstoord dan aan de zuidkant. In de eerste lagen van deze ophoging werd erg veel tufsteen gevonden. Een opmerkelijke vondst vormde een kalkstenen kapiteel van een pilaster van een dubbelvenster. Dit bouwfragment en de brokken tufsteen zijn mogelijk afbraakmateriaal van een verbouwing van het pand Groot Lichtenburg aan de Oudegracht. Op grond van het dieper gelegen vondstmateriaal - protosteengoed, kogelpot, pingsdorf en paffrath - is het pakket in de 13de eeuw te dateren. In de onderste laag (vlak 02) was ook een aantal immateriële sporen op te merken, waaronder een aantal kuilen en twee 12de-eeuwse noordzuid verlopende greppels, mogelijk restanten van een op de Ganzenmarkt georiënteerde percelering.

Uit deze periode zijn tevens een aantal kuilen, een leemkuil en restanten van een houtconstructie aangetroffen. De constructie bestond uit een liggende balk met palen (diameter 10 à 12 cm) met daartegenaan dwarsplankjes. Dit was niet meer tot een samenhangende structuur te herleiden, aangezien het vlak door meer recente ingrepen was verstoord. Het geheel bestond uit elzenhout en bevatte geen geschikt materiaal voor een dendrochronologische analyse. Op grond van andere vondsten in het vlak lijkt een datering in de 12de eeuw gerechtvaardigd.
Vervolgens is het vlak nog een keer verdiept, maar verder dan dat was technisch niet haalbaar. Met name aan de zuidzijde van het 14de-eeuwse gebouw werd nog wat aanvullende informatie verkregen, omdat zich hier nagenoeg geen recente verstoringen bevonden. Er tekenden zich in dit deel van het vlak zandige afzettingslaagjes af en aan de rand bevond zich een venige band met veel riet, mogelijk van een oude oeverzone. In het vondstmateriaal bevond zich onder andere een fragment van een reliëfbandamfoor. De venige band deelde het vlak vanaf het zuidwesten naar het noordoosten in tweeën. Ten noorden van deze scheidingslijn bestond het vlak uit grijze humeuze klei en bij de vondsten bevond zich relatief veel Romeins bouwmateriaal in de vorm van daktegels. Ten zuiden van de venige scheiding bestond het vlak overwegend uit veen met klei. In het vlak werd ook een zestal palen gevonden met diameters tussen de 16 en 20 cm. Mogelijk gaat het hier om resten van een beschoeiing, wat overigens niet geverifieerd kon worden. Het bovenbeschreven beeld doet trouwens sterk denken aan een oude rivierloop, die op grond van het vondstmateriaal in de 8ste of 9de eeuw is te dateren.

Stadhuissteeg

Deze campagne bestond voor het grootste deel uit het verrichten van waarnemingen in de marge van de sloopactiviteiten. De aandacht was vooral gericht op de funderingen van de middeleeuwse kelders van het stadhuiscomplex, aan de westzijde van de Stadhuissteeg. De funderingen zijn aan deze zijde vrijwel onbekend omdat ze deels achter de gevellijn van 1867 vallen.
Bij het werk is de bovengrond tot aan de natuurlijke ondergrond ontgraven, waarbij alleen typerende vondsten uit het reeds eerder waargenomen ophogingspakket werden verzameld. Bij het vrijgraven van de fundering van het archief is 2 m voor de noordgevel een muur op spaarbogen aangetroffen. Deze liep nagenoeg parallel aan de fundering van dit gebouw en heeft waarschijnlijk aangesloten op de spaarboogfundering die in sleuf 01 is aangetroffen en uit de 15de eeuw dateert. Er werd overigens geen gelegenheid tot nadere documentatie geboden.
Van het stadhuiscomplex zijn van de oorspronkelijke, grote middeleeuwse handelshuizen aan de Oudegracht, nagenoeg alle achtergevelfunderingen grenzend aan de voormalige Stadhuissteeg in het zicht gekomen bij de aanleg van de bouwput. Van noord naar zuid worden de oorspronkelijke middeleeuwse huizen als volgt beschreven.

■ Het huis Keijzerrijk, op de hoek van de Ganzenmarkt en Oudegracht, heeft een achtergevelfundering uit de bouwtijd van het huidige pand (dendrochronologische datering 1452). Het metselwerk is opgetrokken in steenformaten van 7x14/14,5x29/29,5 cm. met een 5-lagenmaat van 39 cm. Het metselverband is uitgevoerd in afwisselend koppen- en strekkenlagen en met een kopklezoor hoekverband; de voeg is afgestreken zodat er met een insteek gewerkt is. De funderinghoek grijpt gedeeltelijk in de restanten van een tufstenen fundering uit de 12de eeuw ter plaatse van het huis 'De Ster'. De fundering is opgebouwd uit tufsteenbroden met wisselende afmetingen van 9/10x16x33 tot 39 cm. Ook hier werd, gezien de afgestreken voeg, gewerkt met een insteek.

■ De 13de-eeuwse kelderfundering van het huis De Ster ging schuil achter de tufstenen fundering en een 15de-eeuwse fundering van het zijhuis van Leeuwenstein. Leeuwenstein was oorspronkelijk rond 1300 gebouwd en had een kelderfundering, opgetrokken in steenformaten van 7,5/8x15x31/32 cm met een 10-lagenmaat van 85 cm. Het metselwerk is uitgevoerd in wild verband en een kopstrek hoekoplossing. De voeg was afgestreken, zodat ook hier met een insteek is gewerkt. Die is waarschijnlijk zeer bescheiden geweest omdat hij niet duidelijk geconstateerd kon worden. In de 15de eeuw werd een onderkelderd zijhuis toegevoegd. Het keldergewelf was opgebouwd uit twee gordelbogen met een middenpoer en beiderzijds segmentvormige gewelven. Het zijhuis werd in de late 19de eeuw gesloopt.

■ Het laat 14de-eeuwse Nijenborg heeft een achtergevelfundering, opgetrokken in steenformaten van 7/7,5x14,5x30/31 cm met een 5-lagenmaat van 38 cm. De funderingsmuur werd tegen de rechte insteek opgetrokken, getuige het rommelige uiterlijk van het metselwerk en de speciebaarden.

■ De funderingen van De Gulden Arent uit de 14de eeuw gingen geheel schuil achter de gevellijn van 1876. Wel kwam de onderdoorgang van het in sleuf 01 opgraven huis in het zicht. Die was nog nagenoeg geheel intact, alleen ter plaatse van de betonnen bak van de Pegusleiding was het gewelf ingeslagen. Dat betrof een tongewelf en is, net als de kelder uit sleuf 01, 14de-eeuws. Aan de inboetingen in de doorgang tot de opgraven kelder te oordelen, is de bouw van de onderdoorgang niet gelijktijdig geweest met die van de kelder. De doorgang zal gediend hebben om de kelder vanaf de Oudegracht te kunnen bevoorraden en dit moet dan wel via de kelder van De Gulden Arent gegaan zijn. Beneden de doorgang werden nog een kleine slokop (15de-eeuws) en een waterput (17de-eeuws) aangetroffen. Tussen de noordoosthoek van de kelder en de onderdoorgang is nog een put aangetroffen met een diameter van 3,25 m. Bij de sloop is alleen de koepel verdwenen. De put is 15de- of 16de-eeuws. Aan de andere zijde bevond zich een 18de-eeuwse waterput en een waterkelder uit 1876.

■ Bij het ontgraven van de achtergevelfundering van Klein Lichtenberg bleek al snel dat er van een ingewikkelde fasering sprake was. De eerste 13de-eeuwse fase

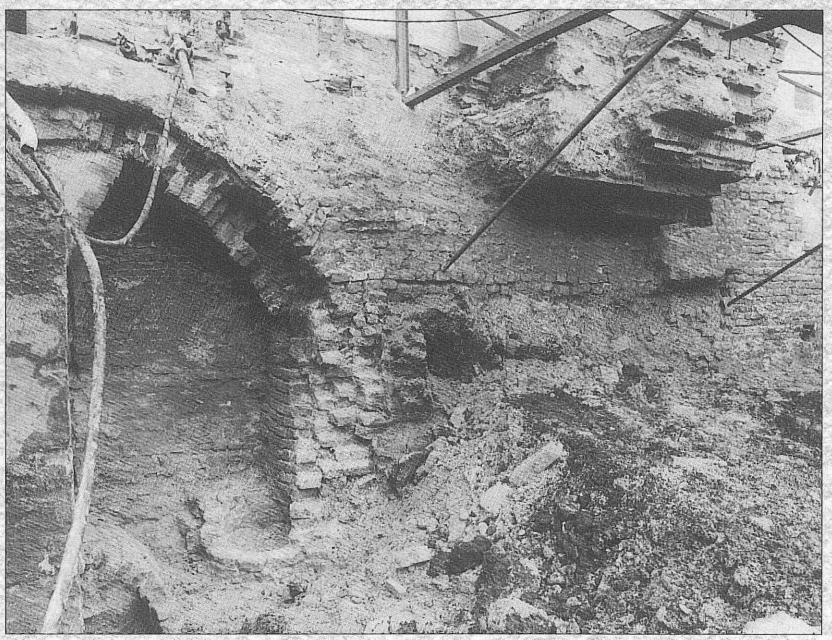

Links de boogonderdoorgang, geheel rechts de fundering van het huis Leeuwensteijn (foto HUA fotodienst)

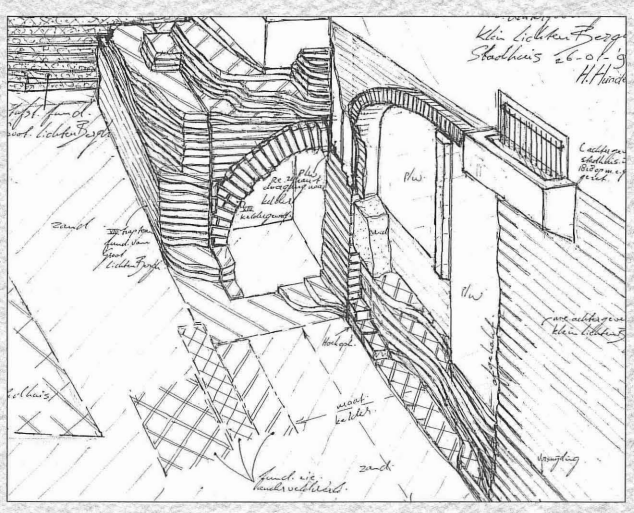

De achtergevel van het huis Klein-Lichtenberg. Geheel links de tufstenen fundering van Groot-Lichtenberg, in het midden de onderdoorgang, rechtsbeneden de middeleeuwse achtergevel van Klein-Lichtenberg, waarboven de achtergevel van het stadhuis in 1828 is geplaatst (tekening H. Hundertmark).

betrof een opvallend diep gefundeerde 2-steens dikke muur met steenformaten van 8/8,5x5x16 cm uitgevoerd in wildverband en afgestreken voeg. Het betrof hier het restant van een traptoren die tegen het 'hoofdhuis' Groot Lichtenberg was gebouwd en in de 14de eeuw werd onderkelderd. Tussen de bestaande funderingsmuren werd een tongewelf aangebracht met steenformaten van 7/7,5x14,5x30 cm. In de loop van de 14de eeuw werd het 13de-eeuwse huis Klein Lichtenberg zijhuis van Groot Lichtenberg en dusdanig naar achteren uitgebreid, dat de traptoren tussen het hoofd- en zijhuis kwam te liggen.
De 14de-eeuwse achtergevelfundering is opgetrokken in wild verband met afgestreken voeg en met steenformaten van 7x14,5x29/30 cm en een 10-lagenmaat van 81 cm. Er is een kopstrek hoekoplossing toegepast. De fundering werd koud tegen de achtergevelhoek van het huis De Gulden Arent gebouwd. In de 15de eeuw werd onder de Stadhuissteeg tegen de traptoren- en de achtergevelfundering een keldertje gebouwd. Dit keldertje was toegankelijk via een keldertrap vanuit de traptoren. Door het aanbrengen van deze trap raakte het keldertje onder de traptoren buiten gebruik. De verbouwing is waarschijnlijk voorafgegaan aan een brand, getuige sporen van een brandlaag van ca 40 cm op het fundament van het 13de-eeuwse deel. Die laag is op grond van vondsten erin, waaronder veel mozaïektegeltjes, als einde 14de-eeuws te dateren. Bij het pand is ook nog een bijbehorende 17de-eeuwse beerput aangetroffen, grotendeels leeg.
■ Na ontgraving bleken van Groot-Lichtenberg de 12de-eeuwse fundering en keldermuur nog intact te zijn. Het nog tot 3 m hoog aanwezige en 1,2 meter dikke muurwerk was volgens het kistwerkprocédé in tufsteen opgebouwd. De tufsteenbroden hadden een formaat van 9/10x15/16 cm en een wisselende lengte van 30 tot 40 cm. Van deze 12de-eeuwse fase kwam de oorspronkelijke noordoosthoek in het zicht. Het muurwerk is gefundeerd op het natuurlijke zand. De hoogte van het begin daarvan is hier ca 1,20 m hoger dan die van het zand bij het 14de-eeuws gebouw in sleuf 01. De vreemde knik, die in de plattegrond te zien is, werd ook hier waargenomen en bleek samen te vallen met de 13de-eeuwse uitbreiding in baksteen. De ophoging valt waarschijnlijk samen met deze verbouwing, getuige het vele tufsteen in het ophogingspakket. Dat wordt bevestigd door het oude maaiveldniveau dat zich op het tufstenen muurwerk aftekende. Dat bevindt zich ca 2 m onder het huidige maaiveld. Een derde aanwijzing werd gevormd door het oorspronkelijke kelderlicht in de 13de-eeuwse uitbreiding; dat bevond zich ca 2 m beneden het maaiveld en kreeg zijn licht via een koekoek.
Om een dragende muur onder de gevellijn uit 1876 te onderzoeken, is de grond onder deze fundering weggegraven, hetgeen als bijprodukt een noord-zuidprofiel opleverde. Hoewel er geen gelegenheid was om dit profiel te documenteren, kon wel vastgesteld worden dat de ophogingslagen sterk naar de Ganzenmarkt afliepen.
Het pand Groot Lichtenberg werd in de 12de eeuw gebouwd op een oeverwal van de Rijn. De rivier zal in de 12de eeuw nog ten dele watervoerend zijn geweest.

Links een deel van de 19de-eeuwse wijnkelder van het stadhuis, rechts de fundering van de traptoren

Een gedeelte van de vroegmiddeleeuwse oeverlijn is vermoedelijk aangetroffen in de zuidkant van sleuf 01. Gedurende de 13de eeuw is door ophoging en aanplemping de oeverlijn naar de Ganzenmarkt toe opgeschoven. Uit historische bronnen is bekend dat zich tot in de 14de eeuw nog een waterloop aan de Ganzenmarkt bevond, vermoedelijk niet meer dan een inham vanuit de Oudegracht. Helaas konden de palen uit sleuf 01 niet bemonsterd worden en evenmin was het mogelijk om nog een laatste vlak aan te leggen. Wel kon dit deel van het terrein nog door middel van grondboringen worden onderzocht.

Opgraving 'Burgerzaken'

De opgraving besloeg het totale oppervlak van Burgerzaken, met uitzondering van een klein stuk langs de Ganzenmarkt dat is blijven staan. De hier gegraven sleuf (02), besloeg het gehele vlak onder de keldervloer van het pand. Het kelderniveau ligt ca 2,30 m onder het straatniveau, hetgeen inhoudt dat een belangrijk deel van de oorspronkelijke stratigrafie ter plaatse, met het ophogingspakket, ontbreekt.

In het eerste vlak kwamen tussen de funderingen (in de vorm van putringen) van Burgerzaken zelf, restanten aan het licht van de bebouwing die daaraan voorafging. Bij het plaatsen van die putringen heeft men indertijd kennelijk niet meer verstoord dan strikt noodzakelijk was. Als zodanig gaven de resten dan ook alleen maar enige opgraaftechnische problemen, maar vormden nauwelijks een hinderpaal bij de interpretatie van de aangetroffen verschijnselen.

In het noordoosten van de sleuf kwam een deel van de bebouwing langs de Ganzenmarkt in het zicht, die langs de rooilijn van vóór de bouw van Burgerzaken in 1936 was te volgen. Aan de straatzijde bestond dit uit 14de-eeuws muurwerk over een lengte van 6 m. Aan de westzijde was nog een hoek te zien, waaruit afgeleid kon worden dat het hier twee huisjes betrof. Beide zijn in de 15de eeuw van kelders met een tongewelf voorzien. De rest van de voorgevel gaat schuil onder het nog bestaande pand van het voormalige archief. Van de achtergevel zijn geen sporen bewaard gebleven; ze werden bij bouwactiviteiten in de 17de en 18de eeuw opgeruimd.

In het begin van de 17de eeuw werd het pand in tweeën gesplitst, waarbij het westelijke pand een nieuwe kelder kreeg met een vloer die circa 0,50 m dieper lag dan die van de middeleeuwse kelder. In de kelder bevond zich in de noordoosthoek nog een waterput uit dezelfde periode. Het oostelijke pand is minder diep onderkelderd en de achtergevel verspringt 2 m ten opzichte van de westelijke buurman. In de 18de eeuw werd dit pand verbouwd. Er kwam een nieuwe keldertrap in de zuidwesthoek en een met IJsselsteentjes bestrate aanbouw in het zuidoosten. Het westelijke pand kreeg tezelfdertijd een nieuwe tegelvloer in de kelder. Getuige het aangetroffen afbraakmateriaal en enkele verbouwingen uit het begin van de 20ste eeuw, hebben deze gebouwen gefunctioneerd tot aan de bouw van Burgerzaken.

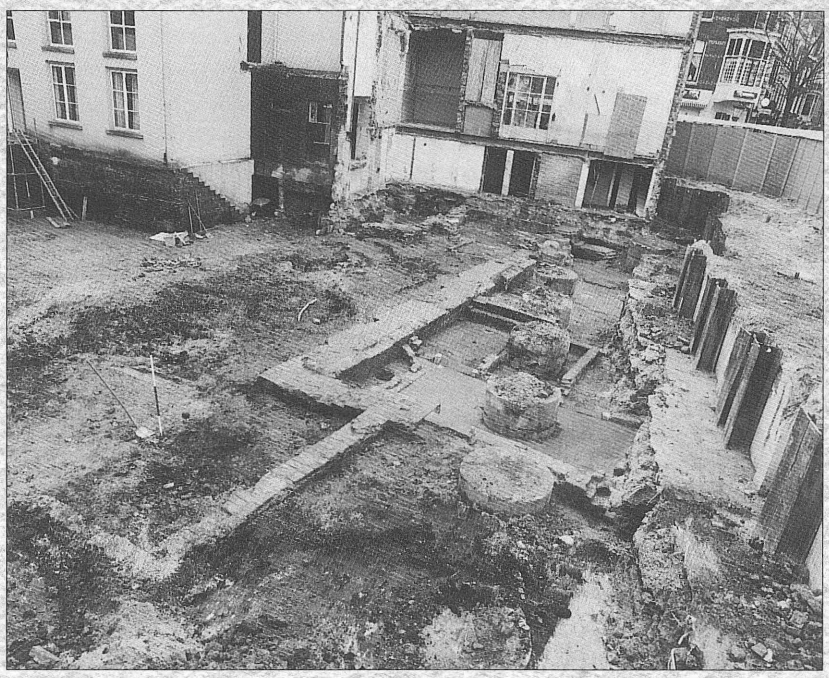

De opgravingsput onder Burgerzaken. Ook hier zijn de putringen en de fundering goed zichtbaar (foto HUA fotodienst)

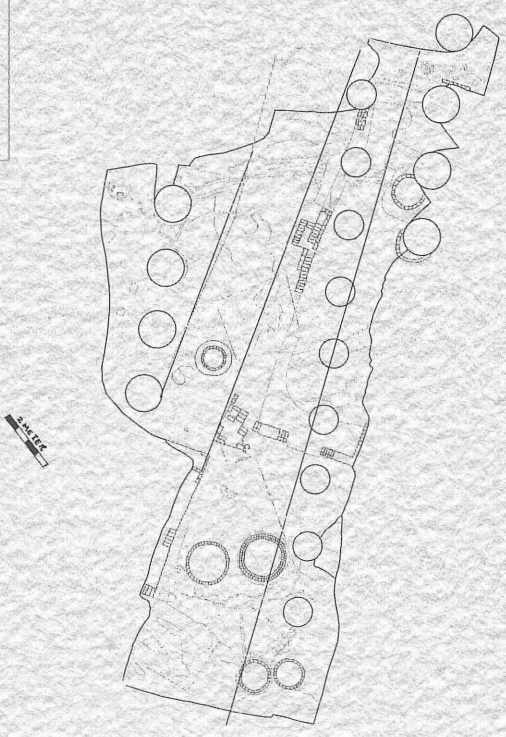

Opgravingstekening van de werkput onder het gesloopte gebouw van Burgerzaken. De twee rijen cirkels zijn de putringen, waarop Burgerzaken gefundeerd was. In het midden is de fundering van een groot 13de-eeuws gebouw te herkennen. Aan de onderzijde een aantal water- en beerputten van recentere datum (tekening R. van der Mark)

Achter het westelijke pand zijn nog enkele 14de-eeuwse muurresten aangetroffen. Het gaat om een gebouw, waarvan fragmenten van de zuidwest- en zuidoosthoek werden teruggevonden. Waarschijnlijk betreft het een bijgebouw, hoewel dat niet zeker is omdat sporen van ander muurwerk ontbreken. Op een hoger vlak was in de zuidoosthoek muurwerk te zien (0,54 m dik) dat aan de noordzijde licht gebogen was en aan de kopse zijde een versmalling vertoonde. Aan de zuidzijde bevond zich muurwerk, dat op een gebogen muur aan de oostzijde aansloot. De westzijde werd geheel verstoord bij de sloop van Burgerzaken. Het muurwerk was aan de binnenkant sterk beroet, hetgeen mogelijk aan een oventje is toe te schrijven dat en gezien de oriëntatie bij de bebouwing aan de Ganzenmarkt behoorde.

Ten oosten van de aan de Ganzenmarkt opgraven bebouwing is een groot 13de-eeuws gebouw aangetroffen. Het had een lengte van 19,60 m en een breedte van 7,60 m. Aanvankelijk was het niet onderkelderd en op poeren gebouwd. De poeren waren in Vlaams verband gemetseld, tegen de rechte insteek van de funderingskuil. In de 14de eeuw werd de tussen de muren van het bestaande huis een kelder gebouwd. De ruimte tussen de poeren en oudere funderingsbogen werd hiertoe opgevuld met baksteen. De binnenzijde van deze ruimte werd afgewerkt met een klamp. In de kelder zijn diverse vloerniveaus waargenomen, waarvan het oudste uit de bouwtijd van de 14de-eeuwse plavuizen dateert. Uit die tijd stamt ook een schouwtje in de westwand en twee waterputten tegen de oostwand. In de 17de eeuw werd de vuurplaats dichtgezet. In de noordwesthoek is uit die tijd nog de fundering van een trap met kelder aangetroffen. De oorspronkelijke toegang bevond zich in de voorgevel aan de Ganzenmarkt.

Rond 1850 is de kelder gesplitst. In het zuidelijke deel ervan bevonden zich drie kleine rechthoekige ruimtes van 3x1,60 m, die aan de zuidzijde toegankelijk waren. Ten zuiden hiervan bevond zich een grotere ruimte van 5,50x2,85 m. Aan de oostzijde bevond zich het restant van een gemetselde bank en in de zuidoosthoek een schrobput. Aan de zuidzijde, de achtergevel, bevond zich een trap. Mogelijk gaat het hier om een cachot van het 'politiebureau' dat hier omstreeks deze periode heeft bestaan. De kleine rechthoekige ruimtes zouden dan als cellen gezien kunnen worden en de grotere ervóór als wachtruimte.

Zuidwestelijk van de zuidwesthoek van het hierboven beschreven gebouw werd de fundering van de oostgevel van het 14de-eeuwse gebouw (in sleuf 01 aangetroffen) opgegraven. Halverwege de fundering bevond zich een muur die 2,75 m in oostelijke richting loopt, een hoek maakt, om vervolgens op het 13de-eeuwse gebouw aan te sluiten. Het muurwerk is waarschijnlijk 15de-eeuws en heeft gefungeerd als perceelsscheiding.

Ten noorden van het gebouw zijn geen sporen van bebouwing meer aangetroffen; hier bevond zich nog een restant van de ophogingslagen uit de 13de eeuw.

Het vondstmateriaal bestond in hoofdzaak uit kogelpot, protosteengoed en bot. Als zodanig verschillen deze lagen niet wezenlijk met die van het ophogingspakket dat bij de eerste campagne van het onderzoek werd aangetroffen. Onder het niveau van deze ophoging bevond zich in het uiterste noorden, deels onder het restant van Burgerzaken, een beschoeiing. Die bestond uit een lichte constructie van liggende planken van 3,64 m lang, met aan weerszijden paaltjes met een diameter van 15 cm. Op zichzelf was de beschoeiing vrij licht gefundeerd en aan de binnenzijde verstevigd met tufsteen. Gegeven de lichte constructie lijkt de beschoeiing te stammen uit de eindfase van de Rijn. Archeologisch is de beschoeiing niet te dateren, dendrochronologische bemonstering was onmogelijk en daterend aardewerk ontbrak. Uit historische bronnen blijkt de eindfase van de Rijnloop te dateren in de 13de eeuw. Bij het verdiepen van het vlak werden achter de beschoeiing, in zuidelijke richting, verschillende oeverzones van de rivier waargenomen.

Uit de 11de en 12de eeuw is een aantal kuilen aangetroffen vlak onder het niveau van het ophogingspakket. In het centrale deel van de sleuf werd een oost-west verlopende greppel aangetroffen, parallel met de oeverzone van de Rijn en te dateren in de 12de eeuw. Uit profiel 1 (noord-zuid verlopend en parallel aan de oostgevel van het 13de-eeuwse gebouw) blijkt dat de greppel door de diverse antropogene lagen heen is gegraven. Uit deze lagen kwamen Karolingische en 12de-eeuws vondsten. Het gaat hier om aanplempingen van de oeverzone van de Rijn. In de natuurlijke ondergrond waren steeds weer duikende lagen te zien die in noordelijke richting opschoven. In het noorden van het profiel werden deze lagen abrupt afgebroken en waren jongere afzettingen te zien; zij liepen deels weer over het geërodeerde deel heen. Mogelijk gaat het hier om de uit historische bronnen bekende overstromingen uit 1170-73. In het zuidelijke deel liepen de bovenste (mogelijk 12de-eeuwse) aanplempingslagen tegen een soort van dijklichaam op. Jammer genoeg was dat ten dele verstoord door een recent aangebrachte pompput, aan de noordzijde door een 14de-eeuwse kelder en aan de zuidzijde door het daar opgegraven 13de-eeuwse gebouw. Het dijklichaam bestond uit een aantal lagen lichtgrijze klei met veel plantenresten. Aan de zuidkant bevond zich een constructie van staande en liggende palen, met daartussen delen van vlechtwerk. De functie van deze constructie is onduidelijk; een versteviging van de dijk lijkt onwaarschijnlijk, aangezien het geheel zich aan de landzijde bevond. Het vondstmateriaal bestond uit aardewerk uit Badorf en Mayen, hetgeen een datering in 10de eeuw betekent.

In de zuidwesthoek van sleuf 02 werden de resten van een 12de-eeuwse bebouwing of omheining aangetroffen, een hoek van een vlechtwerkwand. Die bestond uit twee haaks op elkaar staande rijen van kleine paaltjes met een gemiddelde diameter van 5 cm. De paaltjes waren 12 tot 15 cm lang, maar van het vlechtwerk ertussen was niets bewaard gebleven. Binnen de omheining bevond zich een

Het profiel van de oeverzone van de Rijn (foto R. van der Mark)

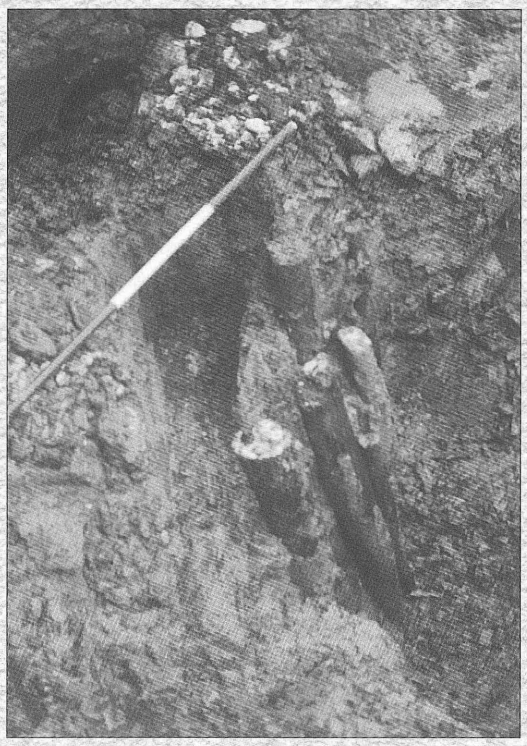

Een deel van de beschoeiing (foto R. van der Mark)

opmerkelijk geconstrueerde put, op elkaar gestapelde hoepels van wilgenteen en tezamen gebonden met hetzelfde materiaal. De put was opgevuld met mest en na analyse van een monster bleek die dierlijk te zijn. In de mest bevond zich onder andere ook dorsafval van herik en pluimgierst. Herik werd in de Middeleeuwen gebruikt bij de productie van mosterd; misschien vond die in de directe omgeving plaats en had de structuur er mee te maken? Zowel in de put als binnen de omheining is veel 12de-eeuws aardewerk aangetroffen: andenne, paffrath, elmpt en pingsdorf.

In westelijke richting van de mogelijk 13de-eeuwse beschoeiing is een tweede wat meer zuidelijk gelegen beschoeiing aangetroffen. Het betrof hier een tamelijk zware constructie van vrij dicht op elkaar staande palen met diameters van 10 tot 25 cm. De bewaard gebleven lengte van de palen was gemiddeld 1,50 m en ze bestonden voornamelijk uit els en wilg. De beschoeiing was over een lengte van 2,40 m in westelijke richting te volgen om daar de opgraving uit te lopen. Oostwaarts werd de beschoeiing afgesneden door een putring, maar de oeverzone was iets verder weer zichtbaar, maar nu zonder beschoeiing. Het opgegraven stuk was deels weggedrukt, misschien ooit door het water weggeslagen. Het is echter ook mogelijk, dat er van een perceelsgebonden schoeiing sprake was. Hoe dat zij, hij was verstevigd met tufsteen en erachter bevond zich opgebrachte grond van lichtgrijze klei. Hierin werd een fragment van een badorf reliefband-amfoor en van terra sigillata gevonden en tussen de beschoeiing nog een mes. Dit materiaal gaf dus geen goede datering, maar de beschoeiing moet in elk geval van na de 10de en voor de 12de eeuw stammen. De enige dateerbare eiken paal in de omgeving ligt iets ten noorden van deze beschoeiing en heeft een veldatum van na 804 en is onbruikbaar voor de datering van de schoeiing.

Tussen het eerder beschreven dijklichaam en 12de-eeuwse structuur bevond zich een noord-zuid verlopende rij palen, waarvan de grootste diameters hadden van 15 tot 19 cm; hun lengte lag tussen de 1,23 en 1,80 m. Het gebruikte hout was van els, es en eik afkomstig. In zuidelijke richting was de reeks palen niet te vervolgen door een recente beerput en een deel van de fundering van Burgerzaken. In noordelijke richting wordt de reeks door de fundering van het 13de-eeuwse huis en een 18de-eeuwse pompput doorsneden. Daarachter waren nog enkele palen te zien, die mogelijk tot deze constructie hebben behoord. Met enige moeite is aan de noordzijde in de palenrij een hoek te constateren in oostelijke richting. Om wat voor een constructie het hier gaat is moeilijk te doorgronden. Het kan een fragment zijn van een gebouw of van een omheining. Dendrochronologisch onderzoek van het eikenhout, waarbij de oudste veldatum op nà 773 en de jongste op 806 is bepaald, maakt aannemelijk dat het hier in ieder geval om een vroeg 9de-eeuws constructie gaat.

Samenvattend

Het onderzoek bij het stadhuiscomplex geeft een bewoningscontinuïteit in dit deel van de Utrechtse binnenstad te zien van meer dan 1000 jaar. De vroegste sporen uit het begin van de 9de eeuw zijn fragmentarisch en niet eenduidig te interpreteren. Het gaat in ieder geval om bebouwing in de oeverzone van de Rijn. Deze rivier wordt in de 10de eeuw ten dele bedijkt en in de 11de eeuw ten dele beschoeid. Hij neemt daarbij in activiteit af en een deel van de oeverzone wordt aangeplempt. Uit het einde van de 12de eeuw zijn sporen van een overstroming waar te nemen, waarschijnlijk de uit historische bronnen bekende overstromingen van 1170-1173. Om het gevaar daarvoor definitief af te wenden, hoogt men vanaf de 13de eeuw het terrein op. Dit had blijkbaar succes, getuige de vermoedelijk 13de-eeuwse beschoeiing; deze was licht van constructie, maar diende kennelijk zijn doel tijdens de eindfase van de rivier.

Vanaf de 12de eeuw wordt het beeld van de bebouwing in de omgeving duidelijker. Dan verschijnt hier de eerste bebouwing in steen, zoals uit de tufstenen fundamenten van Groot Lichtenberg blijkt.

De opgegraven gebouwen en de onderzochte kelders aan de Oudegrachtzijde stammen uit de 13de tot de 15de eeuw. De omvang van de bebouwing en de daarbij gebruikte materialen, zoals tufsteen, wijzen erop dat in dit deel van de stad belangrijke burgerlijke zaken waren geconcentreerd. Zowel het archeologische als bouwhistorische onderzoek hebben meer inzicht gegeven in de ontwikkeling van het gebouwenblok waaruit eens het huidige stadhuiscomplex zou ontstaan.

Literatuur

◆ R. de Kam, *'Een waardig huis der stad', Twintig eeuwen in en om het Utrechtse stadhuis* (Utrecht 2000)

UTRECHT ❖ Tolsteegpoort H. WYNIA EN H. HUNDERTMARK

In juni 1998 werd een uitgebreide verkenning uitgevoerd ter hoogte van de Bijlhouwerstraat en het Ledig Erf. Er werden resten aangetroffen van de 13de-eeuwse stadsmuur en de Tolsteegpoort, alsmede een daarop aansluitend keienstraatje uit de 13de eeuw. Ook werd een blik gegund op de 16de-eeuwse Tolsteegbrug over de Oudegracht.

De vervanging van een deel van de stadsverwarming bracht het graven van een aantal sleuven met zich mee. Daarin werd veel muurwerk aangetroffen, dat zowel op de bodem van de sleuf als in het profiel zichtbaar werd. Het gaat om resten van de 13de-eeuwse stadsmuur en van de westelijke van de beide Rodetoren-poorten aan weerszijden van de Tolsteegbrug.

In het midden van de sleuf lag de massief gemetselde noordoostelijke hoek van

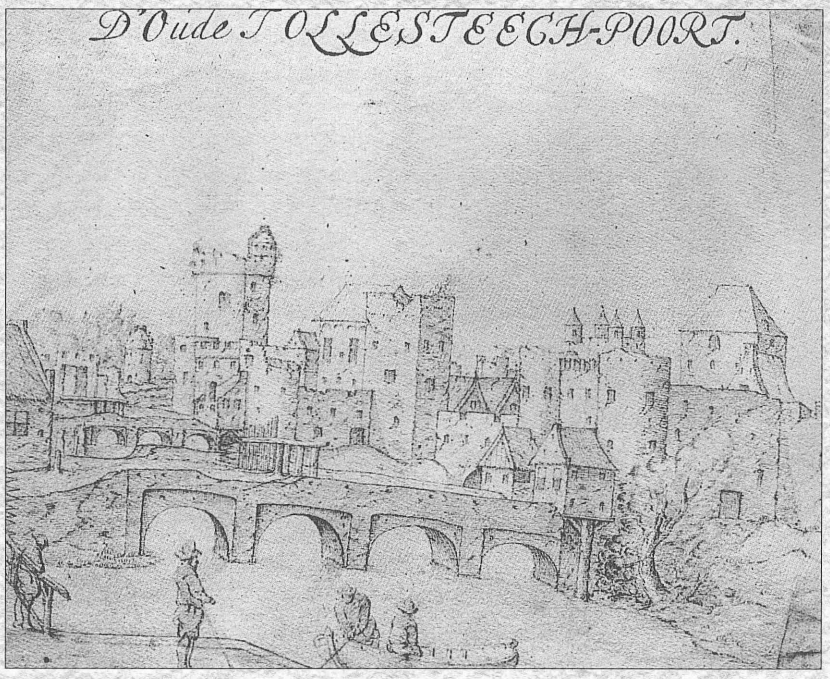

De Tolsteegpoort voor 1559, getekend door A. Grolman naar een oude tekening.

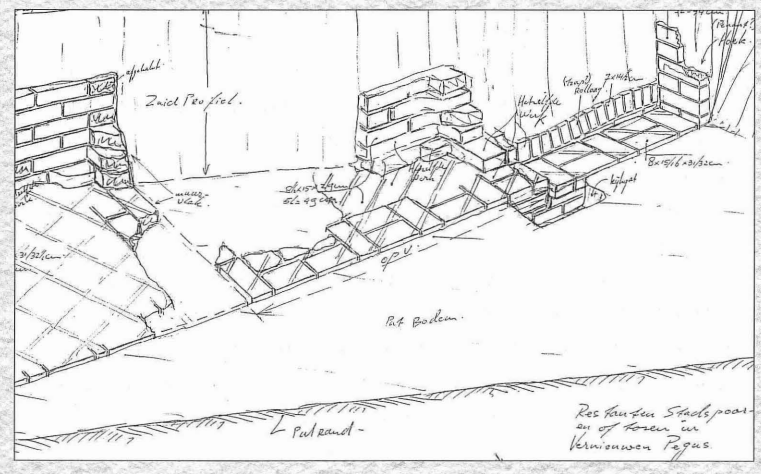

Een overzicht van de restanten gevonden aan de Bijlhouwersstraat. Geheel rechts de gevonden hoek, met daarvoor de rollaag. De kijkrichting is naar het zuiden.

de 13de-eeuwse toren die later werd opgenomen in een stadspoort op die plek. De stadsmuur, die in de noordkant van de sleuf werd aangetroffen was om de toren heen gebouwd, waaruit blijkt dat de muur van later datum is. Gezien het metselwerk stamt hij echter eveneens uit de 13de eeuw. In het uiterste zuidwesten van de sleuf werd een rollaag gevonden die, op basis van het steenformaat, in de 14de eeuw moet worden gedateerd. Aan de noordzijde werd, bij de hoek van de toren in het profiel een keienstraatje gevonden, bestaande uit kleine platte veldkeitjes op hun kant. Vermoedelijk gaat het om de rabatstrook naast de rijweg van grotere veldkeien, die ooit aansloot op de stadspoort. Het straatje ligt aan de oostzijde 92 cm onder het maaiveld en aan de westzijde 102 cm. Het kan heel goed uit de 13de of 14de eeuw stammen.
Al eerder, in 1985, werd bij rioolwerkzaamheden een deel van een middeleeuwse muur gezien, die waarschijnlijk de westmuur is van dezelfde toren die nu wederom in de sleuf werd gezien (zie *Archeologische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1985 =Maandblad Oud-Utrecht* 1986/11, p. 226). Verder westwaarts werd geen muurwerk meer aangetroffen. Wel kwam hier een aantal losse tufsteenbrokken aan het licht, waarvan niet kon worden vastgesteld of die van de oudste stadsmuur ter plaatse afkomstig zijn geweest.
In het zuidoostelijk deel van de sleuf was voornamelijk 16de-eeuws metselwerk aanwezig. Dat behoort tot de nieuwe brug over de Oudegracht waarover heen (vanaf 1544?) de nieuwe stadsmuur en -wal kwam te lopen en die buiten de middeleeuwse stadsmuur werd aangelegd. Bij die gelegenheid werden de beide 13de-eeuwse Rodetoren-poorten ter weerszijden van de Oudegracht vervangen door een nieuwe Tolsteegpoort

VLEUTEN-DE MEERN ❖ De Balije D.H. DE JAGER

In verband met de inrichtingsplannen voor het oostelijk deel van het bestemmingsplangebied Veldhuizen in de VINEX-locatie Leidsche Rijn heeft de gemeente Vleuten-De Meern aan RAAP de opdracht gegeven ten westen van de C.H. Letschertweg een waarderend booronderzoek uit te voeren naar de omvang, diepteligging en kwaliteit van de Romeinse vindplaats 'De Balije'. Als gevolg van de spaarzame aanwezigheid van archeologische indicatoren in het dunne bewoningslaagje (op ca 60-65 cm beneden het maaiveld) en de plaatselijke verstoring en mogelijke erosie hiervan, werd het vaststellen van de de begrenzing van de vindplaats bemoeilijkt. Er moet rekening gehouden worden met een grootte van ca 70x120 m. De kwaliteit van de vindplaats is, met uitzondering van enige verstoringen, goed te noemen. Dit is mede het gevolg van de zandige afzettingen die een afdekkende laag op de bewoningsresten vormen.

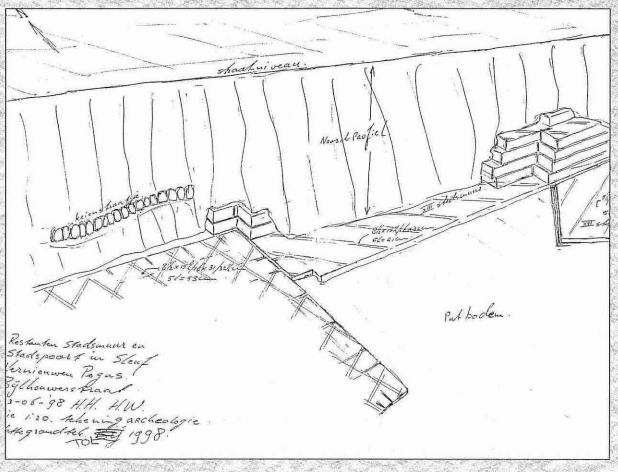

Links het gevonden keienstraatje, met van links naar rechts de stadsmuur. De kijkrichting is naar het noorden.

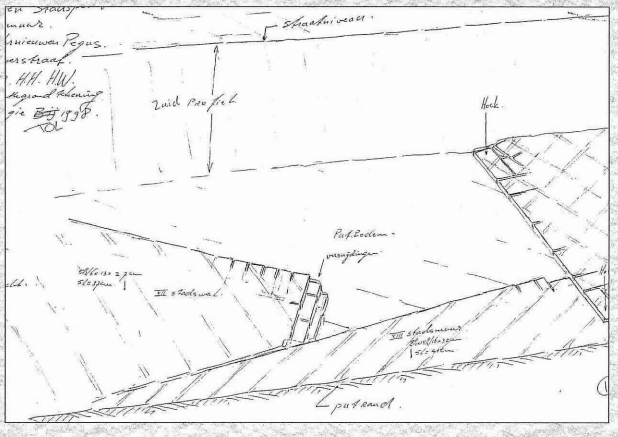

Vooraan de stadsmuur, rechts de hoek van de toren.

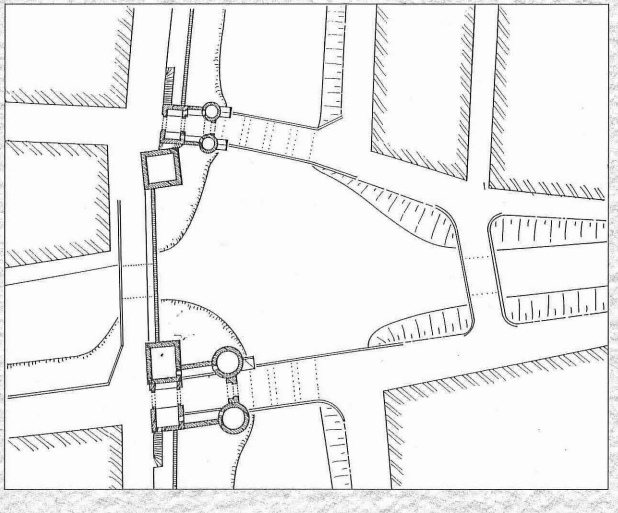

De plattegrond van de Tolsteegpoort. Links komt de Oudegracht tussen beide torencomplexen de stad uit. Iedere poort bestaat uit twee grote ronde torens, met aan de stadskant nog een vierkante toren. Rechts verlaat men de stad, richting Vreeswijk.

Literatuur

- H.F.A. Haarhuis en E.P. Graafstal, *Vleuten-Harmelen: een archeologische kartering, inventarisatie en waardering.* RAAP-rapport 80 (Amsterdam 1993)
- H.F.A. Haarhuis, *Bestemmingsplan Veldhuizen, gemeente Vleuten-De Meern, kartering Romeinse weg bij de C.H. Letschertweg en waardering vindplaats 'De Balije'.* RAAP-rapport 510. (Amsterdam 1999)

VLEUTEN- DE MEERN ❖ Haarrijnse Plas C.M. SOONIUS

De projectarcheoloog van de gemeente Vleuten-De Meern heeft namens de gemeente RAAP verzocht een archeologisch onderzoek uit te voeren ten behoeve van de aanleg van de Haarrijnse Plas. Het onderzoeksgebied ligt ten noorden van Vleuten en ten oosten van Haarzuilens en is ca 50 ha groot. Doel van het archeologisch onderzoek was het opsporen en waarderen van eventueel aanwezige, nog onbekende archeologische vindplaatsen, om te voorkomen dat deze ongedocumenteerd verloren zouden gaan bij de aanleg van de plas.
Het archeologisch onderzoek heeft geen archeologische vindplaatsen opgeleverd. In twee boringen werd wat houtskool aangetroffen op een diepte van 125 cm onder het maaiveld. De houtskool bevond zich in een grijze, vette kleilaag van ca 10 cm dik. Andere aanwijzingen voor de aanwezigheid van een archeologische vindplaats zijn in de directe omgeving van deze boringen echter niet aangetroffen. In de noordwesthoek van het onderzoeksgebied bevindt zich een zone met recent puin, dat hoogstwaarschijnlijk van elders afkomstig is en mogelijk gebruikt is om de percelen op te hogen.
Het archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat het niet waarschijnlijk is dat er archeologische vindplaatsen in het onderzochte gebied liggen.

Literatuur

- C.M. Soonius, *Haarrijnse Plas, gemeente Vleuten-De Meern; een karterend archeologisch onderzoek,* RAAP-rapport 357 (Amsterdam 1998)

VLEUTEN-DE MEERN ❖ De Hoge Woerd D.H. DE JAGER

De projectontwikkelaar Bouwfonds Fortis Vastgoedontwikkeling Leidsche Rijn ontwikkelt in de gemeente Vleuten-De Meern een inrichtingsplan voor een terrein aan de oostzijde van de Castellumlaan, ten noorden van de bebouwde kom van De Meern. Het betreffende terrein maakt deel uit van 'De Hoge Woerd', een gebied dat al vele jaren bekend staat als de locatie van één van de militaire forten van de noordelijke Romeinse rijksgrens (de limes): het castellum De Meern. Het terrein van zeer hoge archeologische waarde is wettelijk beschermd in het kader

van de Monumentenwet. De plannen voorzien dan ook in een parkaanleg waarbij het bodemarchief niet verstoord zal worden.
De projectontwikkelaar heeft, mede namens de gemeente en de ROB, RAAP opdracht gegeven een archeologisch onderzoek uit te voeren ten behoeve van de inpassing van archeologische resten in de betreffende inrichtingsplannen. Doel van het onderzoek was inzicht te verschaffen in de structuren aan de oostkant van het castellum. Het onderzoek vormt een aanvulling op het soortgelijke onderzoek dat in 1991/1992 door RAAP is uitgevoerd en dat zich voornamelijk aan de westzijde van de Castellumlaan concentreerde (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1990-1991*, p. 96 e.v.). Het voldoet tevens aan de aanbeveling tot nader onderzoek zoals dat geformuleerd is bij een verkennend onderzoek uit 1992/1993 (Haarhuis en Graafstal, 1993: 72).
Het onderzoek is uitgevoerd in juni en december 1999. Er is een weerstandsonderzoek uitgevoerd over een oppervlakte van 2,2 ha waarbij een groot aantal locaties is aangetroffen met afwijkende weerstandswaarden die wijzen op mogelijk structuren in de ondergrond. Door middel van een uitgebreid booronderzoek zijn al deze locaties verder onderzocht.
Op basis van de resultaten van het bureauonderzoek en het gecombineerde veldonderzoek is een hypothetische reconstructie gemaakt van de ligging van de grotere archeologische sporen van, en rond, het castellum. De reconstructie kan gebruikt worden als basis voor de inrichting van het parkgebied en als aanzet voor een verdergaande discussie rond vorm en inrichting van het castellum.
Er zijn aanwijzingen gevonden voor de mogelijke locaties van de achterpoort van het castellum, de porta decumana, en de weg die daar op aansluit, de via decumana. Ook is de vermoedelijke begrenzing van één van de houtbouwfases van het castellum (vallum/intervallum) ten westen daarvan in kaart gebracht. Het meest opvallende element binnen het plangebied is het verloop van een dubbele gracht die mogelijk eveneens behoorde tot een houtbouwfase van het castellum. Deze grachten maken ter hoogte van de op het terrein gelegen kas een markante hoek naar het westen en begrenzen nadrukkelijk de achterzijde van het castellumterrein (de retentura). Van het kampdorp (de vicus) zijn waarschijnlijk drie parallel verlopende perceleringsgreppels getraceerd. Het is echter niet helemaal uitgesloten dat deze greppels pas in de Middeleeuwen zijn aangelegd.

Literatuur

- P.G. van der Gaauw en H. van Londen, *De Hoge Woerd; een boor- en weerstandsonderzoek naar het Romeinse castellum van De Meern*. RAAP-rapport 65 (Amsterdam 1992)
- H.F.A. Haarhuis en E.P. Graafstal, *Vleuten-Harmelen. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, RAAP-rapport 80 (Amsterdam 1993)
- D.H. de Jager, *Castellum Hoge Woerd, gemeente Vleuten-De Meern; archeologisch haalbaarheidsonderzoek*. RAAP-Briefverslag 1999-1479/MW (Amsterdam 1999)
- Id., *De Hoge Woerd, gemeente Vleuten-De Meern; aanvullend boor- en weerstandsonderzoek bij het Romeinse castellum van De Meern*. RAAP-rapport 531 (Amsterdam 2000)

VLEUTEN-DE MEERN ❖ Meentweg E.P. GRAAFSTAL

In de zomer van 1998 is door het ADC een verkennend onderzoek uitgevoerd op een terrein met mogelijke resten van een inheems-Romeinse nederzetting, gelegen aan de Meentweg in De Meern. Doel van het onderzoek was meer inzicht te krijgen in de aard, de kwaliteit en de omvang van eventuele bewoningssporen, zodat daarmee rekening kon worden gehouden bij het ontwerp van een inmiddels aangelegd park. Het overige (oostelijke) deel van de vindplaats valt binnen een nog te ontwikkelen bedrijventerrein (Oudenrijn-West). Ook met het oog daarop was nadere informatie gewenst over de waarde van dit archeologische terrein. Het onderzoek vond plaats in opdracht van de gemeente Vleuten-De Meern en werd uitgevoerd tussen 17 augustus en 8 september 1998.

De vindplaats is bekend sinds 1993, toen hij werd ontdekt tijdens de kartering van de toekomstige VINEX-locatie Leidsche Rijn door RAAP. Dit onderzoek vond plaats in opdracht van de provincie Utrecht en besloeg de hele stroomrug van de Oude Rijn tussen de rijksweg A2 en het dorp Harmelen. Temidden van de andere toen ontdekte vindplaatsen viel het terrein op door zijn wat afzijdige ligging op een 150 m brede, van oost naar west lopende zandrug, ongeveer 500 m ten zuiden van de stroomrug van de Oude Rijn. Daar komt bij dat het terrein gelegen is in het directe achterland van het legerkamp (*castellum*) op de Hoge Woerd bij De Meern. Deze marginale ligging, dicht achter de Romeinse rijksgrens (*limes*), geeft de vindplaats een zekere betekenis voor de studie van ontwikkelingen in het achterland van de *limes* (zie het onderzoeksprogramma onder Vleuten-De Meern, Waterland).
Omdat het onderzoek gericht was op een zo goed mogelijke inpassing van de archeologische resten, werd het zodanig uitgevoerd dat de bodemverstoring tot een minimum beperkt bleef. Door de kern van de vindplaats werd een 5 m brede proefsleuf uitgegraven tot vlak onder de bouwvoor (put 1). De sleuf werd vrijwel precies oost-west aangelegd, over een lengte van ongeveer 140 m, bijna over de volle breedte van de twee voor onderzoek beschikbare percelen. Om de Romeinse bewoningssporen te begrenzen werden vervolgens parallel aan put 1 en vervolgens haaks daarop negen smalle sleuven aangelegd, elk 2 m breed (put 1a tot en met 4a). Bij elkaar gaven de proefsleuven een goed inzicht in de ruimtelijke verspreiding van de bewoningssporen. Op basis hiervan kon het minst schadelijke tracé voor een aan te leggen waterpartij worden aangegeven, die de crevasserug van noord naar zuid zou doorsnijden. De zone die door de waterpartij zou worden verstoord, ongeveer 10 m breed, werd tenslotte geheel opgegraven (put 5).

Een 1ste-eeuwse woonvlek
Het onderzoek heeft een kleine nederzetting uit de 1ste eeuw na Chr. in beeld gebracht, gelegen op de zuidrand van de zandrug. De eigenlijke erfaanleg moet

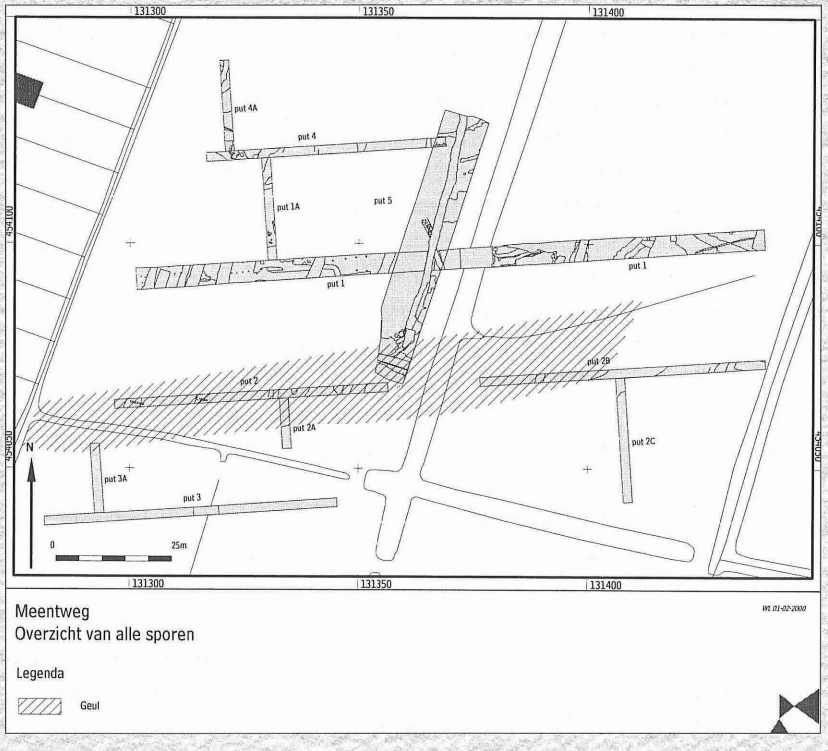

Overzicht van de opgegraven grondsporen met het verloop van de restgeul (tekening ADC)

zich hebben bevonden op het westelijke van de twee onderzochte percelen, want hier werden paalkuilen van diverse gebouwen gevonden (put 1). Hieronder bevindt zich waarschijnlijk een zogenaamd woonstalhuis, waar mensen en vee onder één dak leefden. Een kleinere plattegrond kan van een bijgebouw zijn, bijvoorbeeld een schuurtje voor de opslag van oogstproducten. Een jongere greppel doorsnijdt dit erf, maar lag gezien zijn vondstrijke opvulling eveneens in de onmiddellijke nabijheid van een huisplaats. Vermoedelijk heeft hier nooit meer dan één gezin tegelijk gewoond. Juist dit gedeelte van het onderzoeksterrein kon behouden blijven. Direct ten zuiden van het erf werd de restgeul gevonden van de waterloop die de zandrug heeft opgebouwd. Op de geomorfogenetische kaart staat hij overigens als een crevasserug aangegeven. Crevasse- of overloopgeulen functioneren voornamelijk bij hoogwater en voeren dan het overtollige rivierwater af in de richting van lager gelegen komgebieden. Op grond van de afzettingen zijn crevasseruggen niet altijd goed te onderscheiden van gewone stroomruggen, die zijn opgebouwd door een rivier. Gezien zijn breedte en opbouw, die kon worden bestudeerd in het profiel van put 5, zouden we hier eigenlijk net zo goed met een kleine stroomrug te maken kunnen hebben. In zijn bloeifase moet de geul zeker 20 m breed zijn geweest en ongeveer 2,5 m diep. Het lijkt erop dat we te doen hebben met een kleine rivierloop die zich bij het tegenwoordige bedrijventerrein Strijkviertel losmaakte van de stroomrug van de Oude Rijn, om zich wellicht ter hoogte van de Meernse dorpskern weer daarmee te verenigen. Door bestaande bebouwing kon het begin- en eindpunt van de rug indertijd niet worden gekarteerd. De Romeinse bewoning vond plaats tijdens de eindfase van deze waterloop. Het voorkomen van een laklaag of vegetatiehorizont, die ouder is dan de bewoningsresten, wijst erop dat er toen al geen noemenswaardige sedimentatie meer optrad vanuit de geul. Ten tijde van de bewoning was deze al half opgevuld met zandige klei. Watervoerend was de geul toen nog wel.

Voor de datering van de nederzetting van belang zijn de houten palen die in de geulopvulling zijn gevonden (put 5). Zij leken in twee rijen haaks op de richting van de geul in de bedding gedreven en moeten een soort van plankier hebben gedragen, waarover men met droge voeten de restgeul kon oversteken. De bewaarde lengte van de grotere palen lag tussen 0,65 en 1,5 m. De gebruikte houtsoorten ware eik (7), els (7) en es (1). De kapdatum van drie eiken palen kon door middel van jaarringonderzoek worden bepaald op 25/26 na Chr.

Deze 1ste-eeuwse datering wordt bevestigd door het vondstmateriaal van de nederzetting. Daaronder bevindt zich om te beginnen een zogenaamde ogenfibula. Dit type was in onze streken vooral in het midden van de 1ste eeuw populair. Het aardewerkspectrum sluit hier goed bij aan. Om te beginnen is slechts 7,5 % van de ongeveer 2000 Romeinse scherven gedraaid; de rest is handgevormd. Als de bewoning ruim tot in de 2de eeuw had voortgeduurd, was het aandeel van het draaischijfaardewerk veel hoger geweest. Dat geldt ook voor het zogenaamde kustaardewerk, dat met slechts één fragment vertegenwoordigd is.

Greppel en paalkuilen van een gebouw in put 1, gezien vanuit het westen (foto E. Graafstal)

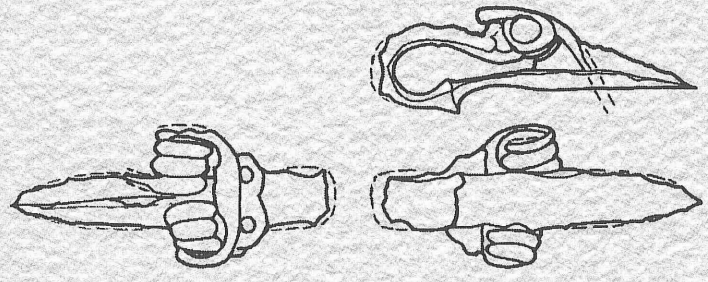

Voor-, boven- en zijaanzicht van een dubbelgebouwen ogenfibula, midden 1ste eeuw (Tekening ADC)

Landschappelijke achtergronden

Het landschap in de omgeving van de nederzetting moet tamelijk gradiëntrijk zijn geweest. Botanisch onderzoek heeft uitgewezen dat er in de nabijheid van de geul enerzijds veel planten groeiden die gedijen op akkers en veel betreden terreinen, zoals tuinen, erven en wegbermen. Een vlaszaadje lijkt op akkerbouw te wijzen; deze zal dan op de hogere delen van de zandrug zijn uitgeoefend. Langs de geul groeiden planten die karakteristiek zijn voor voedselrijk, zwakstromend of stilstaand water. Aan de oever moeten modderige plaatsen zijn geweest, mogelijk veroorzaakt door intensieve betreding door mens of vee. Ook kwamen er in de directe omgeving van de geul, mogelijk op het lager gelegen terrein ten zuiden van de rug, natte graslanden voor, die 's zomers niet helemaal uitdroogden. Deze graslanden kunnen geschikt zijn geweest voor beweiding.

De verkregen onderzoeksresultaten passen bij het beeld van een kortstondige en weinig intensieve bewoning. De vroege datering is in dit verband van belang: het lijkt erop dat de druk op het cultuurland al in de vroege 1ste eeuw zodanig is dat dit soort marginale terreinen in gebruik worden genomen. Of maakte het gradiëntrijke landschap met een verlandende restgeul deze smalle zandrug juist relatief aantrekkelijk? Hoe dit ook zij, lang heeft de bewoning er niet geduurd. Het is heel wel mogelijk dat het terrein al aan het einde van de 1ste eeuw weer werd verlaten.

In het achterland van het Romeinse *castellum* van De Meern gebeurde er rond die tijd van alles. Er werd mogelijk gesleuteld aan het systeem van natuurlijke waterlopen, de *limes*weg werd aangelegd of althans flink onder handen genomen en het is heel goed denkbaar dat de inheemse nederzettingen in het achterland werden herschikt of verplaatst. Überhaupt lijken er in de Flavische tijd, na omstreeks 70, ingrijpende veranderingen plaats te vinden in het inheemse nederzettingssysteem in het achterland van de *limes*. Wellicht manifesteert zich hierin de hand van de Romeinse gezag, dat een meer rationele agrarische exploitatie van de beschikbare gronden nastreefde.

Epiloog

Opmerkelijk is dat de smalle zandrug 1000 jaar later wederom in gebruik werd genomen. Deze tweede bewoningsfase valt in de tijd van de Stichts-Hollandse ontginningen. Omstreeks het midden van de 11de eeuw moet de polder Oudenrijn, waarin de vindplaats gelegen is, zijn ontgonnen vanuit de huidige Leidsche Rijn. Op beide onderzochte percelen werden greppels en sloten gevonden, parallel aan huidige verkaveling, met daarin aardewerk uit de 11de en 12de eeuw. De vondsten wijzen op nabije bewoning in die tijd, ongeveer op dezelfde plaats dus als de 1ste-eeuwse nederzetting. De ligging van deze hoogmiddeleeuwse erven, midden in een ontginningsblok, is opmerkelijk.

Na het onderzoek is het terrein enigszins opgehoogd, zodat de aanleg van het

park mogelijk werd zonder de archeologische resten te verstoren. Met het oog op de worteldiepte konden op basis van het onderzoek gerichte adviezen worden gegeven voor de beplanting van het terrein. Daarbij wordt rekening gehouden met de vegetatietypen die hier op de hogere en lagere delen van het landschap van nature thuishoren. Zo zal de hoge rug met zijn eigen boomsoorten zich straks duidelijk onderscheiden van de natte terreindelen ten zuiden ervan. De slingerende waterpartij zal daarbij verwijzen naar de restgeul uit het begin van de jaartelling. Bij de inrichting van een speelplek zal de gemeente de resten van de inheems-Romeinse nederzetting als inspiratiebron gebruiken.

Literatuur

◆ A. Bakker, *Aanvullend archeologisch onderzoek in de gemeente Vleuten-De Meern (provincie Utrecht). Vindplaats De Meern-Meentweg.* ADC-rapport 29 (Bunschoten 2000)

Vleuten-De Meern ❖ Nijevelt E.P. Graafstal

In de vorige kroniek werd al melding gemaakt van de opgraving die in de winter van 1997-1998 werd uitgevoerd rond kasteel Nijevelt in het bouwplan Veldhuizen. Het gebeurt niet vaak dat juist de periferie van een kasteel voorwerp van onderzoek is. Ten noorden van het kasteel kwamen twee boerderijerven uit de begintijd van Nijevelt in beeld. Belangrijker nog zijn de sporen van baksteenproductie, die hier rond 1300 heeft plaatsgevonden ten behoeve van twee opeenvolgende bouwfasen van het kasteel. Een grote verrassing van het onderzoek bij Nijevelt was ook het drievoudige systeem van singels en grachten, waarmee het kasteel in de 14de eeuw werd uitgerust.
De resultaten geven te denken, want het beschermingsbeleid ten aanzien van middeleeuwse kastelen beperkt zich traditioneel tot de eigenlijke burchtterreinen. Het onderzoek bij Nijevelt herinnert ons eraan dat veel kastelen een ruimere archeologische context hebben, die essentieel is voor een goed begrip van hun functioneren.

Inpassing, behoud en onderzoek

Aanleiding voor het onderzoek vormde de voorgenomen bouw van woningen ten westen van Nijevelt en een scholencomplex ten noorden ervan. Het eigenlijke kasteelterrein wordt ontzien en zal tezamen met de vermoedelijke voorburcht en de bijbehorende boerderij worden opgenomen in een 3 ha groot wijkpark, het De Milan Viscontipark, genoemd naar een van de latere eigenaren van Nijevelt. Zo leek een compleet kasteelcomplex op een aantrekkelijke en ambitieuze manier te zijn ingepast in de nieuwe woonwijk.
In mei 1997 was ten noorden en ten westen van het kasteel al een verkennend onderzoek uitgevoerd, vooral gericht op de maatvoering van de inpassingsoperatie.

De ligging van kasteel Nijevelt in het hart van de wijk Veldhuizen (Tekening Atelier Quadrat)

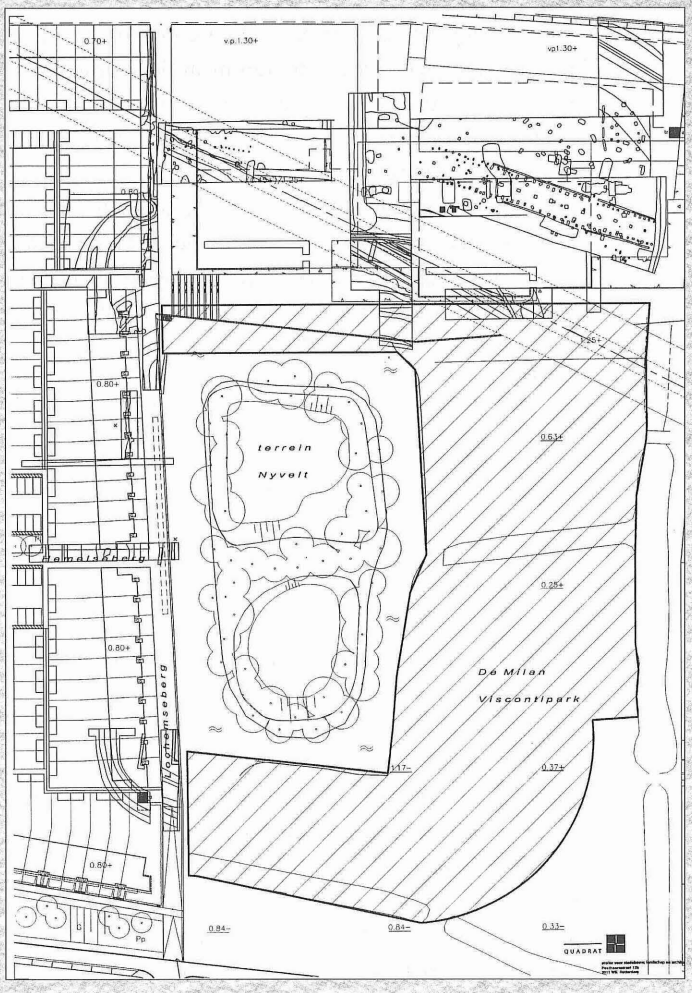

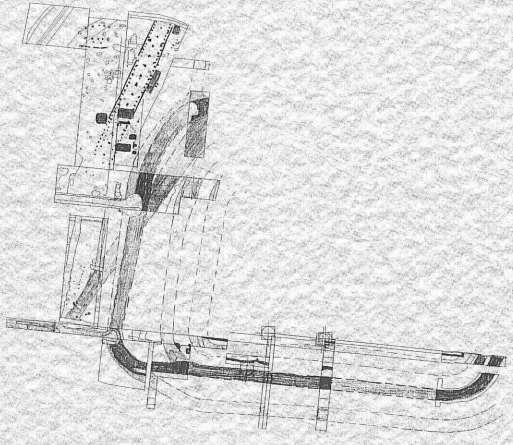

Overzicht van de gevonden grondsporen, met de concentrische buitengrachten (Tekening ROB)

Dit leverde enkele leuke én nare verrassingen op. Zo bleek dat rondom de eigenlijke slotgracht ooit een bundel van maar liefst drie buitengrachten had gelegen. Ten noorden van het kasteel werden bovendien aanwijzingen voor baksteenfabricage gevonden. Helaas kwamen deze gegevens te laat beschikbaar om nog grote invloed te kunnen uitoefenen op het stedenbouwkundig plan.
Wel konden de buitengrachten, die met hun stortlagen van puin en bewoningsafval een belangrijke kennisbron zijn voor de bouwgeschiedenis en materiële cultuur van het kasteel, grotendeels in de bodem behouden blijven. Het waren voornamelijk de wegcunetten met de nutstracés die tot verstoring van de bodem zouden leiden. Daarom kon het vervolgonderzoek zich aan de westzijde hierop concentreren. Aan de noordzijde kwam het gehele grondplan van het scholencomplex voor onderzoek in aanmerking. Kort voor aanvang van de opgraving werd bekend dat de Romeinse weg (zie elders) schuin door dit terreingedeelte liep. Omdat fysiek behoud van de weg uitgangspunt was, zijn de sporen ervan slechts oppervlakkig blootgelegd. De weg had op deze plaats het karakter van een eenvoudige grindbaan, waarvan de bermen zich in het vlak manifesteerden als rommelige banen met veel grind.
Het vervolgonderzoek werd tussen november 1997 en maart 1998 uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en stond onder leiding van de auteur.

Een kasteel temidden van boerderijen

Het onderzoeksterrein ligt op de zuidrand van de Heldammer stroomrug, op de overgang van de zandige oeverafzettingen naar de zware komklei ten zuiden ervan. De oudste bewoningssporen (afgezien van een perifeer spoor en verspoelde scherven van een mogelijke inheems-Romeinse activiteitenzone) zijn aangetroffen in de noordoosthoek van het opgravingsterrein, op de hogere oeverafzettingen. Het gaat om een boerderijplattegrond met een vermoedelijk daaraan gerelateerd akkerpakket uit de tweede helft van de 13de eeuw. De boerderij had een bootvormig grondplan en was gefundeerd op zware gebintjukken. Daarmee is het een late vertegenwoordiger van een oude bouwtraditie, die weldra vervangen zou worden door een heel andere funderingstechniek (namelijk op zogenaamde stiepen).
Ook in de noordwesthoek van het opgravingsterrein lijkt (de achterkant van) een laat-middeleeuws erf te zijn aangesneden, want hier vertonen zich paalkuilen van enkele hooibergen pontificaal op het tracé van de Romeinse weg. Beide erven liggen op percelen die behoorden tot het bisschoppelijke leengoed dat Nijevelt was. Met dit alles begint zich al een aardig ensemble uit de begintijd van het kasteel af te tekenen.
In de vorige kroniek is de curieuze ontwikkeling van het middeleeuwse nederzettingspatroon van Veldhuizen al beschreven (p. 162-164). De 11de-eeuwse ont-

Overzicht van de met piketten gemarkeerde paalkuilen van het haaghuis (foto C. Vissers)

Steenbakkerij met haaghuis volgens een 15de eeuwse Utrechtse (?) houtsnede (Tekening British Museum)

ginners situeerden hun bedrijven zoals gebruikelijk aan de kop van hun kavels, dus langs de huidige Rijksstraatweg. Na twee eeuwen echter was het veen ten zuiden van de Heldammer stroomrug zozeer ingeklonken dat er een splitsing in de agrarische bedijfsvoering optrad: akkerbouw op de hoge stroomrug en beweiding op de lage komgronden. Rond 1250 werden de boerderijen daarom verplaatst naar de zuidrand van de stroomrug, waar zij midden in het veld lagen (vandaar: Veldhuizen) en bereikbaar waren via lange lanen.
Ook kasteel Nijevelt is in die ontwikkeling meegegaan; de naam wijst eigenlijk al op een verplaatsing. Mogelijk stond de voorloper van het kasteel ooit aan de kop van hetzelfde perceel, aan de Rijksstraatweg, op de plaats waar al in 1385 de Nijeveltse molen blijkt te staan. De oudste scherven die tijdens het onderzoek van de buitengrachten zijn gevonden (en die van het kasteelterrein afkomstig moeten zijn), dateren uit het tweede of derde kwart van de 13de eeuw. Waarschijnlijk heeft Nijevelt zich al gauw ontwikkeld tot een zogenaamd vierkant kasteel, een type dat aan het einde van de 13de eeuw in opkomst was. Het grondplan van het 16de-eeuwse kasteel zou in die richting kunnen wijzen. Het zou ook passen bij de rol die Nijevelt in de late Middeleeuwen vervulde als 'open huis' van de bisschop in het kader van diens grensverdediging aan Hollandse zijde.

Steenbakkerij in twee bedrijven

Dat er rond 1300 inderdaad een enorme bouwactiviteit op het terrein moet zijn geweest, blijkt wel uit de talrijke sporen van baksteenfabricage die zijn aangetroffen op het hoge land ten noorden van het kasteel. Deze vallen in twee fasen te verdelen. Van omstreeks 1300 moeten de paalkuilen van een enorme, tweeschepige houtbouw dateren. De lange 'hal' kon compleet worden blootgelegd (ca 9x73 m). De constructie vertoont een verbluffende overeenkomst met de 'haaghuizen' of droogloodsen die we kennen van enkele 17de-eeuwse schilderijen en die in tot de vorige eeuw in weinig gewijzigde vorm gebruikt werden in de baksteenfabricage. In deze open loodsen werden de pas gevormde bakstenen te drogen gelegd, beschermd tegen regen en overmatige zonneschijn. De productiecapaciteit van het opgegraven haaghuis lijkt te passen bij de gesuggereerde bouw van een vierkant kasteel.
Tot een tweede fase van steenbakkerij, vermoedelijk omstreeks het midden van de 14de eeuw, behoren enkele veldovens. Hierin werden de bakstenen gebakken volgens de veldbrandmethode, in een voor een eenmalig baksel opgebouwde oven, afgedekt met zoden. De drie ovens, waarvan in feite alleen een verkleuring in de ondergrond resteerde, hadden een grondoppervlak van respectievelijk 8x4,5 m, minstens 5x3,8 m en minstens 7x3,5 m. In dit soort ovens konden naar schatting 20.000 stenen tegelijk worden gebakken.
De bedrijvigheid moet van tijdelijke aard zijn geweest en lijkt samen te hangen met twee opeenvolgende bouwfasen van het kasteel. In de tussenliggende perio-

de vormde zich op het terrein een homogene cultuurlaag, waarschijnlijk als gevolg van akkerbouw. Het geproduceerde steenformaat, dat in de late Middeleeuwen in het algemeen een krimpende tendens vertoont, veranderde in de tussentijd echter nauwelijks. Ook in de tweede fase varieerde het tussen 28/30x14/14,5x6,5/7 cm. Het ligt natuurlijk voor de hand dat men bij een volgende bouwcampagne aansluiting zocht bij het formaat van de al aanwezige steenvoorraad. De tweede fase van steenbakkerij gaat vrijwel zeker vooraf aan de aanleg van het stelsel van buitengrachten en dateert dan op zijn laatst uit het midden (ruim genomen) van de 14de eeuw. Het is verleidelijk om een verband te leggen met de wederopbouw van Nijevelt na 1356, toen het door de Hollanders tijdens een zes weken durend beleg met vier lepelblijden in puin werd geschoten.
Een andere categorie van grondsporen die moeten samenhangen met de baksteenfabricage, wordt gevormd door enkele langgerekte kuilen van enorme dimensies: de grootste mat ongeveer 11x3,25 m en was oorspronkelijk 1,5 m diep. In eerste instantie moet hier klei gewonnen zijn, maar de ligging van twee ervan ten opzichte van het haaghuis suggereert een specifieke functie in relatie daarmee, mogelijk als waterreservoir (of mengkuip?). Zowel bij het mengen van de grondstof als bij het vormen van de stenen was water nodig. Werkelijk grootschalige kleiwinning heeft plaatsgevonden ten noorden van het terrein: tot 100 m naar het noorden zijn tijdens bouwwerkzaamheden aanwijzingen gevonden voor integrale afgraving van de geschikte kleilagen.

'Singelen en grachten'

De evolutie van het grachtenstelsel rond het kasteel is in grote lijnen duidelijk geworden, ondanks de schaarste aan vondsten in de meeste grachtpartijen. In eerste aanleg moet het kasteel met een enkele gracht zijn aangelegd in het lage, ingeklonken terrein net ten zuiden van de Heldammer stroomrug. Ook het hypothetische vierkante kasteel van omstreeks 1300 zal er zo bij hebben gelegen. Op een moeilijk te bepalen moment werd de verdedigingsgordel uitgebreid door de aanleg van maar liefst drie buitengrachten, elk ongeveer 7 m breed. Ertussen lagen vermoedelijk aarden wallen, die men toen 'singels' noemde. Deze brede gordel kende althans aan de west- en oostzijde van het kasteel een bijna zuiver concentrische aanleg. Het verloop ervan is op sommige luchtfoto's nog te herkennen. In de noordoosthoek stond de buitenste gracht in verbinding met een sloot, die vermoedelijk langs de laan van Nijevelt naar het boezemwater van de Leidsche Rijn liep, zodat peil in de gracht altijd op de gewenste hoogte kon worden gebracht.
Een vergelijkbaar stelsel van 'singelen en grachten' is bekend van kasteel Oud-Haerlem, dat in 1350 na een langdurig beleg werd verwoest. Het was een voor die tijd tamelijk nieuw krijgskundig concept, bedoeld om vijandelijk geschut buiten schootsafstand te houden. Ook van de kastelen Arkenstein, Vreeland en de

Luchtfoto met duidelijk de grachten rond Nijevelt (foto Provincie Utrecht)

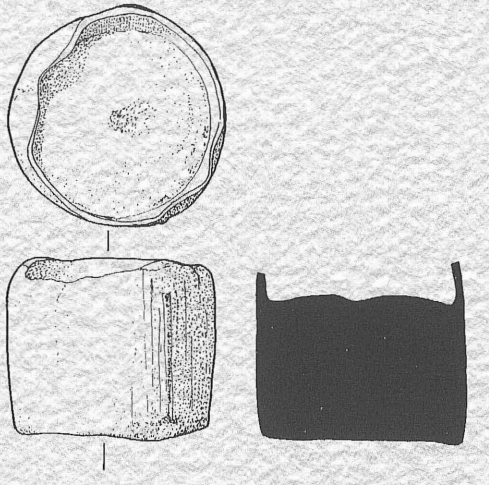

De in een van de buitengrachten gevonden loodbuskogel, tweede helft 14de eeuw (tekening ADC)

Nieuwburg is bekend dat zij rond 1350 met dit soort verdedigingswerken werden uitgerust. Misschien was de dramatisch afgelopen belegering van 1356 wel aanleiding om de verdedigingswerken van Nijevelt 'up to date' te brengen. Er is nog maar weinig onderzoek gedaan naar dit soort verdedigingsgordels (onder andere bij kasteel Strijen in de gemeente Oosterhout), maar het lijkt erop dat zij vooral voorkwamen bij strategisch belangrijke kastelen, waar de landsheer op een of andere manier greep op had.
Een interessante vondst uit de hogere opvulling van een van deze buitengrachten is een cilindervormige, loden kogel voor een donderbus, het oudste vuurgeschut in West-Europa. Daarnaast werden rondom het kasteelterrein en op het erf van de hofstede Nijevelt drie natuurstenen blijdenkogels en een mogelijk fragment van een vierde ontdekt. Deze waren in het verleden bij verschillende gelegenheden 'naar boven' gekomen. De diameters liggen rond en zelfs boven de 30 cm. Wie weet dateren er enkele uit 1356.
Later, vermoedelijk in de eerste helft van de 15de eeuw, werd de concentrische aanleg van de inmiddels al grotendeels opgevulde buitengrachten veranderd: de binnenste van de drie werd weer open gegraven, maar de middelste gracht aan de westzijde werd in de noordwesthoek doorgetrokken naar de buitenste gracht aan de noordzijde. Vermoedelijk was men nu in staat om indien nodig een spiraalgewijze toenadering tot het kasteel te kunnen afdwingen, zodat een vijand langere tijd onder schot kon worden gehouden. Een opmerkelijke vondst uit de opvulling van deze tweede fase is een messingen kookpot uit de 15de of 16de eeuw, ongeschonden op een kleine doorboring in de bodem na. In een recente publicatie worden vondsten van dit type kookpot, die vaak lijken gedeponeerd in een 'natte' context na kennelijk opzettelijk te zijn beschadigd, in verband gebracht met magische praktijken.

Een glimp van de kasteelbewoners

Na het midden van de 15de eeuw moet het verdedigingsstelsel zijn defensieve betekenis hebben verloren. Het concept van singels en grachten werd in feite achterhaald door de snelle ontwikkeling van het vuurgeschut, dat steeds treffkrachtiger en beweeglijker werd. Een eeuw later, in het midden van de 16de eeuw, was van de buitengrachten nog slechts een slenk in het terrein over. Bij een latere verbouwing, zeer waarschijnlijk bij de grote opknapbeurt die Nijevelt tussen 1579 en 1591 onderging, zijn deze depressies verder opgevuld met puin en verontreinigde grond van het kasteelterrein.
De daarin gedane vondsten leren ons een paar dingen. Ten eerste staat nu wel vast dat Nijevelt na het beleg van 1356 is herbouwd en bewoond gebleven. Het vondstmateriaal uit de opvulling van de buitengrachten, dat daar dus grotendeels secundair is beland, beslaat de hele 15de eeuw en loopt door tot in de eerste helft van de 16de eeuw. Dat de middeleeuwse bewoners van Nijevelt tot de hoogste

De messingen kookpot, waarschijnlijk afkomstig uit de 15de eeuw (foto ROB)

De 16de-eeuwse opvulling van een van de buitengrachten met sloopmateriaal van het kasteel (foto E. Graafstal)

maatschappelijke laag behoorden blijkt uit de vondst van talrijke geglazuurde vloertegels, die omstreeks de eerste helft van de 14de eeuw moeten zijn geproduceerd in de Bemuurde Weerd in Utrecht. We kennen deze elitaire vorm van vloerbedekking verder voornamelijk uit enkele Utrechtse kerken en claustrale huizen.
Bij de verbouwing van omstreeks 1580 kreeg Nijevelt de gedaante die we kennen van de 18de-eeuwse prenten. In deze laatste fase was er alleen nog de eigenlijke slotgracht, waarvan het buitentalud werd afgewerkt met een kademuur van los gestapelde bakstenen. Teneinde de depressies van de oude buitengrachten te ontwateren werden ten noorden van het kasteel enkele nieuwe sloten gegraven. In de vulling daarvan zijn enkele vondsten gedaan uit de decennia rond 1600, die wijzen op de hoge status van de toenmalige eigenaren. Het gaat om een deel van een kacheltegel en enkele fragmenten van een Noord-Italiaans slibwerkbord. Nijevelt was toen bezit van de Van Brederode's, die tot de hoogste adel behoorden. Afgaande op de vondsten hield de bewoning van het kasteel omstreeks 1700 op. Het is de vraag of Daniël de Milan Visconti, die Nijevelt in 1710 kocht, er ooit gewoond heeft. Enkele decennia later tonen de prenten ons een huis in verval.

Literatuur

◆ M.M. Bijlsma en E.P. Graafstal, ter perse, *Archeologisch vervolgonderzoek kasteel Nijevelt, gemeente Vleuten-De Meern.* Rapportage archeologische monumentenzorg, Amersfoort.

Vleuten-De Meern ❖ Vleuterweide D.C.M. Raemaekers

Ingenieurs- en Architectenbureau Haskoning bv. gaf namens het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden RAAP opdracht tot het uitvoeren van een archeologisch onderzoek in het geplande tracé van de persleiding Vleuterweide. Het tracé van de persleiding loopt ten zuidwesten, zuiden, zuidoosten en noordoosten van de bebouwde kom van Vleuten.
Het veldonderzoek heeft duidelijk gemaakt dat het onderzoeksgebied de stroomrug van de Oude Rijn doorsnijdt. Het onderzoek leverde twee vindplaatsen op. Vindplaats A (boringen 45-78) komt overeen met vindplaats 8 uit het onderzoek van Haarhuis en Graafstal (1993) en leverde een grote hoeveelheid aardewerk op uit de Vroege Middeleeuwen. Bijna alle boringen uit het onderhavige onderzoek laten een verstoorde bodemopbouw zien van ca 40 tot 100 cm beneden het maaiveld. De verstoring is te herkennen aan het voorkomen van kleibrokken in de top van de stroomrug. In deze verstoorde laag zijn houtskool, fosfaatvlekken en bot aangetroffen. Op basis van het voorkomen van de archeologische indicatoren in de verstoorde laag kan worden aangenomen dat de vindplaats in het tracé van de

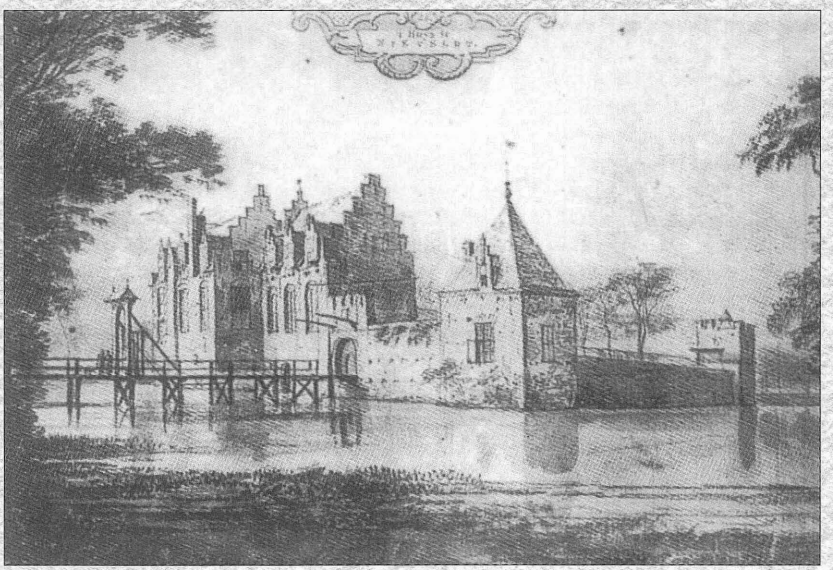

Tekening van Nijevelt van-uit het noordoosten, door Roelant Roghman, 1646/47 (foto HUA)

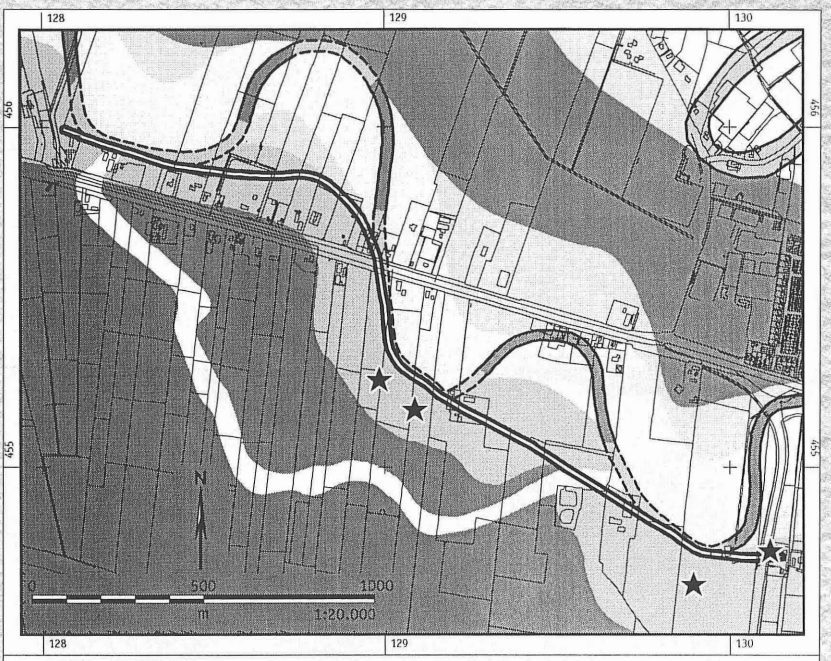

Vleuten-De Meern - Tracékaart Romeinse weg

legenda

archeologie

- Romeinse weg
- restgeul
- restgeul (vermoedelijk)
- vindplaats uit de Romeinse tijd

geologie / geomorfologie (naar Berendsen 1982)

- Fs1: stroomrug; aflopend profiel gaat binnen 120 cm -Mv over in zand of grind
- Fs2: stroomrug; aflopend profiel gaat rond 150 cm -Mv over in zand
- Fs5: stroomrug; aflopend profiel gaat binnen 150 cm -Mv over in oplopend profiel
- Fc1: crevasserug; aflopend profiel gaat binnen 150 cm -Mv over in zand
- Fk1-3: komgronden

RAAP 2000

Het tracé van de Romeinse weg bij Vleuten-De Meern.

persleiding grotendeels verstoord is. Deze verstoring is waarschijnlijk het gevolg van het zogenaamde afvletten ten behoeve van de baksteenindustrie. Bij deze grondwerkzaamheden wordt de klei, die verontreinigd is met archeologisch materiaal en daarmee ongeschikt voor de baksteenindustrie, opzij gezet om de daaronder gelegen schone zandige klei te kunnen winnen. Nadien is de grond – met archeologische resten – teruggezet. Als gevolg van deze grondwerkzaamheden zijn het vroeg-middeleeuwse oppervlak en eventueel aanwezige ondiepe archeologische grondsporen verdwenen. Eventueel aanwezige diepe archeologische grondsporen zijn naar verwachting onthoofd. Vindplaats B (boringen 8-12) bevindt zich op de flank van de stroomrug van de Oude Rijn ter hoogte van De Reit. De vondsten bestaan uit bot (zowel verbrand als onverbrand), aardewerk (prehistorisch/Romeins handgevormd) en houtskool.

Literatuur

- H.F.A. Haarhuis en E.P. Graafstal, *Vleuten-Harmelen. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, RAAP-rapport 80 (Amsterdam 1993)
- D.C.M. Raemaekers, *Persleiding Vleuterweide, gemeente Vleuten-De Meern, een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI)*, RAAP-rapport 495 (Amsterdam 1999)

VLEUTEN-DE MEERN ❖ Vleuterweide/Veldhuizen D.H. DE JAGER

In 1997 is in het bestemmingsplangebied Veldhuizen ruim 1400 m tracé van de kort daarvoor ontdekte Romeinse Limesweg door middel van karterend booronderzoek in kaart gebracht (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, p. 137 e.v.). Op grond van de resultaten van dit onderzoek en de geomorfologische situatie werd aangenomen dat het tracé in noordwestelijke richting ruim 1000 m door het noordelijk aangrenzende bestemmingsplangebied Vleuterweide loopt. Vanwege de vergelijkbare bedreiging door het bestemmingsplan heeft RAAP van de ROB opdracht gekregen dit aansluitende deel van de weg in kaart te brengen. Het onderzoek is in januari 1998 uitgevoerd.

De Romeinse weg heeft in Vleuterweide een vergelijkbare ligging in de zuidelijke randzone van de Heldammer stroomrug. De mogelijk ook hier aanwezige, verzande restgeul aan de noordzijde van de weg diende bij de kartering eveneens in kaart gebracht te worden om inzicht te krijgen in de relatie tussen de voormalige waterloop en de weg.
Met uitzondering van de boorraai die apart ten behoeve van het in kaart brengen van de restgeul is uitgevoerd, zijn in iedere raai sporen van het Romeinse weglichaam waargenomen. In detail verschillen deze waarnemingen per raai. Deze verschillen zijn voor een belangrijk deel te relateren aan de lokale aard en

kwaliteit van het weglichaam, alsmede de ligging van de weg ten opzichte van de geomorfogenetische eenheden. Bovendien is het, als gevolg van de zeer kleinschalige waarnemingen bij de kartering door middel van boringen (boorpunten), niet te voorkomen dat bepaalde elementen van de weg onopgemerkt blijven. Zo is de kans uiterst gering dat verticale palen aangeboord worden. De verschillende elementen die met de Romeinse weg in verband kunnen worden gebracht, de zgn. 'weg-indicatoren', zijn grind, deeltjes baksteenpuim, hout, biezen(mat) /riet(en mat) en rijshout.

Het is gelukt de Romeinse weg over de gehele breedte van Vleuterweide (oost-west) in kaart te brengen. Door middel van tien boorraaien is 1050 m van het tracé van de weg getraceerd. Ook de verzande restgeul is op verschillende plaatsen ten noorden van de Romeinse weg aangetroffen. Evenals in het bestemmingsplangebied Veldhuizen is grind de meest frequent waargenomen wegindicator. In drie raaien is het wegtracé uitsluitend aan de hand van het voorkomen van grind vastgesteld. Opvallend is dat in Vleuterweide puindeeltjes van (Romeins) baksteen een veel voorkomende weg-indicator vormen, terwijl dit materiaal in Veldhuizen niet is aangetroffen. De meeste verschillende weg-indicatoren zijn waargenomen in twee raaien in het westelijk deel van het gebied. Omdat de ligging van de Romeinse weg is vastgesteld met behulp van boorraaien met een minimaal interval tussen de boringen van 2,5 m, dient ten aanzien van het weergegeven tracé een onzekerheidsmarge van ten minste 2,5 m gehanteerd te worden.

Alleen in het westelijk deel van het plangebied volgt het tracé, over een afstand van circa 150 m, de zuidelijke oever van de restgeul. In de oostelijke helft van het gebied, waar de restgeul en (in mindere mate) de zuidelijke grens van de meandergordel naar het noorden buigt, is de weg aangelegd over relatief zware, nauwelijks zandige, ongefundeerde oeverafzettingen. Het wegtracé buigt hier wel enigszins mee met de meandergordel, waarschijnlijk omdat de oeverafzettingen naar het zuiden toe steeds dunner en zwaarder worden en daardoor minder geschikt zijn als ondergrond voor de weg. Hieruit blijkt dat men de geschiktheid van de bodem voor de aanleg van de weg heeft laten prevaleren boven een kortere route.

Opvallend is dat een versteviging van het weglichaam met massief hout uitsluitend is aangetroffen op plaatsen waar de weg pal tegen de restgeul ligt. Ook in Veldhuizen lijkt dit een tendens te zijn. Dit betekent overigens niet dat er geen hout voorkomt in de overige delen van het tracé.

De top van het weglichaam is in de meeste gevallen vastgesteld door het voorkomen van het grind. Op de plaats waar het wegtracé pal tegen de verzande restgeul ligt, is nauwelijks grind bovenin/-op het weglichaam aangetroffen. Mogelijk is hier grind van het wegdek gespoeld bij overstromingen van de aangrenzende geul. Behalve naar de westelijke voorzetting van het in 1997 in kaart gebrachte tracé is

er in april 1999 ook gekeken naar de oostelijke voortzetting (ten oosten van de C.H. Letschertweg). Hier zijn twee boorraaien geplaatst (één ten westen en één ten oosten van de weg).
Ondanks het feit dat er slechts grind als tastbare aanwijzing voor de ligging van de weg werd aangetroffen, is het ook hier gelukt het waarschijnlijke tracé te bepalen. Hiermee komt een eerder veronderstelde sterke afbuiging van de weg in noordelijke richting te vervallen.
Na afloop van het karteringsonderzoek is door middel van een proefsleuf door het ADC aangetoond dat het Romeinse weglichaam inderdaad op de veronderstelde locatie langs de C.H. Letschertweg aanwezig is.

Literatuur

- H.F.A. Haarhuis, *Bestemmingsplan Veldhuizen, gemeente Vleuten-De Meern; kartering Romeinse weg, fase 2.* RAAP-rapport 334 (Amsterdam 1999)
- Id., *Bestemmingplangebied Vleuterweide, gemeente Vleuten-De Meern; kartering Romeinse weg, fase 3.* RAAP-rapport 372 (Amsterdam 1999)
- Id., *Bestemmingsplan Veldhuizen, gemeente Vleuten-De Meern; kartering Romeinse weg bij de C.H. Letschertweg en waardering vindplaats 'De Balije'.* RAAP-rapport 510 (Amsterdam 1999)

VLEUTEN-DE MEERN ❖ Waterland E.P. GRAAFSTAL

In de vorige kroniek werd verslag gedaan van de ontdekking van de Romeinse weg en het Romeinse schip in het bouwplan Veldhuizen in september 1997. De weg zal grotendeels in de bodem bewaard blijven en voor een belangrijk deel ook terugkomen in het ontwerp van de nieuwe woonwijk. Ten behoeve van nutsleidingen en waterhuishouding was het echter nodig om een tiental secties van de weg op te graven, waaronder drie grotere. Het onderzoek, waarvan de uitwerking nog voortduurt, heeft een schat aan informatie opgeleverd over Romeinse wegenbouw, over de Romeinse aanwezigheid in het Nederlandse rivierengebied, over het gebruik van natuurlijke hulpbronnen, over landschap en vegetatie, over civiele ontwikkelingen in het achterland - kortom over de fysisch-geografische voorwaarden en de ecologische en culturele gevolgen van de vestiging van de Romeinse rijksgrens in Midden-Nederland.

Het kader van de archeologische monumentenzorg

Onmiddellijk na de ontdekking van de Romeinse weg in september 1997 is een intensief overleg begonnen tussen de gemeente Vleuten-De Meern, de provincie Utrecht en de ROB. Doel van het overleg was om, gegeven de stand van de planontwikkeling, te komen tot een zo goed mogelijke integratie van de Romeinse weg in de bouwplannen Veldhuizen en Vleuterweide. Voor het laatste gebied lag er op dat moment nog geen stedenbouwkundig plan, maar het vermoeden was dat de Romeinse weg ook daar de zuidrand van de Heldammer stroomrug bleef

volgen. Inderdaad werd het tracé van de weg in januari 1998 ook voor Vleuterweide in kaart gebracht door RAAP (zie hiervoor).
Uitgangspunt van het driehoeksoverleg was dat de fysieke resten van de weg veiliggesteld moesten worden. Omdat het tracé door middel van grondboringen niet tot op de meter nauwkeurig kon worden aangegeven, werd voor de beschermingszone een bandbreedte van 20 m aangehouden. Binnen deze zone zouden de resten van de weg (met 20 cm dekking boven de hoogst aangetoonde sporen) worden afgedekt met een stevige anti-worteldoek. Voor het grootste deel van Veldhuizen en Vleuterweide kon de beschermingszone worden ingepast in het stedenbouwkundig plan, afgezien uiteraard van bestaande en reeds geplande doorsnijdingen, zoals bijvoorbeeld de rioolwaterzuiveringsinstallatie aan de Zandweg in het plan Vleuterweide. Afgesproken werd dat de Romeinse weg in deze plandelen zoveel mogelijk functioneel zal worden gemaakt, bijvoorbeeld als wandelpad, of op een andere manier gevisualiseerd. Mettertijd zal het gehele tracé van de Romeinse weg, voor zover fysiek bewaard, worden beschermd op grond van de Monumentenwet.
In het noordwesten van het plan Veldhuizen waren de ontwikkelingen eind 1997 echter al zo ver voortgeschreden (het gebied werd al bouwrijp gemaakt), dat inpassing hier alleen tegen onevenredige kosten nog mogelijk was geweest. Wel bleek het haalbaar om de resten van de weg ook hier grotendeels in de bodem te bewaren. Een uitzondering vormden enkele watergangen, nodig voor de waterhuishouding van het gebied, en de sleuven die gegraven moesten worden voor de aanleg van het dubbele rioolsysteem. Deze secties zouden van tevoren worden opgegraven. Omdat de meeste ervan in het plandeel Waterland lagen, werd dit de naam van het onderzoeksproject dat in 1998 en 1999 rond de Romeinse weg is uitgevoerd en waarvan de wetenschappelijke uitwerking nog steeds voortduurt. Ook enkele andere onderzoeken aan de Romeinse weg, die meer naar het oosten in het plan Veldhuizen zijn uitgevoerd, onder andere bij kasteel Nijevelt, zijn in dit artikel verwerkt.

Het onderzoeksprogramma 'Limes en landschap'

Hoewel de uitwerking van enkele materiaalcategorieën nog niet geheel is afgerond, staat nu al vast dat het project Waterland een schat aan nieuwe informatie zal opleveren. In deze bijdrage kunnen alleen de voornaamste inzichten worden besproken. Ook op een wat groter schaalniveau bezien vormt dit artikel hoogstens een tussentijds signalement. Want met het voortschrijden van de Vleutense bouwplannen is het project Waterland geleidelijk ingebed geraakt in een omvangrijker onderzoeksprogramma, dat zich kort laat samenvatten onder de noemer 'Limes en landschap'. Dit programma zal de komende jaren de leidraad vormen voor het onderzoek naar de Romeinse periode in de VINEX-locatie Leidsche Rijn.
De microregio waarbinnen het meeste onderzoek zich voorlopig zal afspelen,

Aanleg van de wordteldoek ter bescherming van de resten van de weg (foto E. Graafstal)

Zo zou de Romeinse weg kunnen terugkeren in het plan Veldhuizen (tekening R. Stelwagen/ Atelier Quadrat)

wordt gevormd door de Heldammer stroomrug, opgebouwd door een zijrivier van de Rijn. Deze ongeveer 300 m brede stroomgordel maakt zich ten noorden van De Meern los van de veel bredere stroomrug van de Oude Rijn, om zich 5 km naar het westen, in de Harmelerwaard, er weer mee te verenigen. Om een of andere reden hebben de Romeinen in het midden van de 1ste eeuw besloten om hun grensverdedigingssysteem te oriënteren op deze zijrivier. Ook het castellum op de Hoge Woerd ligt in feite op deze stroomgordel; de rivier liep er letterlijk voor de poort langs. Het Romeinse legerkamp met alles wat daarbij hoort (burgerlijke nederzetting, badhuis, grafveld) zal worden opgenomen in het toekomstige Rijnsche Park. Maar voor het overige zal een groot deel van de Heldammer stroomrug worden overbouwd door de woonwijken 't Zand, De Woerd, Veldhuizen en Vleuterweide.

Met een complete militaire nederzetting, een fossiele rivierbedding, een schip, oeverconstructies, een weg en een patroon van landelijke bewoning in het achterland biedt deze microregio een unieke gelegenheid om een sectie van de Romeinse rijksgrens (*limes*) in midden-Nederland in samenhang te onderzoeken, af te pellen en vervolgens haast visueel weer aan te kleden. De infrastructuur van de *limes*, zowel de 'natte' (het schip!) als de 'droge', vormt hierbij natuurlijk een leidraad, maar het gaat over veel meer.

Het onderzoek richt zich om te beginnen op de dynamiek van het rivierlandschap en de beperkingen die dit oplegde aan inrichting en gebruik van het gebied. In het bijzonder gaat de aandacht uit naar fysisch-geografische voorwaarden, natuurlijke hulpbronnen en culturele tradities die van invloed zijn geweest op de inrichting en vormgeving van de rijksgrens en naar de effecten daarvan op landschap en vegetatie. Watermanagement en exploitatie van lokale houtbestanden zijn daarbij aandachtspunten. De gevolgen voor de ontwikkeling van het nederzettingssysteem zijn ingrijpend geweest. De inheemse samenlevingen aan weerszijden van de *limes* lijken vanaf de late 1ste eeuw snel uiteen te groeien. Voor het directe achterland speelt de vraag of het nederzettingspatroon toen 'van boven' is herschikt met het oog op een meer rationele exploitatie, en in hoeverre zich bijzondere vormen van landgebruik ontwikkelden in marginale restzones die overbleven na de aanleg van de *limes*. Het programma 'Limes en landschap' gaat dus kortweg over de complexe wisselwerking van het fysieke, biotische en culturele landschap, die met de vestiging van de Romeinse rijksgrens op gang kwam.

Het project Waterland

Het deelproject Waterland is van start gegaan met een gericht onderzoeksprogramma. Allereerst ging het daarbij om de datum van de aanleg en het buiten gebruik raken van de Romeinse weg, alsook van de tussenliggende bouw- en onderhoudscampagnes. Met name de kwestie van de tracékeuze verdiende nade-

re aandacht. Minstens zo belangrijk was de ontwikkeling in materiaal en profilering die de Romeinse weg in de loop der tijd heeft ondergaan, want de eerste waarnemingen in 1997 hadden op dit punt allerlei verschillen laten zien (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, p. 142-146 en 150-153). De landschappelijke ligging van de diverse secties was in dit verband een factor waarvan de invloed nader onderzocht moest worden. Vervolgens vormden de aard en frequentie van onderhoudswerkzaamheden een interessant vraagstuk. Op welke schaal daarbij natuurlijke hulpbronnen uit het directe achterland waren gebruikt, zoals elzenhout en riet, en wat daarvan de consequenties waren voor het landschap, moest worden onderzocht. Het herkomstgebied van aangevoerde bouwmaterialen, zoals grind, natuursteen en eikenhout, was een ander aandachtspunt. Tenslotte moest zoveel mogelijk informatie worden verzameld over logistieke aspecten van het bouwproces, met name de houtverwerking.

De kern van het project Waterland werd gevormd door zes opgravingsputten dwars op de Romeinse weg, de meeste 5 m breed en 30 m lang. Omdat twee doorsnijdingen samenvielen met een complex knooppunt van rioolsleuven, moesten twee putten 20 m breed worden. Het was uitgerekend hier dat de Romeinse weg twee enorme verrassingen in petto had: een loskade en een brug. Met elkaar bestreken de opgravingsputten een complete rivierbocht, waar de geul en de weg het 150 jaar tegen elkaar hebben opgenomen. We zullen in het vervolg spreken van de 'bocht van Waterland' en bedoelen dan de meest westelijke 450 m van de weg in het bouwplan Veldhuizen. Maar ook het rechte stuk tussen de twee rivierbochten van Veldhuizen kwam door verspreide waarnemingen in de afgelopen jaren goed in beeld. Voor een complete 'slinger' van de stroomrug kan de ontwikkeling van de Romeinse weg nu tamelijk gedetailleerd worden weergegeven.

Het project Waterland begon achteraf beschouwd in voorjaar en zomer van 1997, want toen al werden twee inheemse nederzettingen direct achter de bocht van Waterland opgegraven, zonder dat het verband met de Romeinse weg op dat moment duidelijk was (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, p. 153-159). In de winter van 1997-1998 werden delen van de Romeinse weg blootgelegd bij het onderzoek ten noorden van kasteel Nijevelt (zie aldaar). De zes putten van het project Waterland werden tussen maart en december 1998 onderzocht. In 1999 volgden nog enkele kleinere waarnemingen. Al het onderzoek gebeurde in opdracht van de gemeente Vleuten-De Meern. Tot mei 1998 was de uitvoering in handen van de ROB, daarna van het ADC, met voortgezette ondersteuning vanuit de ROB tot december 1998. De leiding van het onderzoek was steeds in handen van de auteur.

Het opgravingsteam van het ADC en de ROB in aktie (foto ROB)

De kwestie van de tracékeuze

In de activiteit van de Heldammer stroomrug lijken twee fasen te onderscheiden. De eerste valt ergens tussen de late Bronstijd en de Midden(?)-IJzertijd. Daarna vond gedurende enkele eeuwen geen noemenswaardige sedimentatie plaats en raakte de stroomrug bewoond volgens een patroon van verspreide erven. De tweede fase van activiteit moet ergens in de Late IJzertijd zijn begonnen, want de militaire nederzetting op de Hoge Woerd ligt voor een groot deel op deze jongere afzettingen. Mogelijk werd het regime van de rivier in de Romeinse tijd door mensenhand beïnvloed, bijvoorbeeld door ingrepen op het punt waar deze zich losmaakte van de hoofdstroom van de Rijn. Het is overigens nog een punt van discussie of er in de Romeinse tijd wel sprake was van een noordelijke Rijnloop door Vleuten. Hoe dit ook zij, in de 2de en 3de eeuw is de Heldammer stroom een waterloop met betrekkelijk bescheiden dimensies: 20 à 30 m breed en 3 à 4 m diep. Het begin van de verlanding van deze Rijntak kan inmiddels vrij precies worden bepaald rond het midden van de 3de eeuw.

Doordat de Romeinen ervoor kozen om het grensverdedigingssysteem op te hangen aan deze min of meer actieve en vrij meanderende rivierloop, waren zij gedwongen om de *limes*weg ten westen van De Meern aan te leggen op de zuidflank van de stroomgordel. De weg ligt overal net ten zuiden van de zandige meandergordel, waarin de rivier zo makkelijk zijn bedding verplaatste. Hij rust in feite op een dun pakket van ongefundeerde oeverafzettingen, doorgaans lichte klei. Kennelijk is er gezocht naar een compromis tussen veilige afstand van de rivier enerzijds en een nog net acceptabele hoogteligging anderzijds. Met deze gewenste landschappelijke ligging in het achterhoofd lijkt vervolgens het tracé bepaald. De zuidwaartse bochten van de rivier zijn daarbij duidelijk als richtsnoer genomen. Of de tussenliggende instulpingen van de stroomgordel met een rechte lijn werden kortgesloten, hing kennelijk af van de hoogteligging en draagkracht van de ondergrond: in Veldhuizen is dit wel gebeurd, in Vleuterweide vond men de lange oversteek over het veen kennelijk te gewaagd.

Het onderzoek in de bocht van Waterland heeft aannemelijk gemaakt dat de weg hier inderdaad op enige afstand, zij het hoogstens enkele tientallen meters, van de rivier is aangelegd. De Romeinen moeten dus snel hebben kennisgemaakt met de dynamiek van de Nederlandse rivierdelta. Al tegen het jaar 90 na Chr. stond de rivier in Waterland strak tegen de Romeinse weg aan en waren hier de eerste zware oeververstevigingen nodig. Vanaf dat moment heeft zich hier over een lengte van 400 m gedurende anderhalve eeuw een niet aflatende strijd tegen de erosieve werking van de rivier afgespeeld - en in de andere rivierbochten langs het tracé zal het niet anders zijn geweest. Met de keuze voor de Heldammer stroomrug hebben de Romeinen een hoge prijs betaald. Aanleg en onderhoud van de *limes* in de Nederlandse rivierdelta waren in investeringen in materiaal en mankracht vergelijkbaar met de beroemde grensverdedigingswerken in Zuid-Duitsland.

De eerste aanleg

Over de ontwikkeling die de weg heeft doorgemaakt in profielopbouw en gebruikte materialen, heeft het onderzoek in 1998 en 1999 veel duidelijk gemaakt. Werd in de vorige kroniek nog verondersteld dat hij overal in eerste instantie werd aangelegd als een eenvoudige grindbaan, inmiddels staat vast dat er van aanvang af onderscheiden profieltypen waren, afhankelijk van de landschappelijke ligging.

Waar het pakket van oeverafzettingen voldoende ontwikkeld was of oudere afzettingen in de ondergrond voorkwamen, werd de weg inderdaad aangelegd als een weinig verhoogde grindbaan en heeft hij dit lichte profiel ook tot het einde toe behouden - als de rivier tenminste voldoende op afstand bleef. Duidelijke aanwijzingen voor bermsloten ontbreken vooralsnog op de meeste plaatsen. Wel worden bij dit profieltype aan weerszijden van de weg vaak rommelige, grindrijke banen aangetroffen, vermoedelijk veroorzaakt door het telkens afglijden en weer van de kanten ophalen van ophogings- en plaveiselmateriaal. Uiteindelijk resulteerde zulk onderhoud vermoedelijk in een licht opgebold profiel met flauwe greppels ernaast. Beschoeiingen om het weglichaam bijeen te houden, lijken bij dit type te ontbreken, want op diepere niveaus zijn nergens palen of sporen daarvan gevonden.

Op slappere kleidekken, waar de weg een instulping van de stroomgordel afsneed en als het ware enkele decimeters over het veen scheerde, lijkt de oudste weg wél voorzien van beschoeiingen. Daarvan resteert doorgaans weinig meer dan twee rijen van elzenhouten paaltjes; hogerop moeten zij planken, vlechtwerk of bundels rijshout hebben verankerd, die het weglichaam bijeen hielden. Heel veel gronddruk kan deze constructie niet hebben opgevangen, maar zij maakte het wel mogelijk om het wegprofiel enkele decimeters hoger op te werken dan bij het vorige type. Bijzondere voorzieningen voor de afwatering waren bij deze verhoogde aanleg niet nodig; begeleidende greppels lijken dan ook te hebben ontbroken.

Hoe de eerste wegaanleg er in de bocht van Waterland uitzag, onttrekt zich aan onze waarneming. De oudste sporen lijken er opgeruimd door de rivier (zie onder). In de oostelijke rivierbocht van Veldhuizen is de oudste aanleg van de weg wel bewaard gebleven. In de zomer van 1999 werd hier, langs de Letschertweg, een kleine proefsleuf aangelegd om het tracé van de weg zeker te stellen. De weg bleek te rusten op een gronddam (*agger*) van ongeveer 60 cm hoog. De kruin waarop het grinddek rustte, was 4,5 m breed; de basis liep uit tot een breedte van 14 m. Aan de zuidkant lag een 2,5 m brede greppel. Later is het weglichaam verder uitgedijd en verhoogd, terwijl de basis ingebed raakte in sediment. De weg is hier echter nooit serieus blootgesteld geweest aan erosie: de meest bedreigde sectie lag net iets stroomafwaarts.

Iets ten noorden van de gronddam, op de oever van de rivier, bleek op deze plaats een vondstlaag aanwezig, die ongeveer gelijktijdig moet zijn met de eerste aan-

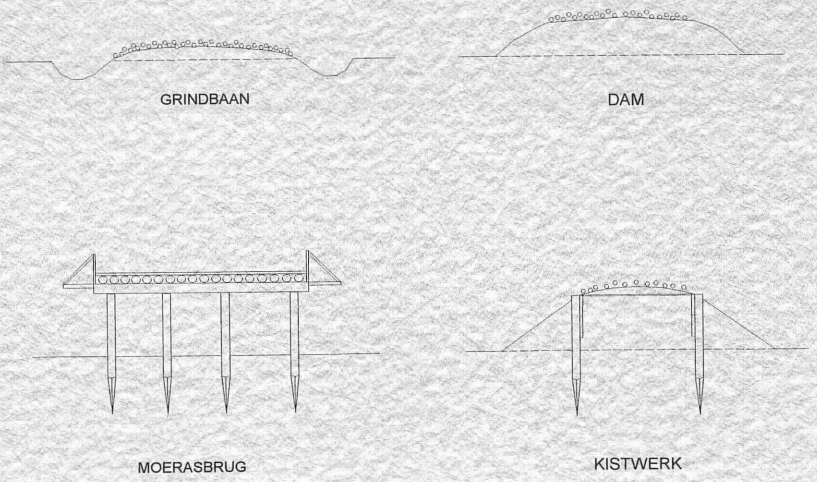

Schema van de diverse profieltypen van de Romeinse weg in Veldhuizen (tekening ADC)

Profiel door de agger (gronddam) van de Romeinse weg in het oosten van Veldhuizen (foto ADC)

leg van de weg of zelfs iets ouder. Het vondstmateriaal lijkt te wijzen op een inheemse nederzetting in de onmiddellijke nabijheid, die dan plaats moet hebben plaats gemaakt voor de Romeinse weg, of heel misschien op een tijdelijke activiteit die verband houdt met de aanleg van de weg zelf. Het kleine vondstcomplex kan met een flinke slag om de arm worden gedateerd omstreeks het derde kwart van de 1ste eeuw. De andere aanwijzingen voor de aanvang van de Romeinse weg komen uit het westen van Veldhuizen. Slechts twee losse vondsten zouden op een militaire aanwezigheid aldaar vóór het jaar 70 kunnen wijzen. De oudste directe dateringen van constructies in de bocht van Waterland zijn een losse eiken paal uit het jaar 89 en een zware beschoeiing uit 90/91, beide gedateerd door jaarringonderzoek. Daar lijkt echter een oudere fase van de weg aan vooraf te gaan. Als de intuïtie het mag zeggen, blijft de begindatum van de Romeinse weg voorlopig steken rond 70 of 80 na Chr.

De bocht van Waterland

In de bocht van Waterland lijkt de oudste fase van de weg voor een deel te zijn opgeruimd door de rivier. Daardoor is niet met zekerheid vast te stellen hoe de weg hier oorspronkelijk geprofileerd was. In de meest westelijke opgravingsput in Veldhuizen, net voorbij de rivierbocht, was nog iets van een oorspronkelijke gronddam te herkennen, veel bescheidener echter dan die bij de Letschertweg. Maar met name aan het begin van de bocht is het wegtracé al gauw iets naar het zuiden verlegd, omdat de rivier zijn bedding steeds verder zuidwaarts verplaatste. Als de verlegde weg hier archeologisch in beeld komt, rond het jaar 90, staat de rivieroever er al tegenaan en is de strijd tegen het water in volle gang. Dit leidt in de bocht van Waterland tot een bijzondere profielontwikkeling, die nauw samenhangt met de noodzakelijke oeververstevigingen.

In een eerste instantie lijkt men ook hier te kiezen voor een verhoogde aanleg van de weg tussen zachthouten beschoeiingen. Om de erosie tot staan te brengen is dit echter onvoldoende. Al in 90/91 wordt op een kwetsbaar punt een zware beschoeiing geslagen. In de jaren 90 breekt een kleine overloopgeul hier zelfs door de weg heen. In het jaar 100 vindt een grote reparatiecampagne plaats. De bocht van Waterland wordt dan over enkele honderden meters voorzien van een beschoeiing geschraagd door zware eiken staanders, die met een hei-installatie in de rivieroever zijn gedreven. Het beschot bestaat voor een deel uit planken van zilverspar, mogelijk afkomstig van een onttakeld schip. Waarschijnlijk behoren ook de basaltbrokken, die in tamelijk grote hoeveelheden op de oeverlijn zijn gevonden, tot deze bouwfase. Hun oorspronkelijke ligging is onduidelijk, maar ongetwijfeld moesten zij erosie tegengaan. De aldus geconstrueerde oeverversteviging vormde tegelijk de noordkant van de weg, die er als een 5 m brede wal tegenaan kwam te staan. De zuidkant ervan werd, waar nodig, door een zachthouten beschoeiing vastgehouden.

Beschoeiing van de rivieroever met eiken paal uit het jaar 100 en een scheepsplank van zilverspar (foto ROB)

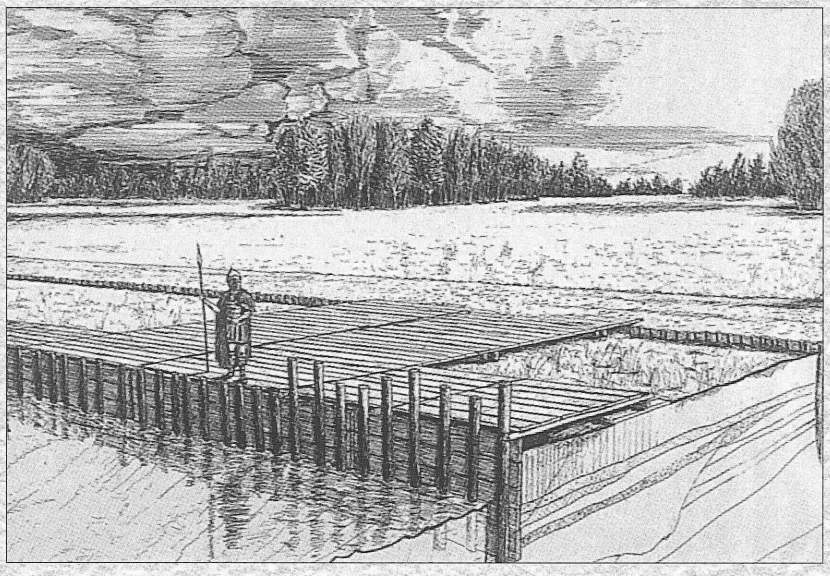

Reconstructie van de losplaats en de weg in het jaar 125 (tekening Willem Bogaard)

Bij de campagne van het jaar 100 werden waarschijnlijk voor het eerst grootschalig gebiedsvreemde materialen aangevoerd. Al in 93 na Chr. was verderop in de bocht van Waterland, waar de erosie minder was, een losplaats aangelegd om bouwmaterialen voor de weg aan land te brengen. Aanvankelijk was het waarschijnlijk niet meer dan een flinke steiger, maar in het jaar 100 verrees hier over een lengte van minstens 20 m een heuse loskade. Een van de geprojecteerde opgravingsputten lag er bovenop. Het kadefront is onder druk van de grondmassa erachter al gauw plat voorover gevallen, de rivier in, en heeft daarbij andere onderdelen van de constructie meegesleurd. Het geheel kan daardoor in enig detail worden gereconstrueerd. Het eigenlijke kadefront was manshoog opgebouwd uit overwegend eiken planken en was verankerd achter 5,5 m lange palen, die in de bedding van de rivier waren geheid. Slechts een klein fragment van de kade werd onderzocht; de rest ligt nog in situ. Op één van de meegenomen houtmonsters werd naderhand een gedeelte van een bouwinscriptie gevonden: [ ]ASSI. Ongetwijfeld is hier de *centurio* vermeld van het legeronderdeel dat in de zomer van het jaar 100 aan de kade heeft gebouwd.

Binnen een paar jaar moet de constructie zijn bezweken onder de gronddruk. Al in het jaar 103 wordt op dezelfde plaats een nieuw kadefront gebouwd. Ditmaal bestaat het uit flinke elzen- en iepenstammen, die mannetje-aan-mannetje in de rivierbedding worden gedreven, zodat de constructie meer stijfheid heeft. In 112 worden er nog eens extra palen bijgeslagen. De palen van de steiger uit 93 stonden al die tijd nog overeind en werden (in 103?) hergebruikt als fundering voor een platform, dat met trekbalken aan de gording van het kadefront was verbonden. Aan de landzijde eindigde het platform op de rijbaan van de weg. In 125, toen een volgende bouwcampagne plaatsvond, functioneerde het geheel kennelijk nog, want de beschoeiing van de nieuwe weg uit dat jaar vertoont een onderbreking ter hoogte van het platform.

Met de campagne van 125 bereikte de Romeinse weg zijn volgroeide vorm. In de vorige kroniek (p. 142-146) is de constructie in *optima forma* beschreven: rijen van zware eiken palen aan weerszijden van de weg hielden staande planken op hun plaats, die op hun beurt het grondlichaam van de weg bijeenhielden, dat was afgedekt met een drukverdelende laag van riet; erop rustte een zandige ophogingslaag en pas daarop het eigenlijke grindplaveisel. Het 'dijkje' zal al gauw 70 cm hoog zijn geweest. De rijbaan was 4,5 m breed. In de bocht van Waterland was de weg van 125 veel minder goed geconserveerd: slechts de onderste helft van de bermpalen resteerde. Overigens zijn alleen achter de loskade en wat verder naar het noorden sporen van deze bouwfase gevonden. In de rest van de bocht van Waterland was in 125 kennelijk geen oplapwerk nodig. Inderdaad lijkt de oeververstevi-ging van het jaar 100 met de ertegenaan liggende 'dijk' goed bestand te zijn geweest tegen de erosieve werking van de rivier. Er zijn hier überhaupt geen aanwijzingen gevonden voor ingrijpende opknapbeurten na het jaar 100.

Eiken plank uit de kademuur met een gedeelte van een bouwinscriptie [ ]ASSI (foto ROB)

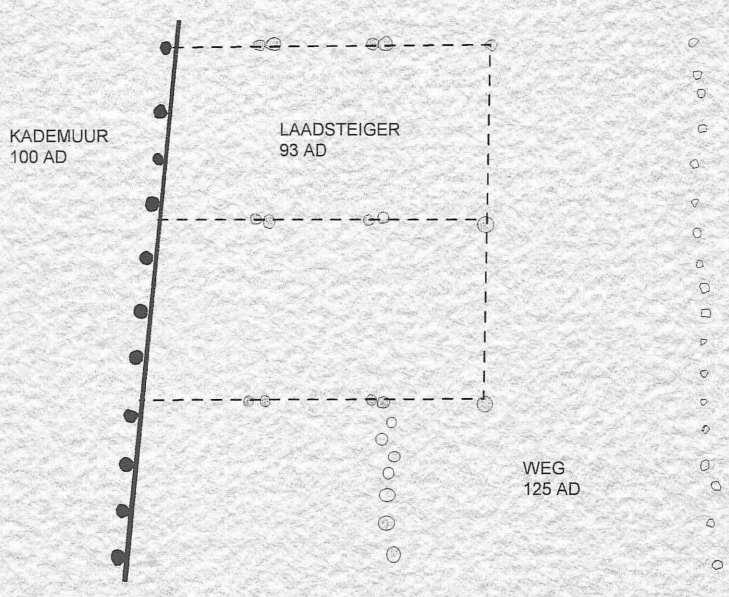

Overzicht van de door jaarringenonderzoek gedateerde componenten van de losplaats (tekening ADC)

De bermpalen van de weg uit 125 achter de losplaats (foto J. Kleijn)

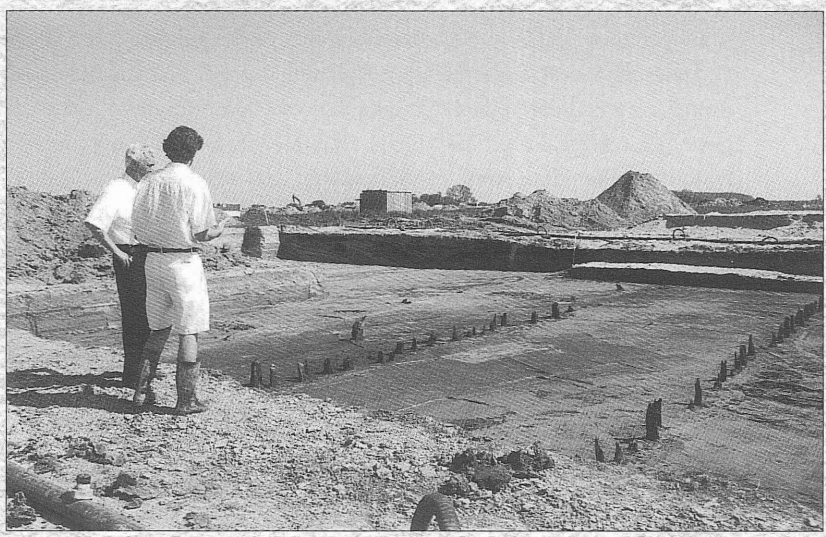

In naam van de keizer

We hebben al gezien dat de resultaten van het jaarringonderzoek een cruciale rol spelen bij de reconstructie van de verschillende bouwfasen van de Romeinse weg. Het is de beloning voor het consequent bemonsteren van elk bruikbaar stuk hout - ook andere soorten dan het gebruikelijke eikenhout. Op dit moment wordt nog geëxperimenteerd met de dateringsmogelijkheden van elzenhout. Voorlopig leidt dat alleen tot zogenaamde 'zwevende curven' van een beperkte omvang, maar deze bieden nu al de mogelijkheid om ongedateerde structuren aan elkaar te koppelen en geven bovendien zicht op een tamelijk intensief gebruik van de elzenbossen in het achterland. Ronduit sensationeel zijn de absolute dateringen van iepenhout - dat is in Nederland nog niet eerder gelukt.

Een van de meest opmerkelijke resultaten van het jaarringonderzoek aan de Romeinse weg is het telkens terugkomen van twee jaartallen: 100 en 125. Dat is geen bijzonderheid voor Veldhuizen. Ook in Woerden, Leiden-Roomburg en Valkenburg duiken deze jaren (in Valkenbrug: 124) steeds weer op als de Romeinse weg of oeverconstructies worden aangesneden. Dat kan geen toeval zijn. Kennelijk is de Nederlandse sector van de *limes* in die jaren grootscheeps onder handen genomen. Daar moet dan minstens een stadhouderlijk bevel aan ten grondslag hebben gelegen. Maar waarschijnlijk was er meer aan de hand. In het begin van 98 werd het stadhouderlijk gezag in Neder-Germanië uitgeoefend door Traianus, die kort daarop tot keizer werd uitgeroepen (98-117). Door een mijlpaal uit Nijmegen weten wij dat hij zich heeft bekommerd om het wegennet in ons land. Van zijn opvolger Hadrianus (117-138) staat vast dat hij in 122 onze streken passeerde, op doorreis naar Britannia, waar hij zijn beroemde muur zou gaan bouwen. Het heeft er alle schijn van dat het beide malen de persoonlijke aanwezigheid van de keizer was die aanleiding gaf tot een grootscheepse opknapbeurt van de kunstwerken langs de Nederlandse *limes*-sector.

We kunnen ons voorstellen dat de oekazes van 98 en 122 pas enkele jaren later resulteerden in een bouwstroom die archeologisch traceerbaar is. Want het zijn vooral de grote campagnes van 100 en 125 waarvoor grootschalig bouwmaterialen werden aangevoerd uit verafgelegen streken: eikenhout uit Duitse (?) wouden, basalt uit de Eifel en grind uit het centraal- of oost-Nederlandse rivierengebied. Misschien verrees in elke rivierbocht toen wel een losplaats om de enorme logistieke operatie in goede banen te leiden. Duidelijk is ook dat de grote campagnes van 100 en 125 op bepaalde punten een verandering van technisch concept lieten zien; we zullen daar aanstonds nog een prachtig voorbeeld van zien. Aan de andere kant dient te worden opgemerkt dat er zelfs bij deze 'keizerlijke campagnes' geen sprake was van het over zijn volle lengte herprofileren van de Romeinse weg: alleen problematische secties lijken toen grondig te zijn aangepakt.

De andere dateerbare bouwfasen geven toch meer het beeld van regulier onderhoud, uitgevoerd met materialen die in de regio zelf beschikbaar waren.

Volgroeid eikenhout zat daar rond het jaar 90 kennelijk al nauwelijks meer bij: dat was als bouwmateriaal toen al goeddeels weggetimmerd in Romeinse fortificaties en inheemse boerderijen. Voor hoogwaardige constructies werd in plaats daarvan veelal iep gebruikt, zoals in de tweede fase van de loskade, hier en daar ook es. Ook elzenstammen werden als het moest in zware grondkeringen gebruikt, al wist men dat de levensduur van deze houtsoort zeer beperkt was. Inmiddels weten we van 'lokale' bouw- en onderhoudscampagnes in 89, 90/91, 93, 103, 107 en 112. Ook de zwevende curves van het elzenhout wijzen op een korte cyclus van houtkap en regeneratie.
Dat het niettemin Romeinse militairen moeten zijn geweest die bij het onderhoud aan de weg betrokken waren, blijkt uit allerlei details. De bewerkingssporen op het hout wijzen in sommige gevallen op militaire technieken en gereedschappen. Veel van de grondkerende constructies moeten met behulp van een hei-installatie zijn geplaatst. Nieuw plaveiselmateriaal (grind) moest telkens met schepen worden aangevoerd. Enkele kleine vondstcomplexen langs de weg die verband lijken te houden met tijdelijke activiteiten ter plaatse, vertonen een heel ander aardewerkspectrum (vrijwel uitsluitend gedraaid materiaal) dan de inheemse nederzettingen direct in het achterland. Een duidelijke aanwijzing vormt trouwens ook het feit dat deze nederzettingen vrij consequent 60 m van de weg af liggen: vermoedelijk was hier sprake van een militaire reserveringszone.

Het water onder controle

De bouwactiviteiten tussen 89 en 125 na Chr. vallen vrij precies samen met een fase van verhoogde activiteit van de Heldammer stroom (en denkelijk van de Rijn). Al ruim vóór het jaar 90 begon de rivier zijn aanval op de bocht van Waterland en ook in het oosten van Veldhuizen kwam in deze periode een rivierbocht tegen de weg te staan. Uit de profielen door de Romeinse weg en de inheemse *sites* blijkt bovendien dat in het gebied ten zuiden van de stroomgordel in de late 1ste en vroege 2de eeuw een flink pakket van zandige oeverafzettingen is opgebouwd. Zij liggen over een breedte van enkele honderden meters waaiervormig gedrapeerd rond de twee rivierbochten, die toen onder vuur lagen. In de decennia rond 100 moet het in Veldhuizen soms dus flink tekeer zijn gegaan. Ten tijde van de eerste aanleg van de weg lijken de condities op dit punt veel gunstiger te zijn geweest.
Rustiger werd het rond 120. Omstreeks die tijd raken twee terreinen in het achterland van de weg bewoond of althans in gebruik bij de inheemse bevolking. Aanvankelijk wordt er geëxperimenteerd met akkerbouw, maar al gauw exploiteert men vanuit deze extensief gebruikte erven vooral de omliggende graslanden ten behoeve van de veeteelt. Ook worden er vermoedelijk materialen uit de nabijgelegen moerasbossen verzameld, zoals rijshout en riet. Hoewel er gedurende twee generaties geen noemenswaardige sedimentatie in het achterland plaats-

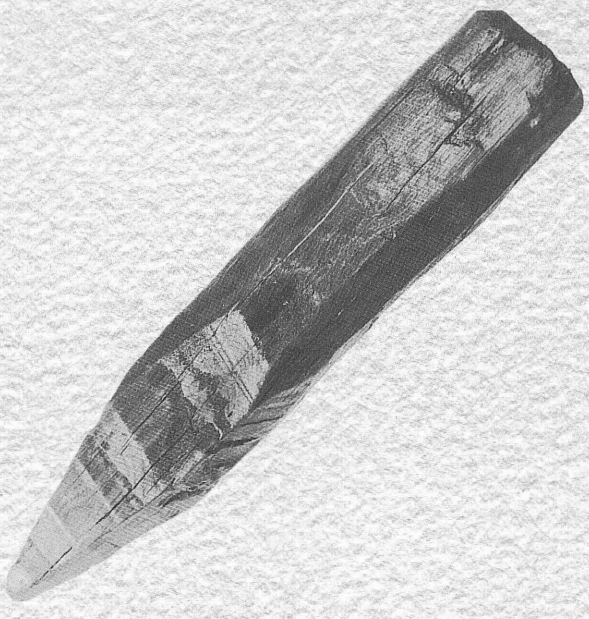

Vierkant aangepunte paal van eikenhout met zichtbare bijlinslagen (foto ROB)

De pijlers van de brug uit het jaar 125 (foto E. Graafstal)

vindt, zijn er op deze enigszins marginale terreinen geen complete boerenbedrijven neergestreken: het gaat om extensief gebruik, vermoedelijk vanuit andere nederzettingen en mogelijk alleen in de zomermaanden, met beperkte verblijfsmogelijkheden in de vorm van gebouwen die we eerder hutten dan huizen zouden noemen (de interpretatie in de vorige kroniek, p. 153-159, is inmiddels op sommige punten achterhaald). De plotseling verbeterde condities in het achterland zou men haast willen toeschrijven aan de Hadriaanse 'dijkweg' van 125, maar het lijkt menselijke ijdelheid om te denken dat zo'n bescheiden kunstwerk van wezenlijke invloed zou zijn op de dynamiek van de Nederlandse rivierdelta. Dat er ook na 125 wel degelijk iets te doen viel aan watermanagement, blijkt uit de spectaculaire resultaten die werden behaald in de laatste grote opgravingsput van het project Waterland. Deze was gelegen in een wat lager gelegen terreingedeelte, tussen de twee waaiers van oeverafzettingen en midden op het rechte weggedeelte dat de twee rivierbochten met elkaar verbond. Merkwaardig genoeg werden hier in plaats van de verwachte bermpalen van de weg zware eiken staanders gevonden, die in zes rijen van doorgaans vier palen dwars op het wegtracé waren geplaatst. Al gauw werd de conclusie getrokken dat het om een brugconstructie ging, gefundeerd op paaljukken. Aan de oostzijde liep het paalrooster inderdaad uit op een landhoofd, waarin een stevig houtskelet schuilging. Een kleine uitbreiding aan de westzijde bracht ook hier een landhoofd aan het licht, ditmaal verankerd in een kistwerk van voornamelijk eikenhout. De brug moet ongeveer 5 m breed zijn geweest en in zijn laatste bouwfase 20 m lang.
Wat kan de functie zijn geweest van deze brug, die qua constructie verwant is aan de 300 m lange moerasbrug in het Duitse Bickenbach (Hessen)? De brug van Veldhuizen lag op honderden meters afstand van de rivier en er liep ook niet een overloopgeul of iets dergelijks onderdoor. Veel moerassiger dan de directe omgeving lijkt deze plek ook niet te zijn geweest. In eerste instantie is de Romeinse weg hier dan ook met het voor dit terreintype gebruikelijke profiel aangelegd: een licht verhoogde grindbaan tussen zachthouten beschoeiingen. De twee landhoofden, waarvan het westelijke stevig is gedateerd in het jaar 100, tonen echter aan dat de Romeinse weg in het lage terrein tussen de twee rivierbochten al gauw is opgewerkt tot een dijkvormige massa. Zo kwamen uiteindelijk ook in dit tracégedeelte sommige secties van de weg tussen zware eiken palen te staan. En daar zit vermoedelijk de reden voor de aanleg van de brug. In het natte seizoen begon het overstromingswater in het lage terrein ten noorden van de weg te stagneren. De brug functioneerde blijkbaar als een doorlaat en moest een natuurlijk afwateringssysteem herstellen dat door de aanleg van de dijkweg verstoord was geraakt. Dit getuigt van een goed ontwikkeld inzicht in het functioneren van het Nederlandse rivierengebied. Tegenwoordig gaan wij soms minder verstandig met ons eigen landschap om.

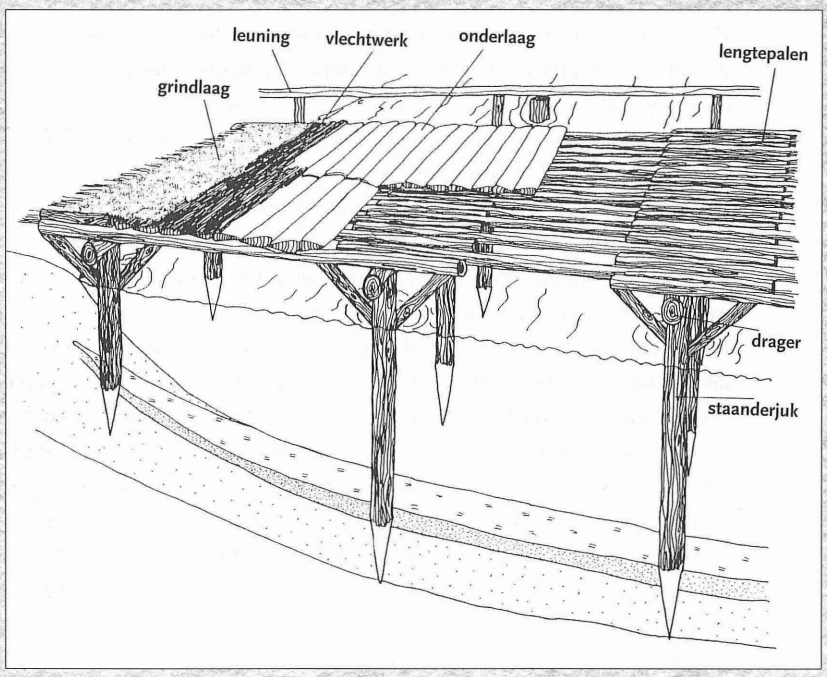

Reconstructie van een houten brug op basis van Caesars beschrijving in De Bello Gallico

Mastbank van een schip gebruikt ter versteviging van he westelijke landhoofd van de brug (foto E. Graafstal)

Dat het onder de brug en rond de landhoofden af en toe flink tekeer is gegaan, blijkt uit allerlei reparaties. Het westelijke landhoofd moest al in het jaar 107 flink worden verstevigd. Daarvoor werd onder andere de mastbank van een schip gebruikt. Bij de grote campagne van 125 werd de brug vernieuwd; de gevonden staanderjukken behoren tot die bouwfase. Zijn voorganger lijkt spoorloos verdwenen en zal dus wel op zogenaamde sloffen hebben gerust. Om de stroomsnelheid van het water te breken werden rond de noordelijke opening van de doorlaat kransgewijs talrijke rijen van elzenhouten paaltjes in de grond gedreven. Vermoedelijk hebben zij bundels rijshout en vlechtwerkhorden vastgehouden.
Achter deze barrières en dus vlak vóór de brug ontstonden van lieverlee steeds grotere en diepere spoelgaten in het veen. Op een gegeven moment begonnen deze zelfs de stabiliteit van de brugpijlers te ondermijnen. Uiteindelijk lijkt de brug van 125 door een calamiteit te zijn getroffen, want enkele staanders zijn schuin weggesleurd, één zelfs als een lucifer afgeknapt. Eigenlijk is opstuwing van ijs vanuit het noorden de meest plausibele verklaring voor wat hier is gebeurd. Dit zou betekenen dat de laagte ten noorden van de weg in de winter soms blank kwam te staan. Dat is alleszins in overeenstemming met ons beeld van het landschap.

Het einde van de weg

Na de teloorgang van de brug zijn de twee landhoofden met elkaar verbonden door middel van een gronddam. De opening naar het achterliggende komgebied werd blijkbaar niet langer noodzakelijk geacht. Dat zou kunnen betekenen dat de Heldammer stroom toen nog maar weinig actief was en zijn eindfase binnenging. Sedimentatie vond er na aanleg van de gronddam althans niet meer plaats. We raken nu aan een complexe puzzel, die nog niet bevredigend is opgelost. Het gaat om het einde van de activiteit van de rivier, het einde van het onderhoud aan de Romeinse weg en de relatie tussen beide. De verschillende stukjes van deze puzzel zijn:

- Omstreeks 175 (we zullen dat ronde getal maar even aanhouden) komt er een einde aan het gebruik van de inheemse *sites* in het achterland. Op de bewoningslaag rust nog een flink pakket zandige afzettingen, hetgeen wijst op een laatste fase van verhoogde activiteit van de Heldammer stroom.
- Enkele losse vondsten, onder meer een munt van Severus Alexander (222-235), suggereren dat de weg tot ver in de 3de eeuw in gebruik bleef.
- Tijdens deze laatste fase van activiteit is de Romeinse weg op een paar punten in de bocht van Waterland ernstig aangetast, of beter: verzwolgen. Ook de loskade onderging dat lot. Sporen van herstel zijn nergens gevonden.
- De brug van 125 lijkt tegen de eindfase van de Heldammer stroom te zijn vervangen door een gronddam. In spoelgaten onder de brug zijn enkele onderdelen van militaire uitrusting gevonden die doorgaans in de late 2de of 3de eeuw worden gedateerd.

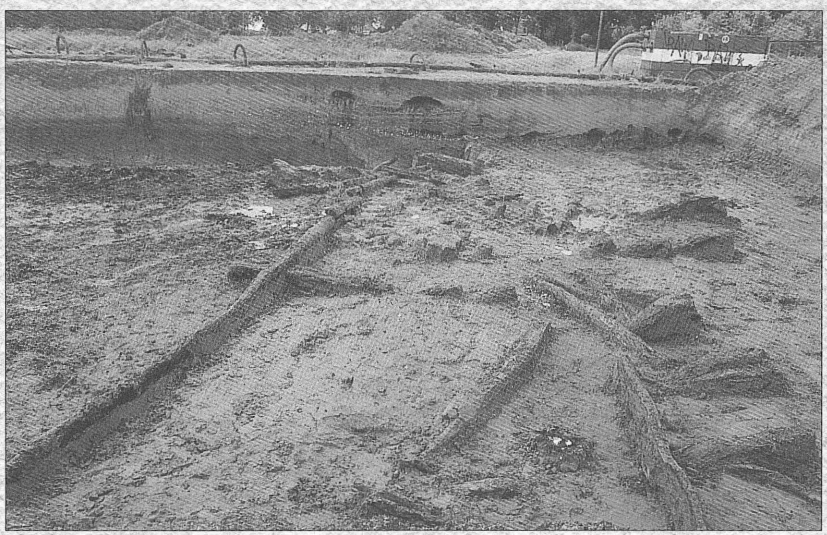

De verspoelde resten van de losplaats in de bocht van Waterland, gezien vanuit het zuiden (foto E. Graafstal)

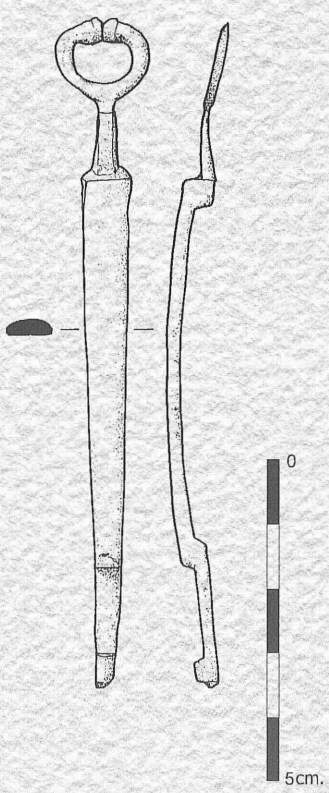

Bronzen zwaardriemhouder, late 2de-3de eeuw (tekening ADC)

Het onderzoek aan de pijlers van de brug (foto ROB)

■ Op de Hoge Woerd lopen de opeenvolgende oeverafzettingen van de rivierloop, onderzocht in 1960, door tot het tweede kwart van de 3de eeuw.
■ Bij recent onderzoek in het plangebied Vleuterweide door het ADC (zomer 2000) is een bescheiden militaire aanwezigheid vastgesteld, vermoedelijk verband houdend met een wachttoren. De *site*, waar indirect steenbouw is aangetoond, ligt op de jongste afzettingen van de Heldammer stroom, 150 m ten noorden van het oude tracé van de weg, en heeft gefunctioneerd van het eind van de 2de eeuw tot een onbepaald moment in de (eerste helft van de) 3de eeuw.
De volgende reconstructie lijkt het meest voor de hand te liggen. Rond 175 (met een ruime marge) maakt de Heldammer stroom een laatste opleving door. Op sommige punten in de bocht van Waterland wordt een bres in de Romeinse weg geslagen, de brug van 125 loopt zware averij op (maar is misschien in opgelapte vorm nog enige tijd bruikbaar), de inheemse nederzettingen in het achterland worden verlaten. Niet lang daarna echter, vermoedelijk rond 200, komt er een einde aan de erosie en sedimentatie door deze rivierloop. De *limes*weg wordt nog een keer opgelapt, waarbij de bressen in de bocht van Waterland worden omzeild door licht geconstrueerde *by-passes* en de brug in het rechte stuk wordt vervangen door een granddam. Verderop in Vleuterweide wordt een kleine wachtpost ingericht. Het tracé van de weg wordt hier misschien zelfs omgelegd over de jongste oeverafzettingen. Omstreeks het midden van de 3de eeuw begint de definitieve verlanding van de rivier en komt er een einde aan het onderhoud van de weg. Het mag worden onderstreept dat met deze (zeer voorlopige) reconstructie iets in beeld lijkt te komen van een meer dan oppervlakkige opknapbeurt voor de infrastructuur van de Nederlandse *limes* rond het einde van de 2de eeuw, mogelijk onder de eerste keizers van de Severische dynastie (193-235). Dat lag misschien al in de lijn der verwachting, maar feitelijk is er tot nu toe weinig bekend van de laat-2de- en 3de-eeuwse *limes*, behalve dat de *castella* rond deze tijd gedeeltelijk in steen worden herbouwd.

Het vervolg

Het project Waterland is voor Nederland alleen al bijzonder door de omvang en intensiteit van het houtonderzoek: bijna elk stuk hout is bemonsterd, of liever: als een artefact meegenomen voor verder onderzoek. De parameters die betrekkelijk eenvoudig zijn vast te stellen, zoals houtsoort, lengte, diameter, puntvorm, puntlengte en bewerkingssporen, zijn in beginsel voor alle aangetroffen houtresten bepaald. Voor een aantal structuren van elzenhout is daarnaast microscopisch onderzoek gedaan naar de groeicurve en het kapseizoen. De verkregen dataset is werkelijk uniek. Op dit moment concentreren de analyses zich op zaken als houtselectie, materiaalverwerking en bewerkingssporen. Allerlei details over het logistieke proces komen hierbij naar voren, maar ook zoiets kostelijks als geïmproviseerde speelschijfjes van elzenbast, haastig vervaardigd voor een spelletje tijdens de pauze.

De groeicurven van het elzenhout zullen straks waarschijnlijk iets meer zeggen over de effecten van houtkap op locale bosbestanden en over 'houtmanagement', dat wil zeggen beheer door selectief gebruik. Daarnaast worden uit welbepaalde contexten botanische monsters geanalyseerd met het oog op reconstructie van de vegetatie. Daardoor zal het straks mogelijk zijn om het landschap in de omgeving van de weg verder 'aan te kleden'. Zo weten we dat de bermen van de weg vol moeten hebben gestaan met grote weegbree en andere indicatoren van 'storingsmilieus': was het soms verboden om vee over de weg zelf te drijven? Van de brug van 125 kan straks een gefundeerde *artists impression* worden gemaakt, in de landschappelijke setting van een natte oever- en moerasvegetatie, met talrijke modderige, veel betreden plekken eromheen.
De resultaten van het pollenonderzoek wijzen voor de 2de eeuw op een relatief open landschap rondom de Romeinse weg. Beweiding van de natte graslanden op de zuidflank van de stroomrug en natuurlijk intensieve houtkap moeten het aandeel bos sterk hebben teruggedrongen. De monsters uit de 3de-eeuwse restgeul wijzen op een regeneratie van de natuurlijke bosbestanden op de stroomrug, waarbij ook soorten als eik, beuk en linde terugkeren. Met name op het punt van milieureconstructie moeten de diverse deelonderzoeken nog worden gesynthetiseerd.
De komende jaren zal het onderzoek aan de Romeinse weg verder gaan in Vleuterweide. Ook het slecht geconserveerde wachttorencomplex komt daarbij aan bod. In het oosten van Veldhuizen wordt in de winter van 2000-2001 een inheems nederzetting uit de 2de eeuw opgegraven. Het ontstaan van het landschap, de vegetatieontwikkeling en de verschillende vormen van landgebruik zullen daar weer voorwerp van onderzoek zijn. Deze opgraving sluit ruimtelijk aan op een veel groter project: het Romeinse schip. Op dit moment wordt nog gestudeerd op een plan van aanpak voor dit object, waarvan de conservering op langere termijn niet gegarandeerd lijkt.

Literatuur

- E. Blom en E.P. Graafstal, *Aanvullend Archeologisch Onderzoek Vleuterweide. Beleidsgericht advies op basis van de veldwerkresultaten*. ADC-rapport 54 (Bunschoten 2000)
- E.P. Graafstal, *De Meern, Letschertweg. AAO*. ADC-rapport 43 (Bunschoten 2000)
- E.P. Graafstal, in voorbereiding: *Veldhuizen-Waterland. De Romeinse weg en de bewoning in het achterland.*

VLEUTEN-DE MEERN ❖ 't Zand J.P. TER BRUGGE

In het kader van de ontwikkeling van de Vinex-locatie Leidsche Rijn werd door de ROB een aanvullend archeologisch onderzoek (AAO) uitgevoerd op een tweetal percelen in het voormalig tuinbouw-/kassengebied aan 't Zand. Reeds in 1927 werd duidelijk dat hier een vindplaats uit de Romeinse tijd/Vroege Middeleeuwen is gelegen, toen een brede sloot door het terrein werd gegraven. In de jaren '80 en '90 (AAI) van de 20ste eeuw werd deze waarneming bevestigd toen ter plekke nog eens vele tientallen scherven, munten en enkele militaria uit genoemde perioden werden verzameld. Opvallend aan het vondstcomplex is dat de inheemse component van het Romeinse materiaal niet meer dan 10% bedraagt, een relatief gering percentage. De aanwezigheid van (1ste-eeuwse) munten en de militaria deden het vermoeden rijzen dat hier sprake is van een mogelijk militair Romeins complex met een nauwe relatie met het castellum van De Hoge Woerd. De resultaten van de aanvullende archeologische inventarisatie (AAI) door RAAP in 1993 waren aanleiding het nog niet begrensde en nader gewaardeerde gebied te nomineren als terrein van zeer hoge archeologische waarde, met het oogmerk van wettelijke bescherming. De in 1999 uitgevoerde grondboringen ten behoeve van fysisch-geografisch onderzoek in het Utrechtse deel van Leidsche Rijn boden onvoldoende inzicht in de begrenzing en conservering van de vindplaats, waarna besloten werd tot het uitvoeren van een AAO.

In de onderzochte twee percelen werden vier sleuven getrokken, van ieder 5 m breedte en in lengte variërend tussen de 20 en 56 m. De eerste twee putten werden, in elkaars verlengde, op het grotere westelijke perceel gegraven. De beide putten bleken tot een diepte van 75/80 cm onder maaiveld verstoord te zijn, waarschijnlijk als gevolg van een grondverbetering ten behoeve van de tuinbouw. Eventuele sporen, met uitzondering van enkele 18de-eeuwse kuilen en een greppel, uit de beoogde perioden werden hier niet aangetroffen. Het oostelijk perceel gaf een beter resultaat te zien. In de derde proefsleuf kon de grens van het verstoorde en nog intacte profiel worden vastgesteld ter plekke van een met sloopmateriaal van kassen gedempte sloot. Duidelijke sporen uit de Romeinse tijd of Vroege Middeleeuwen werden hier echter niet gevonden.

De vierde proefsleuf echter, haaks op de derde, bood een veelvoud aan sporen. Onder de bouwvoor bevindt zich hier een vuile fosfaatrijke laag, die bovendien enig vondstmateriaal bevat uit de Romeinse tijd. In het tweede vlak werd een aantal afval- en paalkuilen uit dezelfde periode waargenomen, die alle eenzelfde Romeinse datering kennen. De sporen zijn ingegraven in schone bruingele zandige klei en zijn afgedekt met de eerder genoemde fosfaatrijke laag.

Aangezien duidelijk was dat de vindplaats hier goed geconserveerd is gebleven en om de mogelijk te beschermen locatie door het opgraven niet verder aan te tasten werd de put niet langer gegraven dan 20 m. Duidelijk is dat de vindplaats zich nog

verder voortzet in het thans nog met kassen bebouwde aangrenzende terrein. Het resultaat van het onderzoek vormt een nadere onderbouwing voor de nominering tot wettelijk beschermd monument, welk traject in 2000 wordt ingezet.

Literatuur

◆ H.F.A. Haarhuis en E.P. Graafstal, *Vleuten-Harmelen. Een archeologische kartering, inventarisatie en waardering*, RAAP-rapport 80 (Amsterdam 1993)

Vleuten-De Meern ❖ 't Zand 46 D.H. de Jager

In augustus 1998 heeft RAAP in opdracht van aannemersbedrijf Oskam B.V. een archeologisch onderzoek uitgevoerd op het terrein 't Zand 46, ten noorden van de Groenedijk. Het was reeds bekend dat zich ter plaatse resten van de burgerlijke nederzetting behorende bij het castellum van De Meern zouden bevinden. Om te voorkomen dat de bodemingrepen ten behoeve van de geplande bebouwing de archeologische laag zouden verstoren heeft de gemeente Vleuten-De Meern geadviseerd een erosie/reliëfkaart van de top van de betreffende laag te laten maken. Dit onderzoek vormde een voorwaarde voor het verstrekken van de bouwvergunning.

Uit het onderzoek blijkt dat de ca 0,2 m dikke bewoningslaag bestaat uit een donkergrijze tot zwartgrijze zandige, humeuze klei. De laag bevat veel puin, houtskool, verbrand en onverbrand bot, Romeins aardewerk en verbrande leem. Hieronder is vaak nog een fosfaat-inspoelingslaag waarneembaar.

De erosie/reliëfkaart geeft aan dat de top van de betreffende laag tussen 0,90 en 1,69 +NAP ligt. Hoewel een deel van de laag al door recente bodemingrepen is verstoord of afgegraven, zal voorkomen moeten worden dat verdere aantasting plaatsvindt. De opdrachtgever heeft daarom, in overleg met de gemeente, een aantal beschermende maatregelen getroffen (met name ophoging van het terrein, en een aangepaste fundering) zodat de woningbouw voortgang kan vinden zonder de archeologische resten aan te tasten.

Literatuur

◆ J.A.M. Oude Rengerink, *Terrein 't Zand 46 (Hoge Woerd), gemeente Vleuten-De Meern; een archeologische kartering*. RAAP-Briefverslag 1998-1679/MW (Amsterdam 1998)

WOERDEN ❖ Groenendaal

W.K. VOS EN J.K. HAALEBOS

Aan de Groenendaal werden bij een opgraving de resten gevonden van het Romeinse castellum Laurium. Nu kon worden vastgesteld hoe de exacte ligging was van dat castellum. Er zijn zelfs aanwijzingen dat de situatie van de huidige bebouwing nog samenhangt met het castellum. Ook zijn vele vondsten gedaan.

In september 1999 heeft op een bouwterrein op de hoek van de Groenendaal en de Hoge Woerd een opgraving plaatsgevonden. Dit onderzoek is gefinancierd door de gemeente Woerden en de uitvoering was in de gezamenlijke handen van het ADC en de afdeling PRA van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Het onderzoek is niet los te zien van de opgraving op de hoek van de Molenstraat en de Kazernestraat.
Doel van het onderzoek was om de interpretatie van de aan de Molenstraat gevonden sporen te verifiëren. De verwachting aan grondsporen op het terrein langs de Groenendaal was dat daar het zuidwestelijke front van een of meer elkaar opvolgende castella zou worden aangetroffen. Afhankelijk van de precieze ligging van het front zouden daar misschien ook nog juist resten te verwachten zijn van een bij het castelllum behorend kampdorp (greppels, afvalkuilen, standsporen en palen van gebouwen) of van de binnenbebouwing van het kamp (standgreppels, palen en houtresten van gebouwen, wegdek van het 'intervallum'). Indien de sporen van het front daadwerkelijk zouden worden aangetroffen, gold dat de structuur op een zo hoog mogelijk niveau moest worden gedocumenteerd en dienden de werkzaamheden uit het oogpunt van behoud te worden beëindigd.
De opgravingen gaven een prachtig resultaat: door de ontdekking van de zuidwestelijke vestingwal en bij het fort behorende grachten kon vrijwel zeker de definitieve locatie en omvang van het Romeinse castellum Laur(i)um worden vastgesteld. Het castellum moet ongeveer 120x90 m groot zijn geweest. De zuidwestelijke hoek bevindt zich in de zone die is omsloten door de huidige Hoge Woerd, Molenstraat, Kazernestraat en Groenendaal. De oostelijke zijde van het fort zou dan op de plaats liggen van de tegenwoordige Havenstraat. Bij deze voorgestelde reconstructie valt een aantal dingen op. Allereerst maakt de Havenstraat precies een knik daar waar de zuidoostelijke hoek van het gereconstrueerde castellum wordt vermoed. Ten tweede is het opvallend dat de bebouwing langs de zuidelijke rand van het plein rond de Petruskerk, zich lijkt te richten op de hoofdweg van het Romeinse legerkamp, de via principalis. Tenslotte is het op zijn minst opmerkelijk te noemen dat enkele van Woerdens oudste, belangrijkste gebouwen zich ook in dit gebied bevinden. Hoewel deze gegevens op zichzelf toeval kunnen zijn, kan men zich afvragen of deze elementen hun ontstaan niet te danken hebben aan de middeleeuwse stadsplattegrond, die uiteindelijk bepaald zou kunnen zijn door de resten van het Romeinse legerkamp.

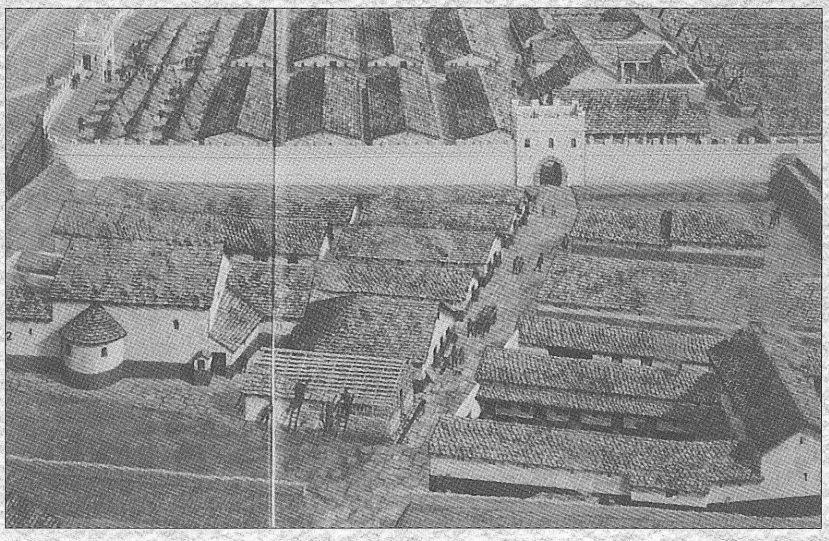

Een impressie van een Romeins castellum. Op de voorgrond rechts het badhuis (foto ABC Utrecht)

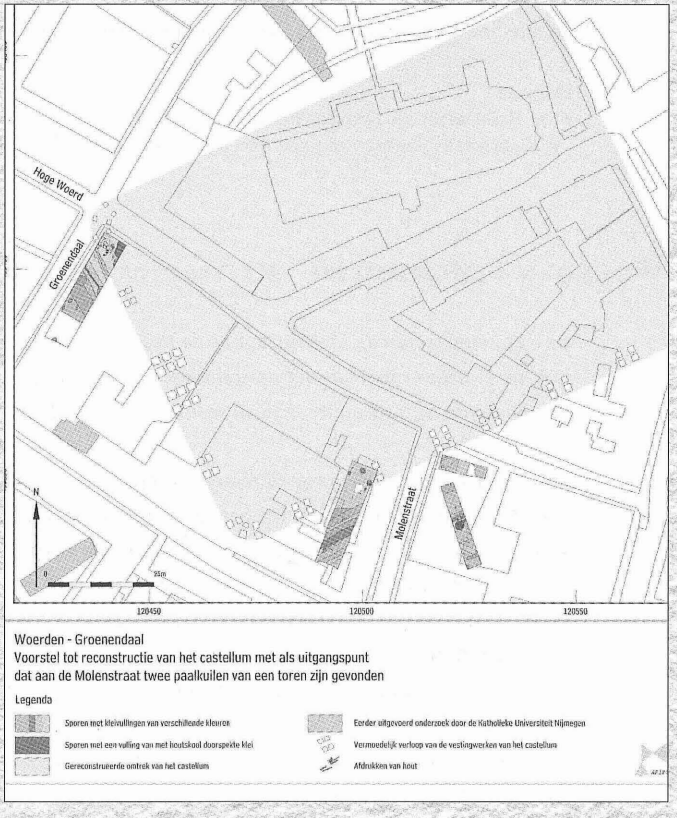

Voorstel tot reconstructie van het castellum.

Aangezien de werkput niet geheel is afgewerkt kon niet al het vondstmateriaal worden geborgen. Ondanks dat is deze relatief kleine werkput naar verhouding rijk aan vondsten. Daarbij is een aantal opvallende stukken keramiek, zoals een Triers bord van het type Drag. 32 met het stempel van de pottenbakker VOLV[NTOSSVS] uit de eerste helft van de 3de eeuw; een rand van een Oostgallisch bord type Drag.31 met de graffito AVRIIL[I], eigendom van Aurelius; en een gladwandig wit bord met een lage standring en resten van bruinachtige vernis, dat qua vorm doet denken aan een terra sigillata bord type Drag.18/31.
Ondanks de afwezigheid van een puinpakket, zoals werd aangetroffen bij het onderzoek aan de Molenstraat, zijn 12 gestempelde fragmenten baksteen gevonden, waaronder een exemplaar met de tekst SVBIVNM[ACOS], van de consularis Iunius Macr(-). Ook werd een stempel van de alleen uit Woerden bekende 15de afdeling van de vrijwillige infanterie, Cohors XV Voluntariorum, aangetroffen. De andere fragmenten zijn, afgezien van een LEGXXX stempel, afkomstig van het Neder-Germaanse leger.
Tot slot is een aantal metalen voorwerpen aangetroffen waaronder het bronzen beslag van de handgreep van een schild; een met blauw email ingelegd middendeel van een rechthoekig bronzen gordelplaatje uit de 2de of 3de eeuw en een in de late 2de eeuw te dateren fibula met gevorkte beugel en veerhuls.

Literatuur

◆ J.K. Haalebos en J.J. Lanzing, *Aanvullend Archeologisch Onderzoek aan de Groenendaal te Woerden*, ADC-rapport 25 (Bunschoten 1999) (Met bijdragen van E. van der Linden & J.R. Mulder).

WOERDEN ❖ Molenstraat W.K. VOS EN J.K. HAALEBOS

De opgravingen aan de Molenstraat en de Kazernestraat in Woerden hebben de ligging van het castellum overtuigend aangetoond. Delen van de verdedigingswerken van dit Romeinse fort zijn gevonden, samen met vele losse vondsten.

Van 8 maart tot en met 13 april 1999 heeft een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) plaatsgevonden op een toekomstig bouwterrein op de hoek van de Molenstraat en de Kazernestraat te Woerden. De opgraving is gefinancierd door de gemeente Woerden en uitgevoerd door het ADC en de afdeling PRA van de KUN. Aanleiding voor het onderzoek was de toekomstige, grootschalige vernieuwing van de Woerdense binnenstad.
Het onderzoek had als doel de aard, ouderdom en kwaliteit te bepalen van de in het terrein aanwezige bewoningssporen. Voorts diende men het castellum Laur(i)um te lokaliseren, waarvan de zuidelijke begrenzing op het onderzoeksgebied werd vermoed.

Bronzen voorwerpen uit Woerden van de Groenendaal

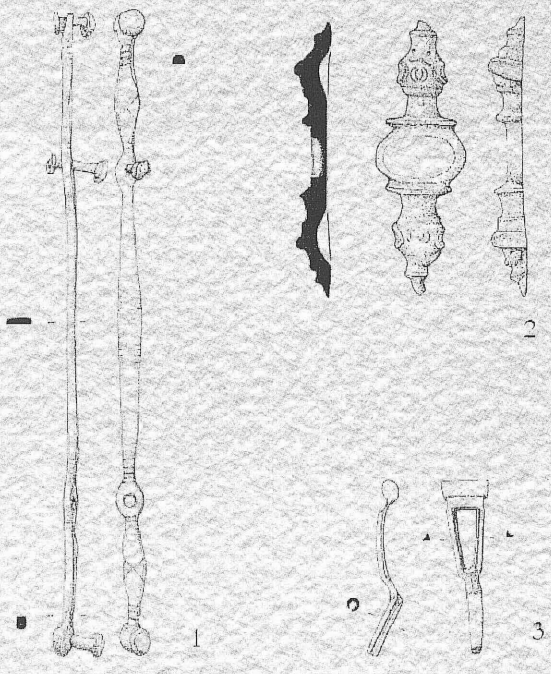

Paalkuilen van de toren van de verdedigingswal van het castellum. Opname uit het zuiden van het zesde opgravingsvlak

De opgraving heeft dit vermoeden overtuigend bevestigd. Voor het eerst werden de verdedigingswerken van een Romeinse castellum in Woerden met zekerheid aangetoond door de ontdekking van een aarden verdedigingswal met minimaal twee palen van een daarbij behorende toren en sporen van een aantal daarvoor gelegen grachten.
De wal bestond uit een 3,00-3,50 m breed aardlichaam en was oorspronkelijk voorzien van een houten front. Deze voorzijde was gevormd met behulp van zware in doorsnede rechthoekige palen van ca 15 cm in het vierkant, die op een onderlinge afstand van 5,5 m waren geplaatst. De tussenruimte was gevuld met meerdere kleinere palen, waarvan er twee zijn teruggevonden. De palen stonden niet op een rechte lijn maar leken door de druk van het wallichaam naar buiten te zijn gedrukt. Een van de zware palen is tijdens de opgraving uitgegraven. De fundering van de wal tekende zich in het vlak af als een baan van grijze strepen; kennelijk de laatste resten van vergane staken of slieten. Mogelijk was de wal opgebouwd uit plaggen.
In de oostelijke hoek van de werkput bevonden zich twee grote vrijwel vierkante paalkuilen met afgeronde hoeken. Hierin waren de resten aanwezig van zware rechthoekige palen, die precies 3 m (= 10 Romeinse voet) uit elkaar lagen. Dit was ongetwijfeld een gedeelte van een toren, maar op dat moment was nog niet duidelijk of het ging om een eenvoudige waltoren of om een toren van een poort. Indien dat laatste het geval zou zijn moest het gaan om de achterpoort van het castellum, de porta decumana. Het antwoord op deze vraag is door de opgravingen aan de Groenendaal geleverd: het gaat om een waltoren.
De vondsten bestonden voor een zeer groot gedeelte uit fragmenten van dakpannen en brokken natuursteen. De veel minder omvangrijke collectie aardewerk dateert uit de gehele periode waarin het Woerdense castellum bezet is geweest. De oudste stukken stammen uit het midden van de 1ste eeuw, waaronder een terra sigillata kom van het type Dragendorff 29 uit de werkplaats van Bassus en Coelus en een cilindrische beker Drag. 30 zonder stempel. De jongste vondsten dateren uit de 3de eeuw, waaronder terra sigillata uit Trier in de stijl van de pottenbakkers Amator en Primanus. De tussenliggende periode - de laatste decennia van de 1ste eeuw en de eerste helft van de 2de eeuw - heeft opvallend weinig materiaal opgeleverd.
De opgraving gaf weinig aanleiding om bijzondere complexen te onderscheiden. Speciale aandacht verdiende de Romeinse puinlaag die grote delen van de werkput heeft afgedekt. Dit pakket mag worden beschouwd als een karakteristiek vondstcomplex voor de laatste periode van het Woerdense castellum. Het is voor het eerst dat een dergelijk complex kon worden geïsoleerd. De meeste van de gevonden fragmenten van dakpannen met stempels zijn afkomstig uit deze puinlaag. De pannen zijn vervaardigd door manschappen van de in Bonn gestationeerde Legio I Minervia (Antoniniana) (5 ex.), van de Legio XXX uit Xanten (42 ex.),

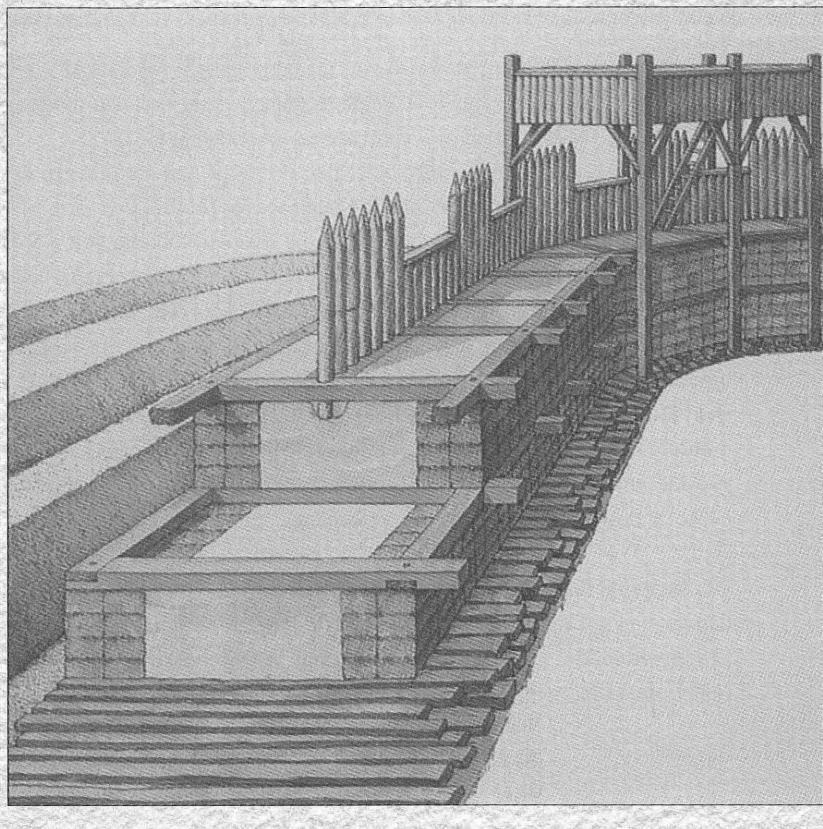

Een impressie van een Romeinse castellummuur met rechts een wachttoren. (foto ABC Utrecht)

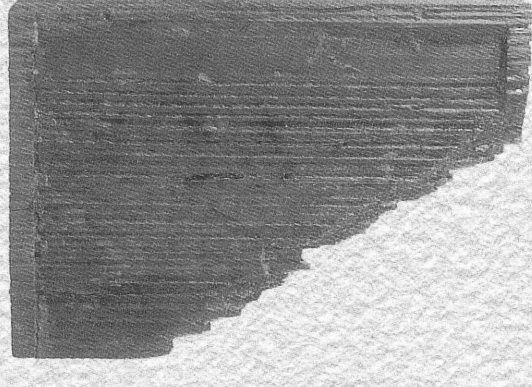

Fragment van een houten schrijftafeltje (foto ADC)

van het Neder-Germaanse leger, de exercitus Germanicus Inferior (44 ex.), en gedetacheerde soldaten (vexillarii) van dit leger (3 ex.). De in 1999 in Woerden gevonden stempels van het 30ste legioen maken meer dan een derde uit van de gestempelde bakstenen en zijn daarmee ongebruikelijk talrijk.
Tot slot is een van de meest uitzonderlijke vondsten een plankje van een schrijftafeltje, een tabula cerata. Het plankje heeft waarschijnlijk behoord tot een combinatie van twee van dergelijke plankjes, die met een touwtje kon worden dichtgebonden, zoals duidelijk wordt door de in de rand aangebrachte gaatjes. Het gevonden fragment is 10,2x14,9 cm groot. Het is voorzien van een 0,8 cm brede verhoogde rand, waarin aan de onderzijde twee gaatjes zijn aangebracht ter bevestiging van de andere helft van het diploma. De achterzijde van het tafeltje is vlak. Het verdiepte middendeel moet opgevuld zijn geweest met was (cera). Van de was is niets bewaard gebleven en de schrijver heeft niet zo hard op zijn stift gedrukt dat delen van zijn tekst in het hout zijn doorgedrukt, zoals dat soms het geval is. Dergelijke vondsten zijn zeldzaam.

Uit de opgravingen van 1999 in de binnenstad van Woerden is duidelijk geworden dat een gebied aan weerszijden van de Hoge Woerd in archeologisch opzicht van uitzonderlijk belang is, omdat zich daar de resten bevinden van het Romeins castellum Laur(i)um, dat de kern vormt van een groot archeologisch complex.

Literatuur

◆ J.K. Haalebos en W.K. Vos, *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in Woerden, hoek Molenstraat/Kazernestraat*, ADC-rapport 5 (Bunschoten 1999) (Met bijdragen van O. Brinkkemper, R. de Man, R.C.G.M. Lauwerier, E. van der Linden & J.R. Mulder).

WOERDEN ❖ Nieuwe Markt W.K. VOS EN J.R. MULDER

In augustus 1999 heeft in opdracht van het ADC het Staring Centrum uit Wageningen samen met studenten en medewerkers van de vakgroep PRA van de KUN een booronderzoek verricht op de Nieuwe Markt te Woerden. Het doel van het onderzoek was om de Romeinse bedding en oeverwal van de Rijn te lokaliseren. De resultaten van het onderzoek dienen als basis voor de keuze van eventuele opgravingssleuven op het terrein van de Nieuwe Markt. In de nabije toekomst zal daar mogelijk een parkeergarage worden aangelegd onder bebouwing. Het bodemarchief ter plaatse zal daarbij waarschijnlijk volledig worden vernield.
Het Romeinse fort Laur(i)um waarvan een deel van de resten zijn teruggevonden in de opgravingen aan de Molenstraat en Groenendaal, is gebouwd op de zuidelijke oeverwal, even ten oosten van de plek waar de Linschoten zich bij de Rijn

voegde en waar 1000 jaar later de stad Woerden werd gesticht. Zekerheid hieromtrent is er nog niet, omdat nog niet precies duidelijk is waar de Linschoter Rijn zich bij de Oude Rijn voegde. Beide systemen functioneerden reeds ver vóór het begin van de jaartelling. Het Rijnsysteem heeft zich naar het noorden ter plaatse van de Nieuwe Markt voortgezet, waarna het naar het westen afboog. De huidige Oude Rijnloop vormt de jongste geul van dit systeem.
Uit het onderzoek bleek dat de voormalige oeverwal ter plaatse van de Nieuwe Markt is afgegraven en dat het daarbij vrijgekomen materiaal is gebruikt voor de aanleg van de vestingwallen ter plaatse. De bovengrond van de Nieuwe Markt bestaat uit zand en puin, dat is opgebracht tijdens de aanleg omstreeks 1910. Zowel dit materiaal als het onderliggende beddingachtige materiaal bevat scherven, die dateren uit de Nieuwe Tijd op één Romeins scherfje na.
In de diepere ondergrond bevond zich het oorspronkelijke geulzand, dat door de Rijn en/of Linschoten is afgezet. Logischerwijs zou hierop een pakket oeverwalzand, afgedekt met zavel en klei (mogelijk aan de top met zware komklei) moeten worden aangetroffen met daarin de eventuele sporen van bewoning uit de Romeinse tijd en/of de Middeleeuwen. Bij het booronderzoek is daarvan niets aangetroffen. In plaats daarvan kwamen jonge, beddingachtige afzettingen voor, die puin en schervenmateriaal uit de Nieuwe Tijd bevatten. Het materiaal vormt de vulling van de stadsgracht. De verlanding heeft zowel op natuurlijke wijze als door toedoen van de mens (demping) plaatsgevonden. Het beddingachtige materiaal op het geulzand is zeer zeker niet door de Rijn afgezet. De rivier stroomde toen al eeuwen lang ten noordwesten van de huidige Nieuwe Markt.
Concluderend is de mogelijkheid niet uitgesloten, dat er nog relicten van de oeverwal met sporen van bewoning - al dan niet vergraven - in de ondergrond van het parkeerterrein op de Nieuwe Markt voorkomen. Die kans neemt onder de Meulmansweg, de voormalige vestingwal toe, omdat men destijds waarschijnlijk niet eerst de oeverwal heeft afgegraven om vervolgens een vestingwal op te werpen.
Het onderzoek is gefinancierd door de gemeente Woerden.

Literatuur

◆ J.R. Mulder, *Bodemgesteldheid van de Nieuwe Markt te Woerden: verslag van een kortlopend onderzoek ten behoeve van de archeologie* (Wageningen 1999)

WOERDEN ❖ Oranjestraat J.K. HAALEBOS

In de herfst van het jaar 1998 is het laatste gedeelte van het sterk vervuilde terrein van de voormalige gasfabriek aan de voet van de molen De Windhond aan de Oranjestraat gesaneerd. Bij eerdere saneringswerkzaamheden in 1988 (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1988-1989*, pag. 74) zijn resten van twee Romeinse schepen vernietigd en is een grote hoeveelheid vondsten uit de Romeinse tijd in particuliere verzamelingen en in de antiekhandel verdwenen. Hiertoe behoorden veel stukken van militaire uitrusting, waaronder twee ijzeren scheden van dolken en een Oost-Gallisch terra sigillata-bord met daarop ingekrast de eerste versregel van het tweede boek van Vergilius' heldendicht de Aeneis. Een door een vaandeldrager van de Cohors III Breucorum aan de zonnegod Sol Elagabalus en diens gezellin Minerva gewijd altaar kon voor het gemeentemuseum worden verworven; een reeks metalen voorwerpen en aardewerk is aangekocht door het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

Er was dus - gezien het uitzonderlijke karakter van deze vondsten - alle aanleiding om de nieuwe werkzaamheden met grote aandacht te volgen. Dankzij de samenwerking tussen de gemeente Woerden, de provincie Utrecht, de ROB en de afdeling PRA van de KUN, was het mogelijk de archeologische begeleiding van dit project beter te organiseren dan tien jaar te voren. Bij het graafwerk kon voortdurend een archeoloog aanwezig zijn die belangrijke gegevens kon fotograferen en globaal kon inmeten. Ook deze werkwijze is verre van ideaal en niet te vergelijken met de formele opgraving die eigenlijk op dit punt had moeten plaatsvinden. De strenge milieueisen en de uit verkeerstechnisch oogpunt gestelde randvoorwaarden verplichtten echter tot een dergelijke onbevredigende gang van zaken. De resultaten waren ondanks de moeilijke omstandigheden hoogst bevredigend en kunnen als volgt worden samengevat.

Kennelijk bevindt zich hier op de plaats van de Gedempte Binnengracht een bedding van een Romeinse rivierloop die merkwaardigerwijs geheel met grof zand is opgevuld. In deze opgevulde bedding is een baan van zware, meters lange eiken palen (diameter ca 25 cm) aangetroffen, die niet geïnterpreteerd lijkt te mogen worden als een beschoeiing, maar veeleer als het fundament van een brug of een (open) dam. De bovenkant van de palen bevond zich op ca 1,60 m –NAP, 2,50 m onder het huidige straatniveau. Het geheel doet denken aan de sporen die in 1984 zijn gevonden aan de Wagenstraat en beschouwd zijn als de onderbouw van een weg. Beide mogelijke stukken weg liggen in elkaars verlengde. Dendrochronologische analyses van een aantal van de nieuwe palen wijzen op twee verschillende bouwperioden, de eerste in 99/100 en de tweede kort na het jaar 120. Bouwactiviteiten in dezelfde tijd zijn op verschillende andere plaatsen aangetoond en hangen samen met de aanleg van de grote, strategisch belangrijke limesweg, die de Romeinse forten langs de Rijn verbond. De werkzaamhe-

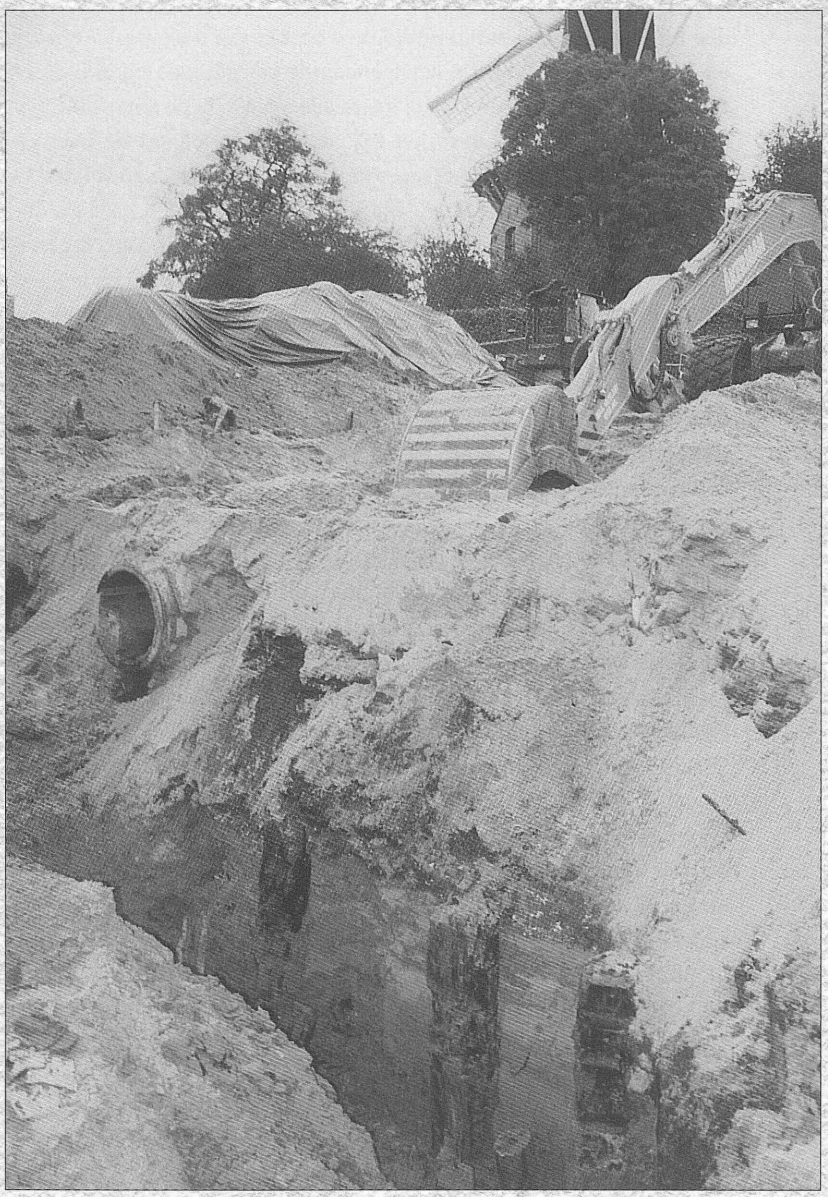

Gezicht op de saneringswerkzaamheden met op de achtergrond de Molen-De Windthond. In de sleuf op de voorgrond enkele zware eikenpalen, mogelijk de onderbouw van de grote limesweg. Tussen de palen opvallend zandige rivierafzettingen
(Foto A.E. Gazenbeek)

den lijken te kunnen zijn ondernomen op last van de keizers Trajanus (98-117) en Hadrianus (117-138). De eerstgenoemde bevond zich bij zijn ambtsaanvaarding in het Beneden-Rijngebied, de tweede maakte in de jaren twintig van de 2de eeuw een inspectiereis door het rijk, waarbij hij volgens de literaire bronnen onder andere de grens in het tegenwoordige Zuid-Duitsland versterkte.
In het om de palen afgezette zand zijn talrijke vondsten gedaan, die duidelijk maken dat de bedding pas in de Romeinse tijd is dichtgeraakt. Tegen de noordelijke zijde van de dam lag een fragment van een boomkano en tegen de noordelijke rand van het gesaneerde gebied de achtersteven (?) van het grootste van de twee in 1988 vernietigde schepen, dat door de stalen damwand in tweeën was gehakt. In de omgeving van de kano werd onder meer een halve terra sigillata-kom van de Trierse pottenbakker Maiiaaus (werkzaam tussen 165 en 190 na Chr.) gevonden, bij de achtersteven van het grotere schip lagen fragmenten van een kom uit Rheinzabern. Deze vondsten wijzen er op dat de schepen niet voor het einde van de 2de eeuw zijn gezonken. Verder valt het ontbreken van afvallagen op. Tezamen met het grote formaat van de terra sigillata-fragmenten en andere stukken aardewerk wekt dit de indruk dat het hier niet om in de rivier gedumpt afval gaat, maar om huisraad dat bij een overstroming door het water is meegesleept.
De vraag van welke rivier de aangetroffen bedding is geweest, kan nog niet tot tevredenheid worden beantwoord. Ten noorden van de Petruskerk zijn in het verleden sporen aangetroffen, die in verband mogen worden gebracht met versterkingen langs de oever van de Rijn in de Romeinse tijd. Een direct verband met de nu gevonden rivierbedding lijkt moeilijk aan te tonen. Misschien mag men denken aan het begin van een verlaten meanderbocht of een (rest)geul van de Linschoten, die bij Woerden op de Rijn moet zijn uitgekomen. In beide situaties kan men zich voorstellen dat de limesweg met behulp van een dam over dit punt is geleid.
De beide scheepsfragmenten zijn gelicht en overgebracht naar het NISA in Lelystad en zullen daar worden geconserveerd. Van de kano was een stuk van de bodem en het rechterzijkant bewaard gebleven. In het boord waren gaten geboord. Het bootje kan dus als visbun zijn gebruikt. De steven van het grotere schip biedt een opmerkelijke aanvulling van onze kennis van de bouw van Romeinse rivierschepen. Van dit schip is in 1988 reeds een 14 m lang fragment gezien, dat behoord moet hebben tot een platbodem in de trant van het eerder naast het Arsenaal gevonden schip en een aantal van de Zwammerdamse schepen. De lengte moet minimaal 20 m hebben bedragen. Het bewaarde fragment laat nog net een gedeelte van het rechterboord zien en de daar bovenuitstekende steven, die uit twee delen bestaat. Een zwaar blok ter afsluiting van de bodemplanken en daarop aansluitend een T-vormig stuk hout dat met twee verticale ijzeren banden was vastgezet. Tussen beide delen zijn twee L-vormige openingen

Fragment van een boomkano uit de Romeinse tijd, gelegen tegen palen die mogelijk de onderbouw hebben gevormd van de grote limesweg. Uiterst rechts een versierde terra sigillata-kom van de Trierse pottenbakker Maiiaaus, ongeveer op de oorspronkelijke vindplaats. (Foto A.E. Gazenbeek)

Achtersteven (?) van een Romeinse platbodem. Het uiteinde is versierd door middel van een los opgezet T-vormig stuk hout dat door twee ijzeren banden op zijn plaats wordt gehouden (Foto J.K. Haalebos)

vrijgebleven. Als het gevonden scheepsfragment werkelijk de achterzijde van de boot vormt, blijft het onduidelijk hoe de stuurriem hieraan was bevestigd.
Van de vondsten moeten hier naast de boven reeds vermelde terra sigillata-kommen vooral enige voorwerpen van hout en leer worden genoemd die in de natte grond uitstekend waren bewaard: een op een draaibank vervaardigd 6,2 cm hoog doosje van buxushout met geprofileerde rand, de duigen en bodem van een eiken emmertje met ijzeren beslag en een reeks van schoenzolen.
Het overzicht van de vondsten kan worden afgesloten met een baksteenstempel van de Cohors XV (Voluntariorum) (type 3) en een bronzen foedraal van een houweel of *dolabra*. De 15de afdeling Vrijwillige Infanterie vormde in de laatste decennia van de 1ste eeuw en het begin van de 2de eeuw het garnizoen van Woerden. Stempels van deze afdeling op dakpannen en andere bakstenen zijn bovendien op een aantal plaatsen tussen Valkenburg en Vleuten-De Meern gevonden. Hieruit kan men concluderen dat de Cohors XV Voluntariorum enerzijds in de loop van de 2de eeuw geheel of gedeeltelijk naar Leiden-Roomburg is verplaatst en anderzijds een aantal forten van bouwmateraal heeft voorzien.
Het geelkoperen foedraal heeft door de vochtige bodemomstandigheden zijn oorspronkelijke kleur bewaard en is op de smalle onderzijde voorzien van een gepunteerde inscriptie: > MARTIALIS FIRMANI, waarmee een soldaat met de naam Firmanus uit de centuria onder commando van Martialis dit stuk als zijn eigendom heeft gemerkt. Het blijft onzeker of Martialis gediend heeft in de Cohors XV Voluntariorum, de Cohors III Breucorum of misschien nog een andere afdeling van de Romeinse hulptroepen.
De saneringswerkzaamheden werden begeleid door A.E. Gazenbeek (KUN, afdeling PRA). Bij de berging van de scheepsresten werd geholpen door K. Vlierman en L. Koehler (NISA) , houtonderzoek werd verricht door BIAX (P. van Rijn en L.I. Kooistra) met assistentie voor de dendrochronologische datering van de Stichting Ring (E. Hanraets).

Literatuur

- J.E. Bogaers, 'Sol Elagabalus und die cohors III Breucorum in Woerden (Germania Inferior)', *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 74 (1994) 153-159
- J.K. Haalebos, 'Ein römisches Getreideschiff in Woerden', in: *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 43 (1996) 475-509, spec. 498-499
- P. van Rijn en L.I. Kooistra, *Opgraving Woerden. Sanering gasfabriek. Houtonderzoek*, BIAX-rapport (Amsterdam 1999)

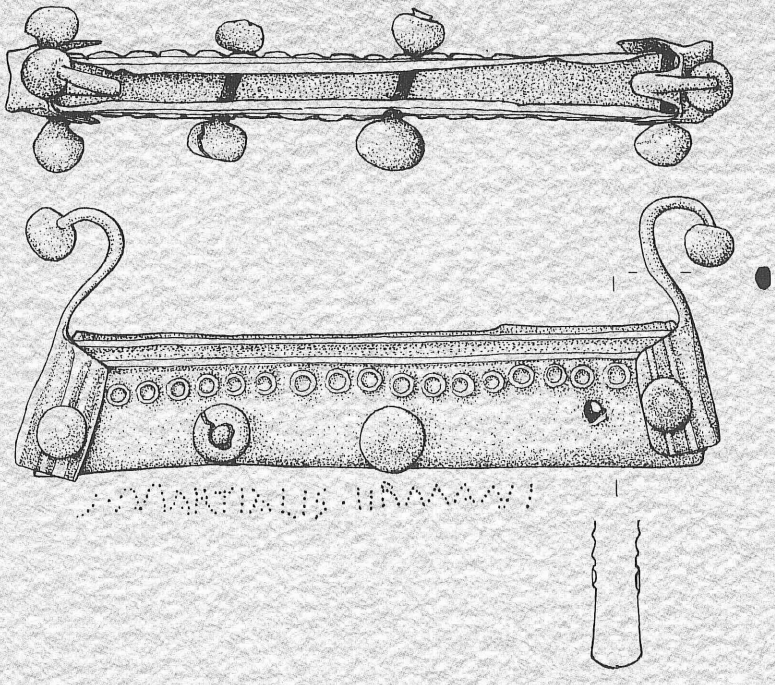

Geelkoperen beslag van het foedraal van een houweel of dolabra met op de onderrand een inscriptie van de voormalige eigenaar: > Martialis . Firmani, eigendom van Firmanus uit de centuria van Martialis (Tekening R.P. Reijnen.

WOERDEN ❖ Park Bredius I.A. SCHUTE

Het Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden heeft in het kader van een aanvraag van een ontgrondingsvergunning RAAP gevraagd een onderzoek te verrichten in Park Bredius. Park Bredius ligt aan de noordrand van de bebouwde kom van Woerden en grenst in het oosten aan de Oude Rijn. Het totale te onderzoeken gebied heeft een oppervlakte van ca 1 ha.
Het park wordt nieuw ingericht. Hierbij wordt op een drietal terreingedeelten de bodem vergraven ten behoeve van de aanleg van sloten, poelen, moerassen en dergelijke. Deze terreingedeelten zijn in augustus 1999 door middel van een karterend booronderzoek onderzocht.
Uit het onderzoek blijkt dat het noordelijke deel van het park in een komgebied ligt, dat in zuidelijke richting geleidelijk overgaat in een gebied met oever- en beddingafzettingen van de Oude Rijn. Archeologische vindplaatsen zijn in het onderzoeksgebied niet aangetroffen. Op basis van de resultaten van het onderzoek is geconcludeerd dat grondverzet tot 2 m beneden het maaiveld naar verwachting geen archeologische resten zal verstoren. Verder archeologisch onderzoek werd derhalve niet nodig geacht.

Literatuur

◆ I.A. Schute, *Natuurlijke inrichting Park Bredius, gemeente Woerden, een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI-1: kartering)*. RAAP-Briefverslag 1999-1805/MW (Amsterdam 1999)

WOERDEN EN HARMELEN ❖ Spoorverdubbeling I.A. SCHUTE

Het Projectteam Woerden - Harmelen van NS Railinfrabeheer heeft RAAP verzocht een archeologisch onderzoek uit te voeren ten behoeve van de verdubbeling van de spoorlijn tussen Woerden en Harmelen. Deze spoorlijn zal in het kader van Rail 21 verbreed worden naar vier sporen.
De spoorlijn doorsnijdt (diagonaal) de stroomgordel van de Oude Rijn. Een stroomgordel is het geheel aan beddingafzettingen, kronkelwaarden en oeverwallen van een rivier. Deze stroomgordels kunnen kilometers breed zijn doordat de rivieren in de periode vóór de bedijkingen door het landschap meanderden en hierbij steeds hun loop verlegden. De breedte van de stroomgordel van de Oude Rijn is 1,5 tot 2,0 km. Op de zandige stroomgordelafzettingen van de Oude Rijn zijn vondsten uit diverse perioden bekend. Deze vondsten dateren vooral in de IJzertijd, de Romeinse tijd en de Middeleeuwen. Van (inter)nationaal belang is de ten oosten van Harmelen aangetroffen Romeinse weg. Zoals bekend vormde de Rijn de noordgrens van het Romeinse rijk, de zogenaamde Limes. De gevon-

den weg volgt deze grens en snijdt op deze wijze het tracé van de spoorlijn Woerden-Harmelen.
Tijdens de oppervlaktekartering en het karterend booronderzoek zijn twee vindplaatsen aangetroffen die op basis van het fragmentarische scherfmateriaal respectievelijk in de IJzertijd/Romeinse tijd (vindplaats 1) en algemeen prehistorisch (vindplaats 2) gedateerd konden worden. Het navolgende waarderend booronderzoek leverde echter geen (verdere) aanwijzingen op voor prehistorische bewoning op deze locaties. Het bewijsmateriaal is te mager om te kunnen concluderen dat op deze locaties prehistorische nederzetttingssporen verwacht kunnen worden. De aangetroffen scherfjes moeten als losse vondst beschouwd worden. Op grond hiervan is op deze vindplaatsen geen aanvullend archeologisch onderzoek aanbevolen.
Op basis van het bureauonderzoek en de geologische resultaten van het karterend booronderzoek werd één locatie, aan de zuidkant van de stroomgordel, aangewezen als mogelijke ligging van de Romeinse weg. Deze locatie valt samen met vindplaats 1. Bij het navolgende karterend booronderzoek naar de Romeinse weg en het waarderend booronderzoek op vindplaats 1 werden (te) minieme aanwijzingen voor de aanwezigheid van de Romeinse weg aangetroffen. Het is echter duidelijk dat de Romeinse weg de spoorlijn Woerden-Harmelen hoe dan ook kruist.
Op grond van dit gegeven wordt aanbevolen een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uit te laten voeren ter hoogte van km 13,15. Een dergelijk onderzoek vormt normaliter de laatste stap voordat bepaald kan worden of een archeologische vindplaats beschermd, opgegraven of zonder verder onderzoek vergraven kan/moet worden.

Literatuur

◆ I.A. Schute, *Spoorverdubbeling Woerden-Harmelen, 2e fase, een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI): kartering en waardering.* RAAP-rapport 448 (Amsterdam 1999)

WOUDENBERG ❖ Pyramide van Austerlitz REDACTIE

De Pyramide van Austerlitz lijkt in de verste verte niet meer op het gedenkteken dat in 1804 door generaal Marmont en zijn Frans-Bataafse leger van 20.000 man ter ere van Napoleon werd opgericht.
Met het oog op het 200-jarig bestaan van de Pyramide in 2004 wordt door de provincie Utrecht en het Landgoed Den Treek-Henschoten een grondige restauratie voorbereid. Met het oog daarop werd in augustus 1999 door Architectenbureau De Steunbeer BV een vooronderzoek uitgevoerd om meer zicht te krijgen op de oorspronkelijke constructie.
Duidelijk is dat de Fransen in 1804 zijn begonnen met het afvlakken van de

bestaande zandheuvel. Uit het profiel van een kleine proefsleuf die ten behoeve van het onderzoek tot bijna 3 m in de voet van de pyramide is uitgegraven, is vast te stellen dat voor de bouw vermoedelijk werd ontgraven tot op de hardere zandlaag van ongeveer 25 cm dikte, die op de oerlaag ligt. De oerlaag – die zich ongeveer veertig centimeter onder het huidige oppervlak bevindt – bestaat uit een relatief harde, uit ijzerhoudend zand bestaande laag van bijna 10 cm dikte. Opmerkelijk is dat in het profiel zich aan de basis van de aanleg van de pyramide een insteek aftekent die door de oerlaag heen gaat. De insteek is gevuld met los zand en vertoont restanten van takken en heide. Omdat deze insteek niet zichtbaar is in het profiel van de andere zijde van de proefsleuf, hebben we hier te maken met een plaatselijke insteek, mogelijk ten behoeve van onderzoek van de ondergrond voor de aanleg.

Direct op de zandlaag boven de oerlaag zijn zes tot acht cm dikke heideplaggen zichtbaar, die met de topzijde naar onderen in keurige horizontale lagen zijn geplaatst. De voorrand van de plaggen komt overeen met de reeds vermelde insteek. De eerste rij plaggen heeft een breedte van ongeveer 100 cm. Achter de aldus gevormde 'muur' van plaggen vertonen zich meerdere ongeveer 10 tot 20 cm dikke opvullingen van gemengde samenstelling. Het hoofdbestanddeel is zand, maar er zijn ook lagen die erg veel kiezel bevatten.

De hoogte van de onderste 'muur' van plaggen bedraagt aan de binnenzijde 166 cm. Deze maat vermeerdert met twee lagen plaggen (als loopvlak van het basement), maakt de totale hoogte ongeveer 190 cm. Dit komt vrij goed overeen met de hoogte van 6 voet – ongeveer 187 cm – die in 1805 werd vermeld in een bijschrift bij een afbeelding van de pyramide.

Rondom de pyramide werd in 1804, op ongeveer veertig meter van het middelpunt, een ongeveer 4 meter brede cirkelvormige gracht gegraven. Deze gracht is in de huidige situatie herkenbaar als verlaging in het omringende landschap. Een kleine proefsleuf dwars op de ligging van de gracht geeft aan dat deze relatief ondiep is geweest. De bodem ligt op ongeveer 240 cm onder het huidige maaiveld (oorspronkelijke diepte was ongeveer 2 m). De bodem had een duidelijk glooiend verloop, hetgeen niet onlogisch is gezien de geringe consistentie van de zanderige grondlagen.

WOUDENBERG ❖ Quatre Bras A. VAN ROOIJEN

In november 1998 attendeerde de heer D. Eilander van de Stichting Oud Woudenberg de ROB op de restanten van een omwalling bij Quatre Bras. Op grond van historisch onderzoek was hij tot de conclusie gekomen, dat deze omwalling behoorde tot de kort na 1131 gebouwde hoeve De Hof, één van de veertig middeleeuwse ontginningshoeven van monniken in dit gebied. De hoeve komt voor in

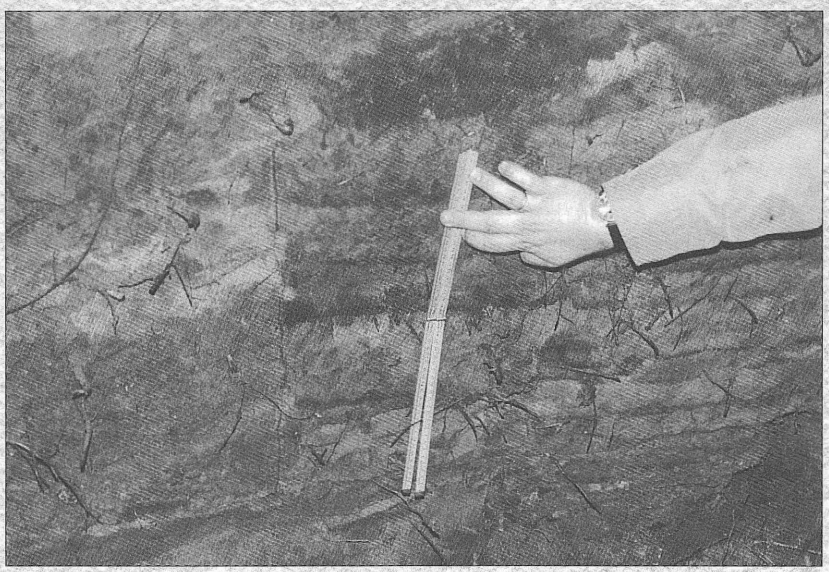

De opstapeling van de plaggen (foto R. Loenen)

De pyramide rond 1810. Duidelijk is te zien hoe de pyramide nog temidden van heidevelden staat (foto HUA)

bronnen van 1200 en 1240 en de omwalling wordt expliciet in een latere historische bron (gerechtelijk stuk) genoemd.
Oorspronkelijk zal heel het gebied van de hoeve door een wal omsloten zijn geweest, maar nu is deze alleen aan noord- en zuidzijde nog te zien. Naar schatting is minstens de helft van het hoeveterrein door de Zeisterweg en de Amersfoortse Weg archeologisch gesproken verstoord.
Eilander deed zijn ontdekking in het kader van zijn historisch-bodemkundige studie van het oude cultuurlandschap van het huidige landgoed Den Treek- Henschoten, waarmee hij sinds december 1993 bezig is. Als oud-medewerker (bodemkundige) van het DLO-Staringcentrum is hij vooral geïnteresseerd in veranderingen in het landschap ten gevolge van veenontginningen. Aansluitend op het bronnenonderzoek deed hij in het studiegebied veldonderzoek met de grondboor. Hij bracht ongeveer 500 ha in kaart en ontdekte en begrensde daarbij ten westen van Quatre Bras enkele grote met stuifzand bedekte akkergebieden.
Teneinde een verband tussen deze akkergebieden en de ontginningen uit de 12de eeuw hard te maken, nam hij een 14C monster uit een van de oude akkers. Groot was zijn verbazing, toen de uitkomst van het 14C onderzoek (UtC-7195) een datering opleverde uit de 2de helft van de 7de eeuw.
Op grond van deze uitkomst vroeg hij zich af of archeologisch bekende gegevens van het gebied zijn bevindingen konden verklaren. Dit bleek niet het geval. Afgezien van enkele mogelijke grafheuvels bij Quatre Bras bleken geen geregistreerde archeologische gegevens aanwezig. Een onderzoek van RAAP in 1996 naar engen in bodembeschermingsgebieden (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, pag. 10) bevatte wel gegevens over een gebied ten noordoosten van Quatre Bras tussen de Treekerweg en Heetveld (gebied 11), maar dat gebied ligt te ver van de ontdekte hoeve en de bedekte akkergebieden. Al met al ontbreken de archeologische gegevens, waarmee de dynamiek van het landschap in een archeologisch perspectief geplaatst kunnen worden.
Vermoedelijk is de archeologische betekenis van met name de vondst van de akkergebieden groot: mogelijk zijn grote delen van een waardevol cultuurlandschap met overblijfselen van de activiteiten van de vroegere bewoners onder de akkerlaag intact bewaard gebleven. Ook laatmiddeleeuwse bewoningssporen kunnen plaatselijk nog ongestoord zijn, omdat Eilander gebieden heeft ontdekt, waar ook op het stuifzand nog een akkerlaag aanwezig is.

Literatuur

◆ H.C.J. Visscher, *Engen in bodembeschermingsgebieden in de provincie Utrecht. Inventarisatie, bedreiging en bescherming van oude landbouwgronden met archeologische waarde.* RAAP-rapport 117 (Amsterdam 1996)

Een overzicht van het geheel van de opgraving (A. van Rooijen).

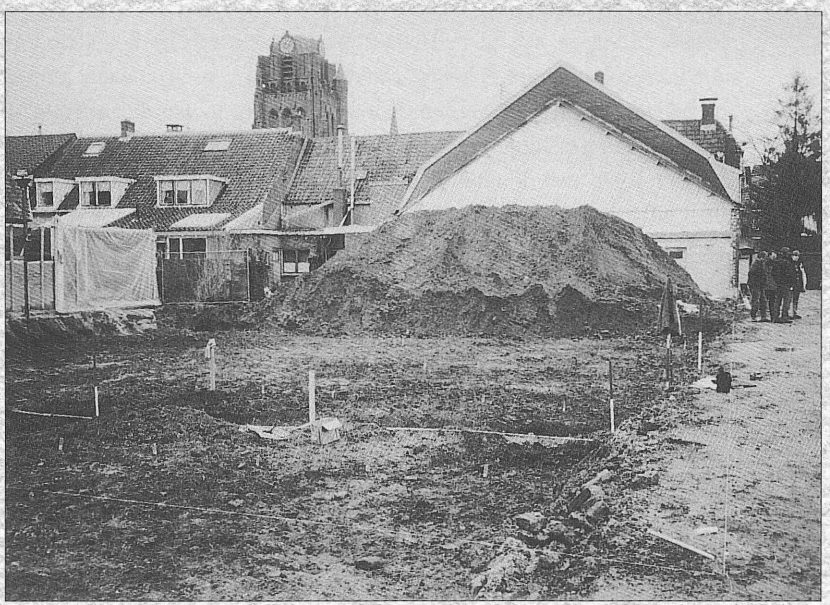

De restanten van de muur (foto A. van Rooijen)

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Achterstraat 42 J. VEENEMAN EN G. JOUSTRA

Op het bouwkavel Nijendaalhof nummer 10 aan de Achterstraat werden 8 februari 1999 restanten aangetroffen van een 1 m dikke muur. Deze lijkt in het verlengde te liggen van de stadsmuur ten noorden van de Kostverlorentoren (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995*, p. 143). Nadat de provincie op de hoogte was gesteld werden door enkele mensen van de stichting Wijks Castellum metingen uitgevoerd. De restanten van de 1 m dikke muur waren ca 4 m lang en lagen met de uiteinden respectievelijk 2,40 m en 2,05 m verwijderd uit de huidige kavelscheiding. Op 0,4 m van het noordoostelijke einde van de muurrest zat aan de stadszijde een driehoekige uitsparing van 0,6 m breedte aan de basis, met een binnenwaarts gerichte punt van 30 cm diep, richting hartlijn van de muur.

De baksteenformaten varieerden van 18-19x14x8 cm aan de onderkant van de muur tot 28,5x14,5x6,5 cm hogerop. De kleur was okerrood tot okerbruin. Deze baksteenformaten kunnen duiden op 14de-eeuwse makelij. Verdere vondsten bestonden uit 15de en 16de eeuws aardewerk en een zogenaamde kolfslob, een stuk kootbeen gevuld met lood. Het kolven is een voorloper van het huidige golfspel.

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Cothen, Rhijnestein A. VAN ROOIJEN

In mei 1998 werden bij de aanleg van een pvc-riool en pompput tussen het poortgebouw en het hoofdgebouw van kasteel Rhijnestein enkele waarnemingen gedaan. In de kuil voor de pompput van 1,8x1,8 m werd een deel van een stenen put zichtbaar. De putring was opgebouwd met oranje-rode veldovenstenen van 12x7x15+? en 12x5,5x14+? cm en met rood-bruine stenen van 10,5x5,5x10+? cm. De bovenkant van de putring lag ca 0,95 m onder het maaiveld. Slechts de onderste twee putringen waren bewaard gebleven, terwijl sporen van hoger gelegen putringen ontbraken. De stenen van de putring leken hergebruikt. De binnendiameter van de put bedroeg naar schatting 1,7 m. Het midden ervan ligt, in het verlengde van de westelijke gevel, op 2,0 à 2,5 m afstand van de 19de-eeuwse hoektoren van het hoofdgebouw.

Op grond van de (her)gebruikte stenen lijkt de put uit de 17de, 18de of 19de eeuw te dateren en maar korte tijd in gebruikt te zijn geweest. De basis ervan lag op een schone grofzandige laag, zodat we vermoedelijk met een waterput te maken hebben. De putinsteek lag buiten de grenzen van de kuil en was niet zichtbaar, de vulling bestond uit puin- en mortelbrokken. Meer dan de helft van de put is nog in de bodem aanwezig. Alleen het deel in de pompput kon niet behouden blijven.

De pompput bood ook gelegenheid om de bodemopbouw tot 1,6 m onder maaiveld te bekijken. Het bodemprofiel lag op korte afstand van het kasteel en kon misschien onverwachte inzichten in de bewonings- of ontstaansgeschiedenis van het kasteel bieden. Het was ca 1,8 m breed en gelaagd opgebouwd. De dikte en samenstelling van de lagen was over de breedte van het profiel overal hetzelfde. De ondergrond op 0,9 m onder het maaiveld was een grijze, zavelige laag van ca 15 cm dik. Hierin zaten geen vondsten. Onder deze laag begon op 1,05 m een schone grofzandige laag, die dieper reikte dan 1,6 m. Op de zavelige laag was ijzer ingespoeld en waren sporadisch fosfaatresten aanwezig. Die vormden de basis van een 35 cm dikke bruine klei/zavellaag die doorliep tot 0,55 m onder het maaiveld. Mogelijk was de omgeving tijdens het ontstaan van deze kleilaag al bewoond, maar ook uit deze laag kwamen geen vondsten. In het niveau boven deze kleilaag zaten duidelijk overblijfselen van nabijgelegen stenen bebouwing. Onder een 35 cm dikke humeuze toplaag van zwart/bruine zavel gemengd met veel puin- en mortelresten lag een zwarte tot donkergrijze zavelige laag met houtskool- en mortelresten. Eronder lag een laag van zavelige grijze klei met houtskoolresten, maar zonder mortelresten. Beide lagen waren 10 cm dik en uit beide lagen kwamen geen aardewerkvondsten. Opvallend genoeg kwamen bij het graven van de pompkuil uit de stort evenmin aardewerkvondsten. Het ontbreken van aardewerkvondsten viel ook op toen het pvc-tracé tussen poortgebouw en toren werd gegraven. Een verklaring hiervoor kan zijn, dat op het binnenterrein alleen tuinen waren aangelegd.

Bij het graven van de zuidoostelijke aansluiting op de pompput bleek de zandlaag tot een hoger niveau door te lopen. Bij de noordwestelijke aansluiting bleken de beide lagen met bebouwingsresten te ontbreken: onder de humeuze toplaag lag direct de bruine klei/zavellaag.

Gelegd naast de nu bekende historische gegevens over de het ontstaan van Rhijnestein leverden de waarnemingen geen nieuwe inzichten op over de 13de of 14de eeuw, de vroegste bewoningsperiode van het kasteel. Geen van de baksteenformaten komt overeen met die van de middeleeuwse woontoren of het poortgebouw.

De waterput kan in de 18de eeuw zijn aangelegd en gebruikt door de bewoners van het dienstgebouw naast het kasteel. Dat gebouw staat op een tekening van ca 1745 van Jan de Beijer en werd in de 19de eeuw gesloopt. De put kan in dezelfde eeuw zijn afgebroken en dichtgegooid, misschien wel bij de ingrijpende herstel- en uitbreidingsactiviteiten aan het kasteel tussen 1858 en 1888. Waarschijnlijk was de put in 1887 al niet meer zichtbaar toen op minder dan 2 m afstand ervan de nieuwe oostelijke woontoren verrees.

Literatuur

◆ B. Olde Meierink, red., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995)

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Garage Albert Heijn J. VEENEMAN EN G. JOUSTRA

Begin juli 1999 werd naast de supermarkt Albert Heijn een bouwput gegraven in de vorm van een 'L' in grotendeels niet-vervuilde grond. De lengte was 50 m en breedte 28 m. De bouwput grenst aan de saneringsput van de Zandweg. De vervuilde grond zat vooral in de binnenhoek van de L-vorm. Een oppervlak van 50 m bij 10 m werd uitgegraven tot 2,5 m diepte, waarbij spijtig genoeg zeker drie op te graven vlakken voor archeologisch onderzoek verloren gingen. De ontgraven grond was schoon. De put lag open van 1 augustus 1999 tot maart 2000. Leden van de stichting Wijks Castellum onderzochten een greppel in de noordwand van deze put. Er werden scherven uitgezeefd uit de periode 750-850 na Chr. en jonger. Tevens constateerden zij geen vervuiling, althans niet met de daarvoor geëigende indicatorstrips.
Eind maart 2000 werden in de zuidwand van de put op 0,5 m tot 1,0 m diepte twee gave skeletten gevonden. Volgens voorlopig onderzoek van de ROB dateren ze uit de periode van laat-Karolingisch tot de 13de eeuw.
Van de bewoningsfase uit de 13de en 14de eeuw zijn slechts twee sporen aangetroffen. Opvallend zijn de sterk schommelende grondwaterspiegels geweest, getuige de ondiep gegraven jongere putten en de afwisselend geoxideerde en gereduceerde profielbandjes.

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Vikinghof N. BOOGAARD, J. VEENEMAN EN G. JOUSTRA

In de zomer van 1998 hebben enkele actieve amateurs van de stichting Wijks Castellum een boorprogramma uitgevoerd op de Vikinghof, een oud zwembadterrein en omringende weilanden langs de Kromme Rijn. Dit gebeurde na een voorafgaande literatuurstudie.
Uit die literatuurstudie was gebleken, dat het terrein tot 1974 eigendom was van de Orde van St Jan, die weer viel onder de Duitse Orde. Tot in de tijd van de Hervorming werd aan de pachters zogenaamde Turkenbelasting opgelegd om de strijd tegen de Islam op de Balkan te kunnen bekostigen. In deze periode moest elke adellijke familie ten minste één zoon beschikbaar stellen om opgeleid te worden voor de strijd tegen de Turkse overheersing in het voormalige Joegoslavië.
Het archeologisch boorprogramma voorzag in drie rijen boringen haaks op een oude geul in het Vikinghofterrein. De bouwvoor bleek tot de ondergrond sterk geroerd en bestond uit zand en klei en, op grotere diepte, uit grof zand vermengd met grind. In de geul was waarschijnlijk klei gewonnen, want op de bodem lag een laag klei van amper 30 cm dik, die sterk geroerd was. Het grind van de geul

Een overzicht van de opgraving naast de supermarkt (foto G. Joustra)

ligt aanzienlijk hoger dan de bedding van de tegenwoordige Kromme Rijn. Op de oevers van de geul werden geen fosfaatresten of houtskool aangetroffen, evenmin als scherven.
Een tweede serie boringen lag min of meer evenwijdig aan de Kromme Rijn in het gebied waar in het begin van de jaren '80 een veldverkenning is uitgevoerd. Ongeveer halverwege het traject langs de Kromme Rijn bleek in de richting van een verhoging in het terrein het kleipakket dikker te worden. Tot een diepte van 1 m werd bij de boringen veel bot, houtskool en scherfmateriaal gevonden. Op een bepaalde plaats bleef de boor steken op mortel en baksteen. In samenwerking en overleg met de provincie werd een proefputje gegraven en een profielbeschrijving met foto's en dia's gemaakt. Uit het proefputje kwamen enkele baksteenfragmenten: formaten: 15+?x11x5,5 cm (homogeen zacht baksel, oranje rood) en 11+?x13 x5,0 cm (breukvlak verbrand, oranje baksel, grofgemagerd met rode kernen). Ook aardewerk werd gevonden, niet vroeger daterend dan 1500. Deze resultaten wijzen op een nabijgelegen bebouwing. Een recent booronderzoek van RAAP op het gehele Vikinghofterrein heeft aanwijzingen van een put of gracht en (uitgebroken) fundamenten op deze plek opgeleverd.

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Zandweg/Singel 1 J. VEENEMAN EN G. JOUSTRA

In juni 1999 werd in een saneringsput in het wegtracé richting Utrecht grond verwijderd, die gemengd was met afgewerkte olie. De put was 70 m lang en 8 m (noordzijde) tot 15 m (zuidzijde) breed. De zuidelijke helft van de put en delen, die het verst van de garage Beyer af lagen, waren licht tot bijna niet vervuild.
Op 1,1 m diepte kwam in de zuidwand van de put een oud riool tevoorschijn. Daarop waarschuwden leden van de stichting Wijks Castellum de provincie. Een mortelmonster van het riool werd gedateerd in de 19de eeuw, maar de opbouw en het steenformaat (30x14x 6-7 cm) plaatsen het riool onmiskenbaar in de 14de of 15de eeuw. Mogelijk is het voegwerk van het riool in de 19de eeuw vernieuwd. Bij het verdiepen van de saneringsput werd toestemming gevraagd aan de aannemer om in het niet-vervuilde gedeelte van de put waarnemingen te doen. Dit werd toegestaan gedurende de schaftpauzes.
Op 3 m diepte lag tegen de zuidwand van de put een afvalkuil met Karolingische scherven en botresten. Daarnaast een niveau vol schelpresten van zoetwatermossels. Aan de hand van de profielopbouw in de zuidwest- en oostrand is een *artists' view* gemaakt van een stroomgeul, die halverwege in noordwaardse richting was verland met veen op 3,5 m diepte. Aan het noordoostelijke einde van de put kwam op 2 m diepte een rij paaltjes tevoorschijn op onderlingende afstand van 5 m. Op aanwijzing van de provincie zijn houtmonsters gezaagd in de vorm van schijven. Ze zijn afgegeven voor onderzoek bij de ROB.

Graafwerk bij de sanering.
(foto A. van Rooijen)

Het riool aan Zandweg
(foto en tekening
A. van Rooijen,
assistentie G. Joustra)

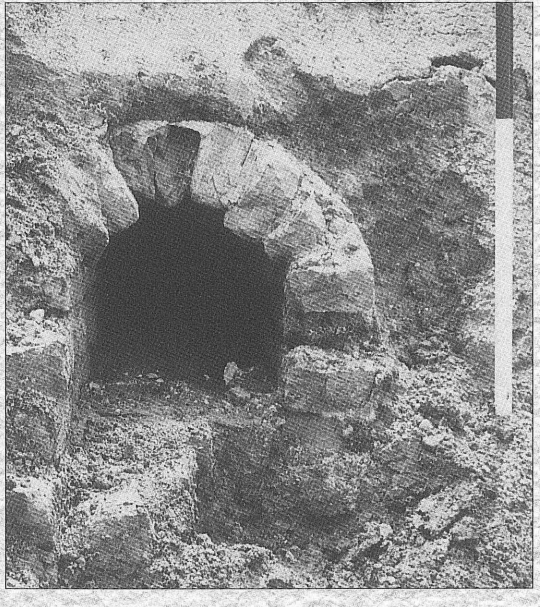

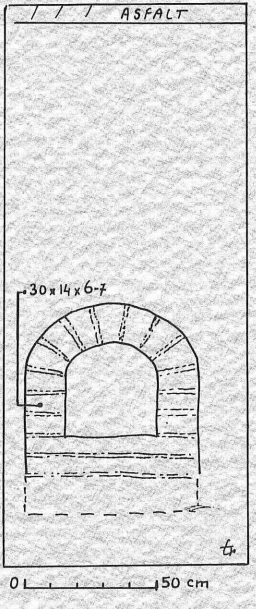

WIJK BIJ DUURSTEDE ❖ Zandweg/Singel 2 F. VAN DER HEIJDEN

In het kader van plannen van de Gemeente Wijk bij Duurstede op de locatie Singel/Zandweg winkels, bovenwoningen en een parkeergarage te bouwen heeft het ADC archeologisch onderzoek uitgevoerd. De opgraving was erop gericht om resten van het Karolingische Dorestad en het latere Wijk te onderzoeken. Dit onderzoek volgde op bovenstaand onderzoek.
De opgraving bestond, in verband met een eerder uitgevoerde bodemsanering ter plekke, uit de aanleg van één opgravingsvlak op het onderste sporenniveau. Op dit niveau zijn voornamelijk kuilen en paalgaten aangetroffen maar ook 13 waterputten. Een duidelijke structuur is niet toe te wijzen aan de opgetekende sporen. Tijdens de opgraving is een grote hoeveelheid vondsten gedaan. Dit bestaat uit fragmenten aardewerk, bot, natuursteen, huttenleem, weefgewichten of netverzwaringen, slakmateriaal, metalen voorwerpen en vuursteen. Tussen het botmateriaal is een glis (schaats) gevonden. Diverse botten vertonen sporen van hak- en snijsporen. Onder het natuursteen bevond zich een groot fragment van een maalsteen. In vijf waterputten zijn resten van houten tonnen aangetroffen die als bekisting dienst hebben gedaan. Bestudering van deze resten heeft uitgewezen dat hout van zilverspar en eik zijn gebruikt. Eén van de eiken tonnen kon door middel van dendrochronologisch onderzoek gedateerd worden. De boom die gebruikt was voor de vervaardiging van de ton blijkt rond 750 AD gekapt te zijn.
Bestudering van het aardewerk toonde aan dat 4 perioden te onderscheiden zijn. De eerste is vroeg-Karolingisch. De tweede loopt vanaf de tweede helft van de 9de eeuw tot en met de 12de eeuw. De derde betreft een paar sporen uit de 13de en de 14de eeuw. Tenslotte is een 19de-eeuwse component vastgesteld. Opvallend is het ontbreken van sporen uit de periode 750-850 AD, de bloeiperiode van Dorestad.
Ofschoon dit onderzoek slechts tot op zeer basaal niveau is uitgewerkt in verband met de toekomstige inpassing in het gehele onderzoek naar Dorestad en het laatmiddeleeuwse Wijk levert deze opgraving een goede aanvulling op reeds eerder uitgevoerd onderzoek en de mogelijkheid tot het verkrijgen van een completer beeld van dit deel van de geschiedenis van Wijk bij Duurstede.

IJSSELSTEIN ❖ N210/Lage Dijk M. POLAK

Naar aanleiding van de verlegging van de provinciale weg N210 langs de zuidrand van IJsselstein heeft RAAP in 1996 een archeologische kartering uitgevoerd in delen van het tracé waar mogelijk archeologische resten in de ondergrond aanwezig konden zijn (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997*, pag. 172). Aan weerszijden van de Lage Dijk, die de bebouwde kom in zuidelijke

De stadsmuur van Wijk bij Duurstede, met de Veldpoort. Ongeveer op deze plek vond de opgraving plaats. Tekening door D. van der Burg rond 1750 (foto HUA).

richting verlaat, werden door middel van grondboringen goed geconserveerde sporen vastgesteld van een nederzetting die op grond van het vondstmateriaal in de Romeinse tijd werd gedateerd. De vindplaats is gelegen op de Over-Oudlandse stroomrug, op de westelijke oever van een restgeul. De vondstconcentratie strekte zich binnen het tracé uit over een afstand van ca 200 m.
In mei 1998 is door de ROB en het ADC een aanvullend proefonderzoek verricht om de aard, ouderdom, conservering en uitgestrektheid van deze vindplaats nauwkeuriger te kunnen bepalen. Ten westen van de Lage Dijk zijn twee proefsleuven gegraven en ten oosten van de dijk een derde. In de oostelijke sleuf is een zeer dichte concentratie grondsporen vastgesteld, die door een dikke cultuurlaag was afgedekt. Op grond van het talrijke import-aardewerk konden deze sporen in de Romeinse tijd worden gedateerd.
Ten westen van de Lage Dijk waren de sporen minder talrijk en was de cultuurlaag dunner. De vindplaats leek hier aan de westzijde te worden begrensd door een greppel. Verscheidene paalkuilen die enkele haaks op elkaar staande rijen vormden, bevatten nog een zachthouten paalkern. Kennelijk waren de conserveringsomstandigheden voor organisch materiaal hier gunstig. Opvallend genoeg was het aantal scherven van Romeins import-materiaal ten westen van de dijk uiterst gering; bijna alle scherven waren met de hand gevormd. Buiten de eerder genoemde greppel kwamen nauwelijks bewoningssporen voor; een geïsoleerde scherf bleek uit het Laat-Neolithicum te dateren.
De conclusie van het proefonderzoek luidde aanvankelijk dat zich ter plaatse van de Lage Dijk een goed geconserveerde inheemse landelijke nederzetting uit de Romeinse tijd bevond. Pas na het wassen van de scherven werd duidelijk dat de meeste handgevormde scherven van de westzijde van de Lage Dijk uit een veel vroegere periode dateren: de Late Bronstijd. De vindplaats wint daarmee nog aan waarde, omdat gebouwsporen uit deze periode zeldzaam zijn.
Op advies van de ROB heeft de provincie de constructie van de weg aangepast, zodat de vindplaats zo min mogelijk wordt beschadigd. Waar ingrepen in de bodem onvermijdelijk zijn, heeft in 2000 vervolgonderzoek plaatsgevonden. Het resterende deel van de vindplaats zal door de ROB onder de bescherming van de Monumentenwet worden gebracht.

Literatuur

- H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in de provincie Utrecht*, (Utrecht 1982)
- J.A.M. Oude Rengerink, *N210, omlegging zenderpark IJsselstein: Een archeologische kartering*, RAAP-rapport 193 (Amsterdam 1996)

ZEIST ❖ Tweede Dorpsstraat P.K.J. VAN DER VOORDE

Niet voortijds gewaarschuwd door een gemeentelijke instantie moest de Werkgroep Zandgronden in september 1998 in *De Nieuwsbode* lezen dat er gegraven werd in een afbraak van 3 huizen aan de Tweede Dorpsstraat. Bij onderzoek bleek dat de kelders van de percelen 53 en 59 reeds uitgegraven waren en met steriel zand gevuld. Achter het middelste perceel was het puin van de twee afgebroken percelen verzameld. Het centrale perceel stond nog, deels gesloopt, waarvan de oude gevel in de nieuwbouw zou worden opgenomen, een Zeister eigenaardigheid.

Langs de trottoirzijde van de afgebroken percelen was een smalle strook oorspronkelijke grond gespaard gebleven: een vettig aanvoelende, zwarte, humeuze leem. Eenzelfde textuur werd destijds gevonden in de bouwput van het Figicomplex en deze laag leverde daar de oudste vondsten. Uit deze laag hier, deels verstoord door de aanleg van leidingen en kabels, kwamen vrij snel delen van enkele kogelpotten te voorschijn (11de eeuw) waaruit twee randgedeelten en een bodemfragment konden worden gereconstrueerd. Andere vondsten betroffen brokken tufsteen en huttenleem, proto- en vroeg-steengoed, stukken van kloostermoppen en delen van een diepe kom, ook 11de eeuw. Elders op het terrein werden op de oppervlakte roodbakkende aardewerkscherven uit latere eeuwen aangetroffen, onder meer Werra keramiek uit rond 1600, naast protosteengoed (12de/13de eeuw), vroeg steengoed (13de/14de eeuw), Hafner/Andenne (13de eeuw), delen van kogelpotten met bezemstreep (10de/14de eeuw): een duidelijk mengsel van eeuwen bewoningsresten.

Tussen deze site en de Jufferstraat vond verder grondwerk plaats voor de er nu gezette huizen. Reeds eerder was door de Werkgroep in een strook naast de zijkant van de parkeergarage van Figi een booronderzoek op 56 plaatsen uitgevoerd naar archeologica onderin het bouwlanddek. Geboord werd in eerst een 2x2 m verband, later tegen de Jufferstraat in een 2x4 m verband, tot onder het bouwlanddek of tot puin verder boren verhinderde. Helaas werden alleen kalk- en puinbrokjes en enkele niet-dateerbare pijpekoppen gevonden. Ook in het nieuw uitgegraven centrale deel van het terrein konden geen vondsten worden gedaan door verstoring door eerdere bouwsels. Geen sporen van IJzertijdbewoning onder het bouwlanddek als op Parmentiersland, geen vuursteenstukjes.

Door het te laat gewaarschuwd zijn is helaas weer een gelegenheid verloren gegaan om meer over de oudste bewoning van Zeist te weten te komen.

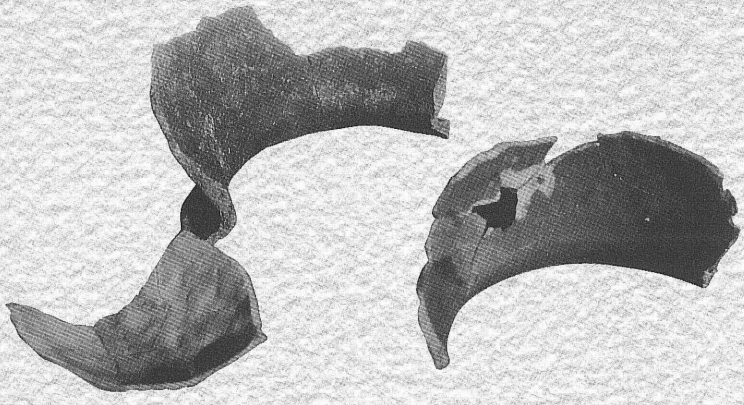

Delen van 11de-eeuwse kogelpotten, gevonden aan de Tweede Dorpsstraat in Zeist (foto P.K.J. van der Voorde)

ZEIST ❖ Villa Blanda en Lenteleven II

I.A. SCHUTE EN A. VAN ROOIJEN

De gemeente Zeist heeft archeologisch Adviesbureau RAAP verzocht een archeologisch onderzoek uit te voeren op twee percelen langs de Utrechtseweg (de N225). Het betreft een perceel achter de Villa Blanda (Utrechtseweg 31) en het perceel Lenteleven II (Utrechtseweg 60). Op beide percelen is in verband met plannen om hier nieuwe kantoorpanden te bouwen, de bestaande bebouwing gesloopt.

Het perceel bij Villa Blanda

Een groot deel van het perceel is met een esdek afgedekt. Het esdek bleek over een groot oppervlak zwaar verstoord te zijn door aanleg van de inmiddels afgebroken kantoorgebouwen.

In de noordwestelijke punt van het perceel (het deel wat nu nog bebost is) is slechts een dunne eerdlaag aanwezig van minder dan 40 cm. Volgens de bodemkundige definities is dit strikt genomen geen esdek. Onder de dunne eerdlaag werd het restant van een podzol (een bruine bosbodem) aangeboord, welke zich voor de esafdekking in het dekzand heeft gevormd. In de rest van het perceel is deze podzol niet meer terug te vinden.

Tijdens het onderzoek zijn geen archeologische vondsten gedaan. In het esdek werden enkele geglazuurde scherfjes aangetroffen. Deze scherven zijn archeologisch niet van belang.

Lenteleven II

Eind april 1998 verzocht de gemeente Zeist om waarnemingen te doen bij het grondwerk voor de bouw van de Triodos Bank N.V. Voor de bouw was in de bouwvergunning een archeologische voorbehoud gemaakt voor grondwerk dieper dan 0,5 m. Eerder had de gemeente op grond van hoge archeologische verwachtingen RAAP opdracht gegeven voor een waardebepalend archeologisch onderzoek van het plangebied. Dat onderzoek bevestigde de verwachtingen. Helaas verzuimde de gemeente om de ROB en de provincie in het verdere planproces te betrekken, zodat onderzoek voorafgaand aan de bouw geen optie meer was. De gemeente Zeist sprak met de betrokkenen af, dat er voldoende gelegenheid moest zijn om tijdens het grondwerk archeologisch onderzoek te doen. In overleg met de bouwpartijen werden hiervoor drie werkbare dagen in juni ingepland.

Het plangebied beslaat ca 0,6 ha en het ligt op het gordeldekzand tussen de hoge stuwwal en het lage stroomgebied van de Kromme Rijn. Het plangebied gezien vanaf de Utrechtseweg bestond uit een open voorterrein met erachter een kerkhof en daarachter een parkeerplaats. Het kerkhof viel buiten het plangebied. Op het open voorterrein waar nu de Triodosbank staat, stond in het recente verleden een rooms-katholieke kerk.

Uit boringen bleek, dat het voorterrein van ongeveer 50x50 m ondanks de bouw van de kerk minder zwaar verstoord was dan het deel achter het kerkhof. Uit het voorterrein kwamen uit 6 boringen archeologische vondsten: 4 boringen leverden uit geroerde grond tien kogelpotscherven op en 2 boringen uit een oorspronkelijk bodemprofiel acht kogelpotscherven en één scherfje protosteengoed. RAAP concludeerde, dat mogelijk een klein deel van het esdek door de bouw en afbraak van de kerk niet verstoord was en dat zich daarin bewoningssporen uit de late Middeleeuwen konden bevinden. Een hoge archeologische verwachting heeft volgens RAAP met name de strook grond ter hoogte van de rij statige bomen aan de oostkant van het voorterrein.

Het noodonderzoek van de provincie werd afgestemd op de RAAP-gegevens en vond plaats op 8, 9 en 10 juni 1998. Aan de oostkant van het voorterrein werd met de machine een 25 m lange en 4 m brede sleuf gegraven tot 75-100 cm onder het maaiveld. Dit was in overeenstemming met de opzet van het archeologisch onderzoek, dat zich zou beperken tot het archeologisch mogelijk waardevolle gebied, dat door de bouw vernietigd zou worden. De oostelijke putgrens lag ter hoogte van de bouwkavelgrens. De zuidzijde van de put werd in westelijke richting ca 6 m verbreed om een zwerm bodemsporen en recente verstoringen beter in beeld te krijgen. Met de machine werd ca 140 m2 vrijgelegd, één vlak werd getekend. Daarbij assisteerde J. Rinia. Jammer genoeg beschikten we niet over een kaart met de locatie van de afgebroken kerk.

In het noordelijk deel van de put lag in een gebied van ca 8x3 m een serie kuilen naast elkaar van ca 3x1 m. Tenminste 2 banen kuilen van dit soort afmetingen waren zichtbaar. De kuilvulling bestond uit geroerde geel-bruine esgrond. Het kunnen moestuinbedden of kuilen voor zandwinning zijn. Vondsten en versnijdingen met andere sporen ontbreken, zodat een absolute of relatieve datering niet mogelijk is.

Tussen het noordelijk en zuidelijk deel van de opgravingsput lag een verstoring van 28 m2 en van het zuidelijk deel was minstens 16 m2 recent verstoord. In het zuidelijk deel waren in het vlak zeven diepe paalsporen van geringe doorsnede (20-40 cm) zichtbaar, vermoedelijk een deel van een omheining die noordoost-zuidwest georiënteerd was. De donkere humeuze spoorvulling wijst op een ouderdom van hooguit enkele honderden jaren. De sporen doorsnijden een vijftal meer noord-zuid georiënteerde rij paalsporen met een diameter van 30-60 cm. Hiervan zijn de functie en de ouderdom niet vast te stellen. De bruin-zwarte vulling en enkele vondsten sluiten een datering in de Middeleeuwen niet uit. Een duidelijke samenhang tussen deze sporen en een spoor met ouder vondstmateriaal uit de 10de tot 12de eeuw ontbreekt helaas.

De kans lijkt groot, dat zich ten oosten van het onderzochte gebied nog resten van middeleeuwse bewoning bevinden, hoewel ook daar het leesbare vlak aanzienlijk verstoord kan zijn. Deze inschatting sluit aan bij de hoge archeologische

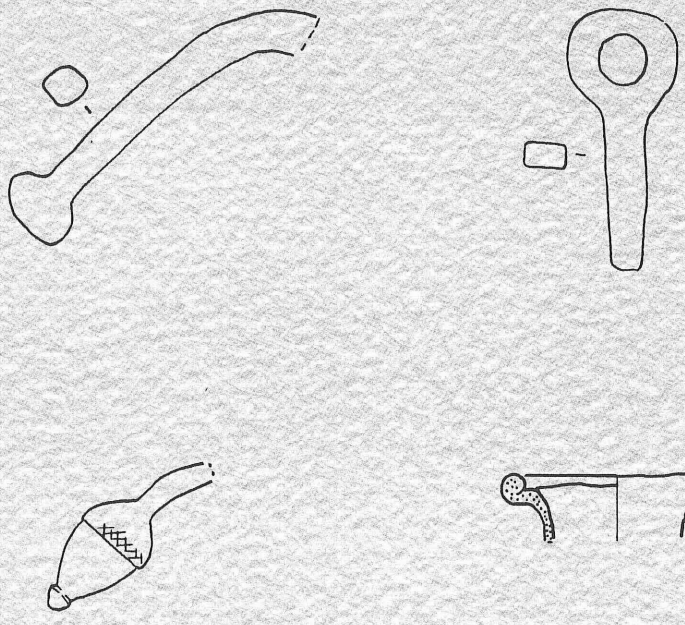

De vondsten uit Blikkenburg: een deel van een bronzen armband, andere bronzen voorwerpen en de rand van de hals van een lichtgroen flesje, mogelijk Romeins of middeleeuws. schaal 1:1. (tekening A. van Rooijen)

Een overzicht van het gevonden aardewerk. (foto A. van Rooijen)

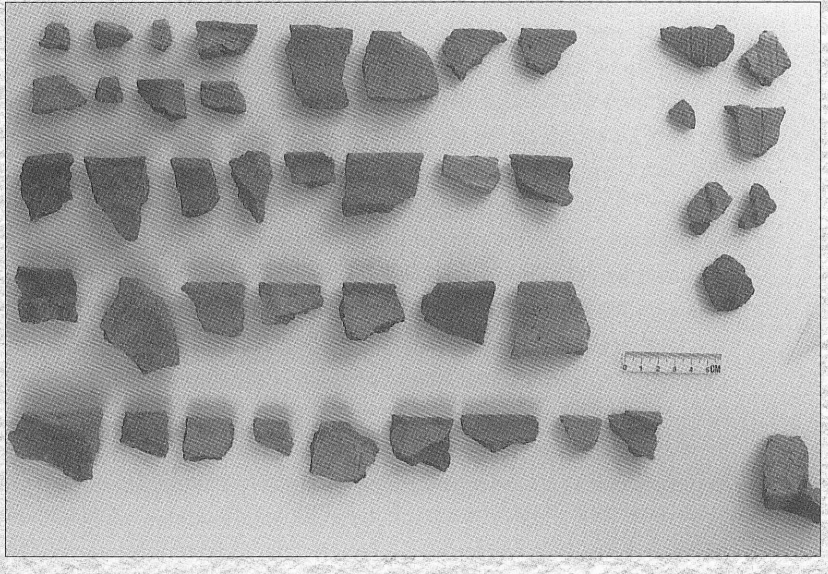

verwachting van RAAP bij de strook grond aan de oostkant van het voorterrein. Dit terreindeel wordt door de bouw niet bedreigd en verdient bescherming.

Literatuur
- Th.J. Cleij, *Vondsten uit Zeist. 10 jaar archeologisch onderzoek Zeist geïnventariseerd* (Zeist 1995)
- I.A. Schute, *Gemeente Zeist, villa Blanda en Lenteleven II. Verslag archeologisch onderzoek. RAAP-verslag briefnummer 1998-467/M1* (Amsterdam 1998)

ZEIST ❖ signaleringen A. VAN ROOIJEN EN P.K.J. VAN DER VOORDE

In januari 1999 meldde F. van Eck zijn vondsten op een akker onder de Manege bij *Blikkenburg*: 2 Romeinse munten (1ste en 4de eeuw), een bronzen pen (houtbeslag?), een fragment van een bronzen Romeinse (?) armband, een fibulafragment, 2 andere bronzen voorwerpen en de rand van een flesje van lichtgroen glas met smalle hals, mogelijk Romeins of middeleeuws. De vondsten kwamen van een plaats, waar RAAP in 1997 in het kader van de herinrichting Groenraven-Oost een karterend en waardebepalend onderzoek deed. Op grond van boringen en een intensieve oppervlaktekartering van de akker vermoedde RAAP, dat de aangetroffen vondsten met bemesting op het land zijn gebracht. RAAP meende dat met name de vondsten uit de Romeinse tijd niet van de plek zelf afkomstig kunnen komen, omdat de Zeister Rijn nog tot 250 na Chr. actief was.

In januari 1999 meldde A. Beukhof dat hij in het verleden bij het zoeken tussen de kluiten omgeploegde grond ten oosten van boerderij de *Bunzing* op verschillende plaatsen veel IJzertijdaardewerk had gevonden. Het vondstmateriaal, meer dan 5,5 kg is afgestaan aan het provinciaal depot en bestond nagenoeg volledig uit scherven van handgevormd aardewerk, waaronder 44 rand- en 9 bodemfragmenten, ca 350 gr tefriet en enkele verbrande leembrokjes. Het terrein is in de 18de eeuw ontgrond en nu als maisakker in gebruik. In april werd samen met Beukhof een veldverkenning uitgevoerd. We constateerden dat de archeologische ondergrond ter plaatse waarschijnlijk nagenoeg volledig is vernietigd, maar dat het nederzettingsterrein vermoedelijk veel groter is geweest. De aangrenzende gebieden ten noorden en dat ten zuiden van de Bunzing hebben vermoedelijk een hoge archeologische waarde.

Beukhof kon de archeologische waarde van *park Schoonoord*, het gebied ten noorden ervan, door vondsten bevestigen. Hij vond in het uitgeregende zand bij enkele recent geboorde plantgaten behalve laatmiddeleeuwse scherven en recent materiaal ook 13 scherven van inheems aardewerk uit de IJzertijd, houtskool en twee minieme stukjes verbrand bot. De monumentencommissie van Zeist bracht hij van zijn vondst op de hoogte. De werkgroep Natuurlijk Zeist-West

dringt er in haar plan voor de restauratie van park Schoonoord op aan, bij de uitvoering van de reconstructieplannen voor de paden zo min mogelijk het bodemreliëf en de bodem te verstoren. Gebruik van zwaar materieel heeft al voor aantasting van het bodemarchief gezorgd.
Het gebied ten zuiden van de Bunzing is archeologisch onbekend terrein. Daar zou een waardebepalend booronderzoek niet overbodig zijn.
Ongeveer een kilometer ten zuidoosten van de Bunzing vond Beukhof rond 1996 bij *station Driebergen-Rijsenburg* enkele IJzertijdscherven in sterk verstoorde grond op de plaats waar een fabriekshal had gestaan, naast garage Rhijnwijck.
In april 1998 werd verder gegaan met de ontgraving voor de fundering van een kantoorgebouw aan de *Lageweg*. Hierbij kwamen weer resten in zicht van de kademuur van de haven die hier vroeger lag (zie *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht* 1992-1993, p. 125)
De sloop van de Technische School aan de *Dijnselburgerlaan* gaf de kans om in dit deel van Zeist tegen de rijksweg A 28 aan waarnemingen te doen. Door eerst de bouw en later de sloop van het gebouw met een kelder onder het gehele gebouw waren alle sporen uitgewist.
Ook aan de randen van het terrein in ongestoorde delen werden geen vondsten gedaan. Een ongestoord bodemprofiel werd gezien en gefotografeerd.

Amersfoort

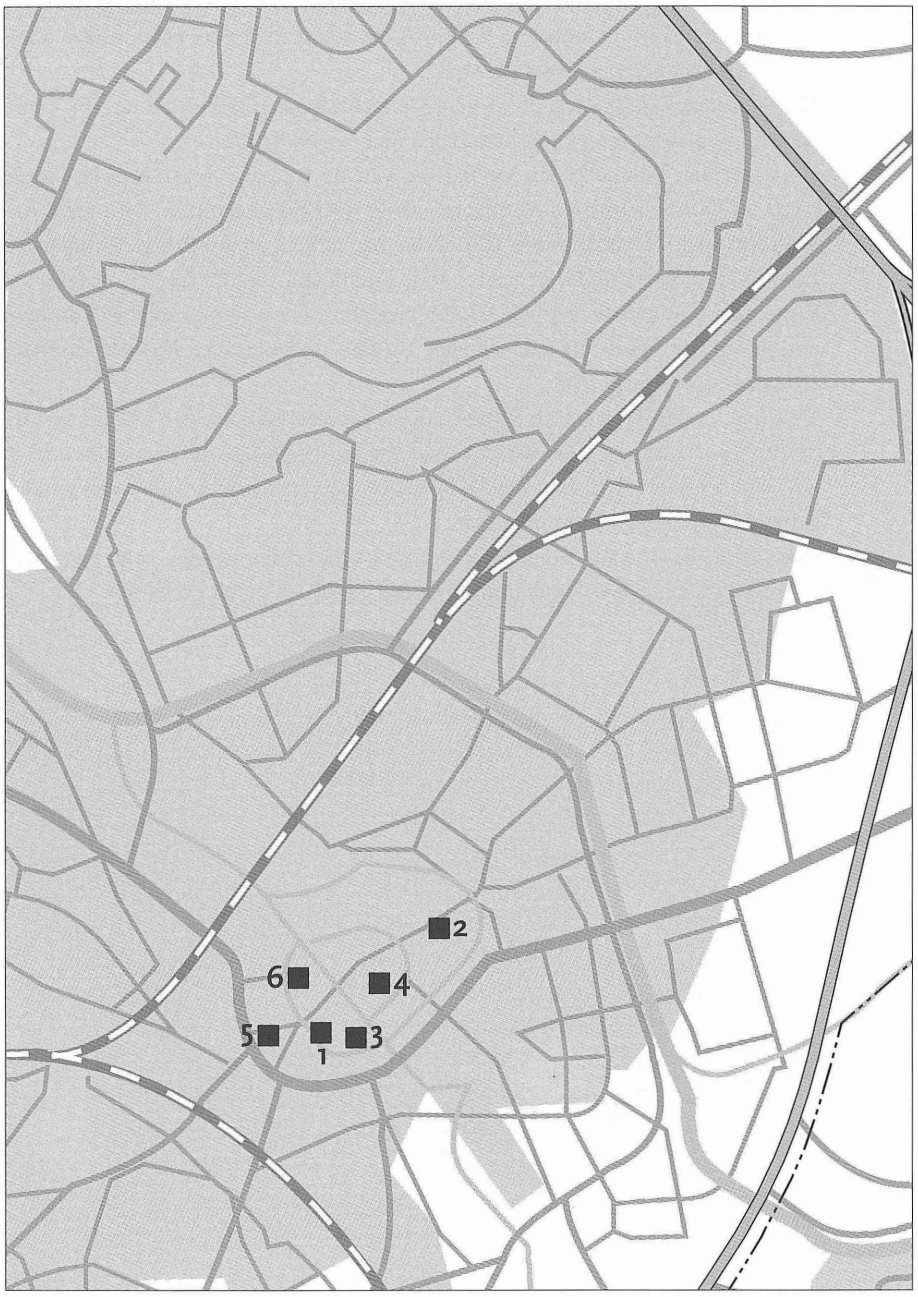

1 *Amicitia* 2 *Kamp* 3 *Mooierplein* 4 *Provenierssteeg* 5 *Utrechtsestraat* 6 *Westsingel*

stad-Utrecht

1 *Brigittenstraat* 2 *Doelenstraat* 3 *HOV-tracé binnenstad* 4 *Lepelenburg* 5 *Nicolaaskerkhof* 6 *Nieuwegracht* 7 *Nieuwekamp* 8 *Stadhuis* 9 *Tolsteegpoort*

Zuid- Oost Utrecht (1)

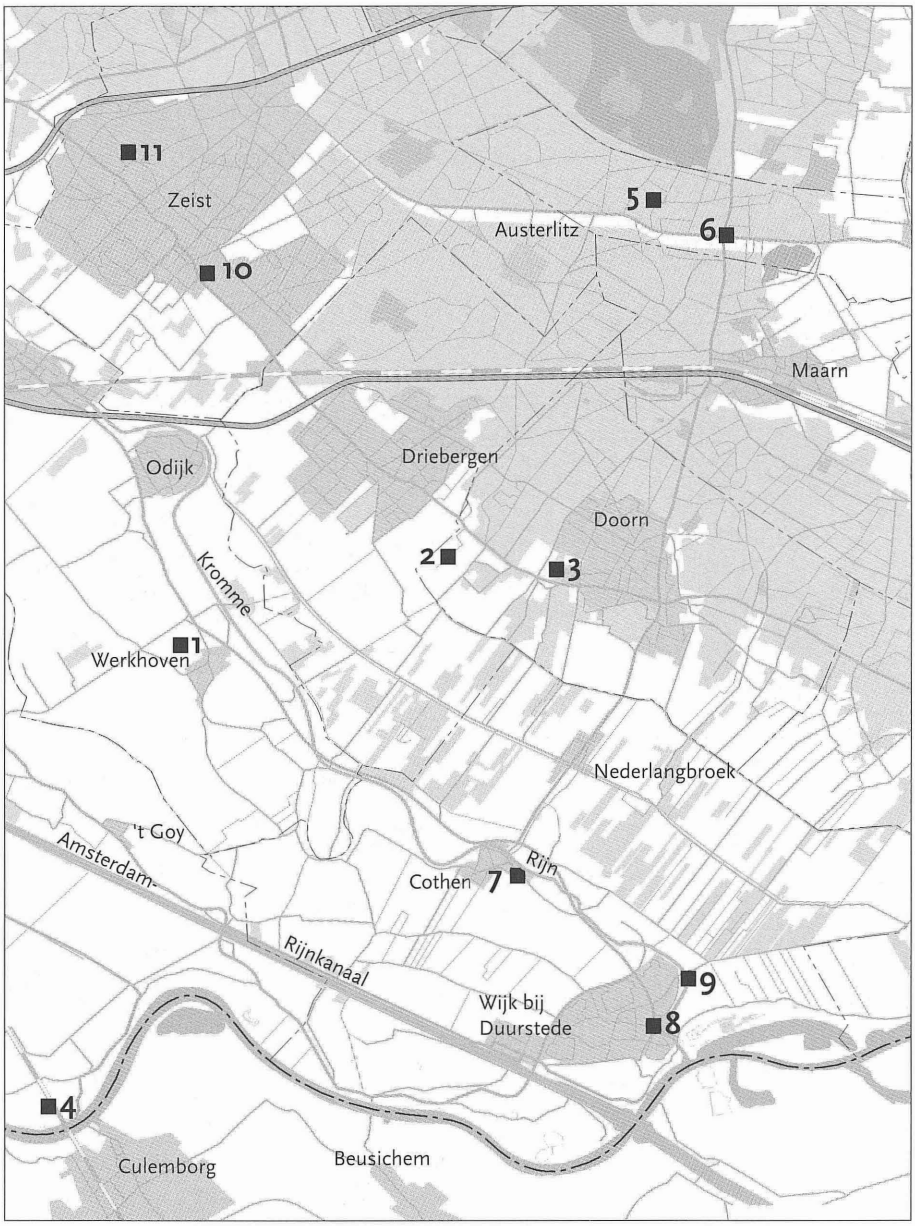

1 *Bunnik ❖ Werkhoven, Klein Sonsbeek* 2 *Doorn ❖ Boswijklaan* 3 *Doorn ❖ Mesdaglaan/Frans Halslaan*
4 *Houten ❖ Heulsewaard en Steenwaard* 5 *Woudenberg ❖ pyramide van Austerlit* 6 *Woudenberg- Quatre Bras*
7 *Wijk bij Duurstede ❖ Cothen, Rhijnestein* 8 *Wijk bij Duurstede ❖ Garage Albert Heijn, Zandweg/Singel*
9 *Wijk bij Duurstede ❖ Vikinghof* 10 *Zeist ❖ Tweede Dorpsstraat* 11 *Zeist ❖ Villa Blanda/ Lenteleven II*

Zuid-Oost Utrecht (2)

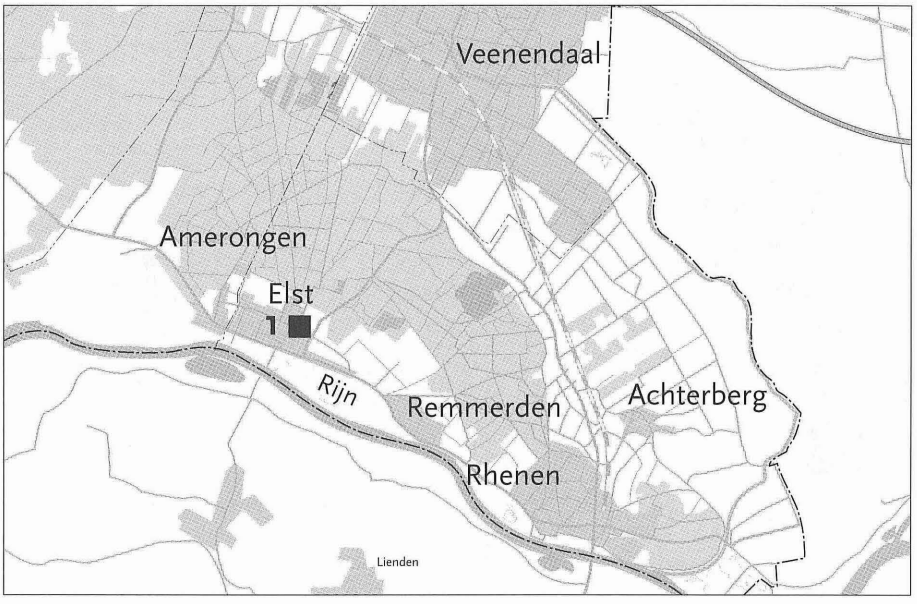

1 *Rhenen* ❖ *Elst*

Zuid-West Utrecht

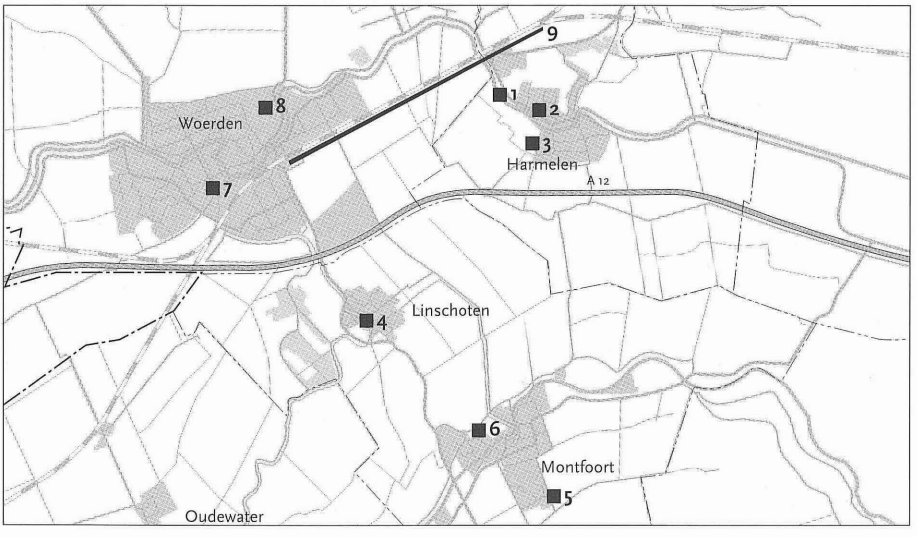

1 *Harmelen* ❖ *Haanwijk* 2 *Harmelen* ❖ *Spruit en Bosch en De Tuinderij* 3 *Harmelen* ❖ *De Gemeentetuin en Hofwijk-West* 4 *Montfoort* ❖ *Linschoten* 5 *Montfoort* ❖ *Pijlkruid 2* 6 *Montfoort* ❖ *IJsselveld* 7 *Woerden* ❖ *Groenendaal, Molenstraat, Nieuwe Markt, Oranjestraat* 8 *Woerden* ❖ *Park Bredius* 9 *Woerden* ❖ *Harmelen, spoorverdubbeling*

Midden Utrecht

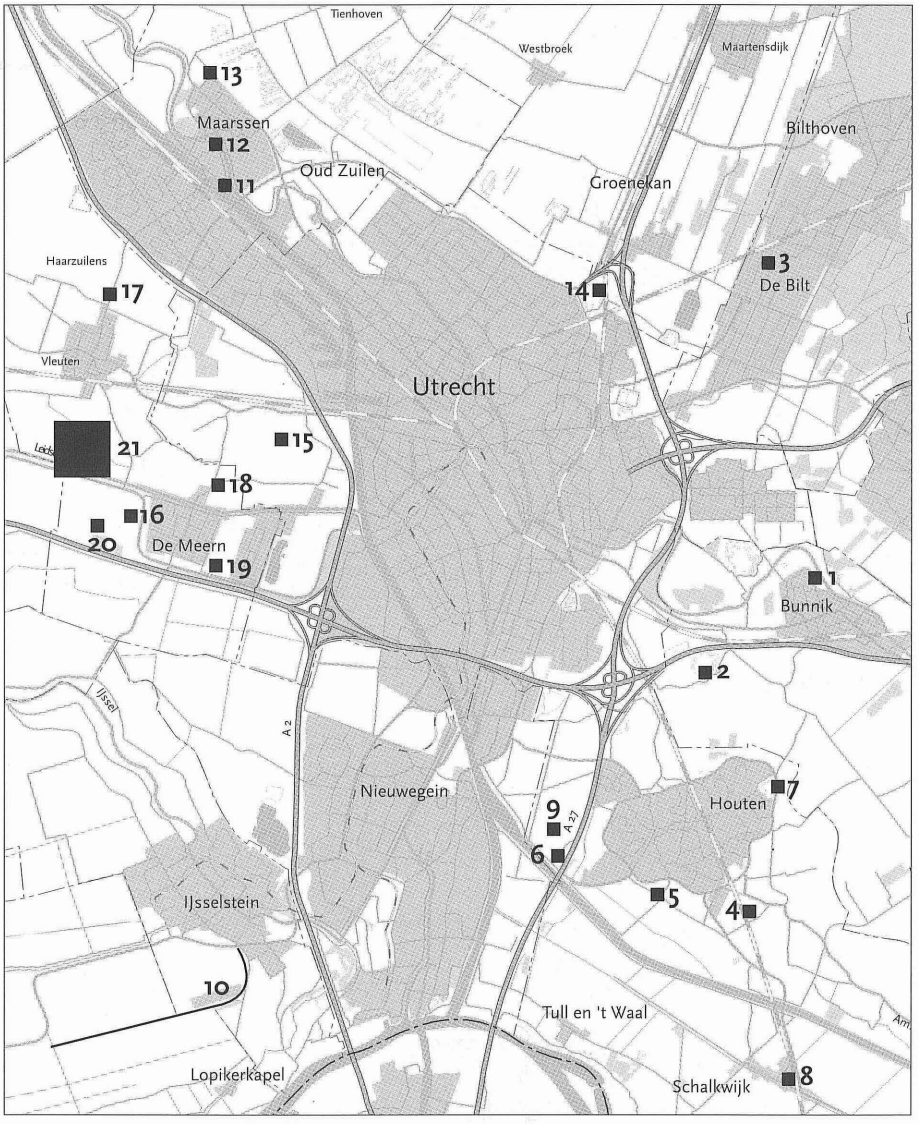

1 *Bunnik ❖ Aan de Kampweg* **2** *Bunnik ❖ Vechten* **3** *De Bilt ❖ Orionlaan/Pluvierlaan* **4** *Houten ❖ Beusichemseweg, DINA en Loerik/Overdam* **5** *Houten ❖ Binnenweg* **6** *Houten ❖ Heemstede* **7** *Houten ❖ Houtensewetering* **8** *Houten ❖ Schalkwijk, De Brink en Tetwijkseweg* **9** *Houten en Nieuwegein, Laagraven* **10** *Lopik/IJsselstein ❖ N210* **11** *Maarssen ❖ Maarsserbrug* **12** *Maarssen ❖ Ter Meer* **13** *Maarssen ❖ Zogwetering* **14** *Utrecht ❖ Fort Blauwkapel, Huis Ter Veen* **15** *Utrecht ❖ De Grauwert* **16** *Vleuten–De Meern ❖ De Balije* **17** *Vleuten–De Meern ❖ Haarrijnse Plas* **18** *Vleuten – De Meern ❖ De Hoge Woerd* **19** *Vleuten – De Meern ❖ Meentweg* **20** *Vleuten – De Meern ❖ Nijevelt* **21** *Vleuten – De Meern- Vleuterweide,Veldhuizen, Waterland, 't Zand*

Noord-Oost Utrecht

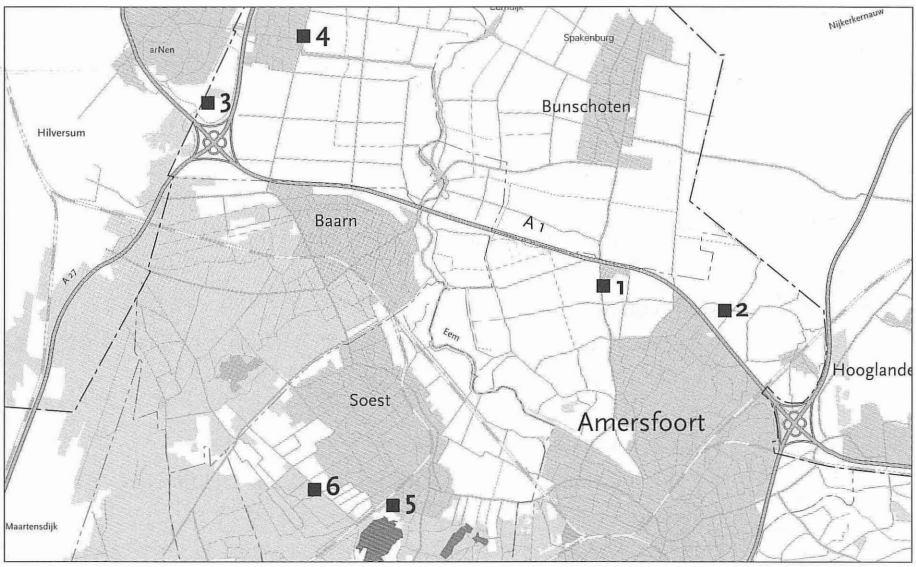

1 *Amersfoort ❖ Bunschoterstraat* 2 *Amersfoort ❖ Vathorst* 3 *Eemnes ❖ golfbaan* 4 *Eemnes ❖ Wakkerendijk/Meentweg*
5 *Soest ❖ Korte Duinen* 6 *Soest ❖ Laag Hees*

Noord-West Utrecht

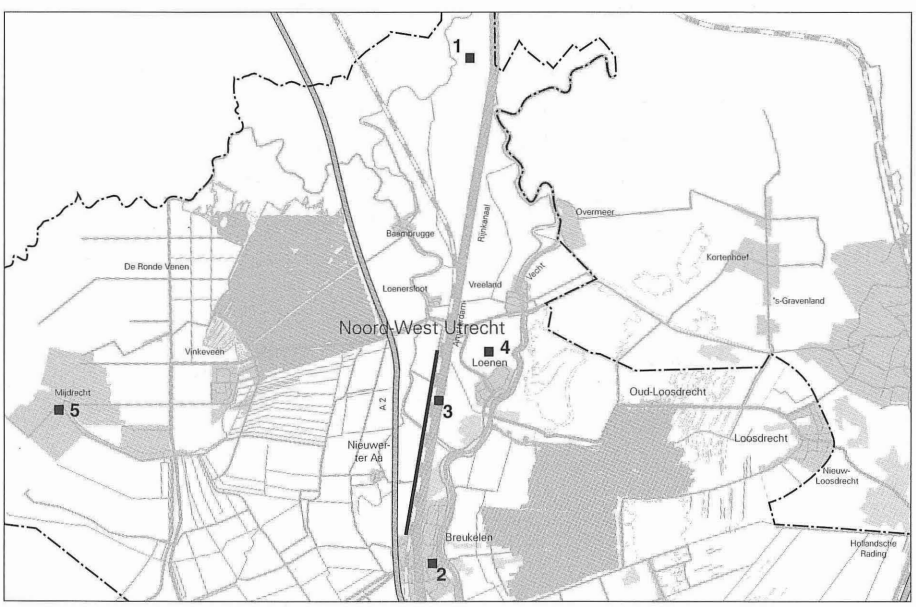

1 *Abcoude ❖ PWN leiding* 2 *Breukelen ❖ Kerkplein* 3 *Breukelen – Loenen ❖ Spooruitbreiding* 4 *Loenen ❖ Croonenburg*
5 *De Ronde Venen ❖ Mijdrecht, Dorpsstraat*

Algemene Literatuur

Bunnik

- R.J. Ooyevaar, 'Restauratie van de Lorica hamata uit Vechten', *AWN Nieuwsbrief afdeling Utrecht e.o* 1999, 14-16

Leusden

- J. Verduin, 'Restanten van een verdwenen boerderij in Stoutenburg', *Historische Kring Leusden* 15 (1999), 3, 377-380

Nieuwegein

- R. van der Mark, 'De werkgroep archeologie en haar werkzaamheden', *Cronyck de Geyn* 21 (1999) 3, 54-57

Vleuten-De Meern

- J.H.J. Joosten, 'Romeins Vleuten-De Meern', *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens* 18 (1998) 2, 37-43
- Idem, 'Archeologische verkenningen I', *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens* 19 (1999) 3, 69-70
- Idem, 'Archeologische verkenningen 2', *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens* 19 (1999) 4, 91-92
- Idem, 'Archeologische verkenningen 3', *Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens* 20 (2000) 2, 44-45

Wijk bij Duurstede

- A. van Bemmel, 'Speurtocht naar een onbekend kasteel (?) te Cothen', *Het Kromme Rijngebied* 33 (1999) 2, 34-38
- J. van Doesburg, 'Twee bijzondere hangers uit het Kromme-Rijngebied', *Het Kromme Rijngebied* 32 (1998) 1, 1-6

Verklarende woordenlijst

Alzei plaats met laat-Romeins castellum, gelegen tussen Bingen en Worms in Duitsland. Bepaalde laat-Romeinse aardewerktypen worden er naar vernoemd.

Andenne aardewerk uit de middenperiode van de Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum.

Artefact door mensen gemaakt voorwerp.

Badorf aardewerk uit de vroege Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum.

Besmeten wordt gezegd van aardewerk, waarvan de wand is bedekt met een grove kleipap; een zo behandelde pot geeft meer houvast.

Castellum Romeins militair fort.

Dekzand stuifzand, waarmee grote delen van Nederland in de laatste periode van de laatste IJstijd werden bedekt. Soms is het opgewaaid in ruggen, zogenaamde dekzandruggen.

Drag afkorting van Dragendorff, de naam van de man, die als eerste een typologie voor terra sigillata opstelde; een terra sigillata-vorm wordt aangegeven door deze afkorting, gevolgd door een nummer, bijvoorbeeld Drag. 37 (versierde kom).

Drakestein aardewerktype uit de Bronstijd, genoemd naar de eerste vindplaats, het landgoed Drakestein.

Esdek vaak dikke laag oude akkergrond, ontstaan door eeuwenlange ophoging met mest en plaggen. In Utrecht spreekt men van 'engen'.

Fibula kledingspeld (meervoud: fibulae).

Geverfd aard bepaalde soort Romeins aardewerk.

Gladwandig bepaalde soort Romeins aardewerk.

Grape bolle pot op pootjes, middeleeuws.

Harpstedt aardewerk uit de IJzertijd, genoemd naar de eerste vindplaats.

Hilversum aardewerk uit de Bronstijd, genoemd naar de eerste vindplaats.

Horreum graanschuur van Romeins type. Net als een spieker heeft hij een verhoogde vloer, maar deze rust op stenen riggels, of op rijen dicht naast elkaar in sleuven geplaatste palen of balken.

Huisplattegronden Van huisplattegronden wordt vaak gezegd, dat zij een-, twee-, drie-, of zelfs vierschepig zijn. Dit slaat op het aantal delen, waarin de binnenruimte van het huis in de lengterichting wordt verdeeld door rijen palen. In het inwendige van een eenschepig huis bevinden zich geen palen, zodat de binnenruimte ongedeeld is. Een tweeschepig huis is in de lengterichting in tweeën gedeeld, meestal door een rij palen, die de nok van het dak dragen. Het inwendige van een drieschepig huis wordt in drieën gedeeld door twee rijen palen, meestal gegroepeerd in jukken, die een dakdragende functie hebben. Bij een vierschepig huis staat tussen de palen van elk juk nog een derde paal, die meestal als extra ondersteuning van de nok dient. Binnen een en hetzelfde gebouw

kunnen verschillende constructies voorkomen: wij spreken dan bij voorbeeld van een gemengd een- en tweeschepig huis.

Hypocaust Romeinse vloerverwarming: warme lucht circuleerde in een ruimte onder de vloer; de vloer zelf rustte op zuiltjes, gemaakt van tegels.

Klokbeker aardewerk uit het Neolithicum, zo genoemd naar zijn vorm; een ondertype is de Veluwse klokbeker.

Kogelpot middeleeuws aardewerk, zo genoemd naar de vorm.

Kringgrep(pel) ronde greppel om (crematie)graf, vaak in urnenveld, maar ook wel bij begravingen in andere periodes.

LaTene-armband glazen armband uit de late IJzertijd.

Limes grens van het Romeinse Rijk, in ons land gelegen langs de Oude Rijn.

Lunula onderdeel van middeleeuws paardentuig

Marne IJzertijd-aardewerk van zuidelijke oorsprong.

Oeverwal natuurlijke verhoging langs een onbedekte rivierbedding, meestal bestaande uit zand of zavel. Een oeverwal ontstaat doordat, als de rivier buiten zijn oevers treedt, het zwaardere materiaal, zoals zand, direct naast de bedding wordt afgezet.

Ogief als de ribben van een gewelf elkaar diagonaal kruisen

Paalkuilen de sporen van de kuilen, die zijn gegraven om de palen in te zetten, en die daarna weer zijn dichtgegooid met grond, die een andere (meestal donkerder) kleur hebben dan de omgevende ongeroerde grond. Een enkele keer kan de plaats van de eigenlijke paal worden herkend als een nog iets donkerder gedeelte binnen zo'n paalkuil. Dit donkere gedeelte heet paalgat. Tijdens een opgraving worden paalkuilen 'gecoupeerd', verticaal doorgesneden, om de diepte te bepalen en andere gegevens te verkrijgen. Op foto's van huisplattegronden, genomen in het veld, vertonen paalkuilen zich daarom soms als halfronde gaten.

Paffrath aardewerk uit de Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum in Duitsland.

Pingsdorf aardewerk uit de Middeleeuwen, zo genoemd naar het produktiecentrum in Duitsland.

Radstempel roterend wieltje met uitsteeksels, gebruikt bij het versieren van aardewerk, populair in de vroege Middeleeuwen, maar ook wel daarvoor en daarna.

Ruwwandig bepaalde soort Romeins aardewerk.

Spieker graanschuur, waarvan de - verhoogde - vloer rust op vier of meer zware palen, die in een vierkant of rechthoek zijn geplaatst. De vloer is verhoogd om twee redenen: het graan blijft droog, omdat de lucht onder de vloer door kan circuleren, en het graan is niet zo gemakkelijk bereikbaar voor ongedierte.

Spinklos/steen schijfvormig gewichtje, meestal gemaakt van aardewerk of been, dat wordt gebruikt bij het spinnen van bijv. wol.

Standvoetbeker aardewerk uit het Neolithicum, zo genoemd naar de standvoet, die dit aardewerk bezit.

Steengoed zeer hard gebakken middeleeuws aardewerk, dat onder meer bij Siegburg in Duitsland werd vervaardigd.
Stroomrug verhoging ontstaan door het naar elkaar toegroeien van twee oeverwallen. In het midden van zo'n rug bevindt zich vaak het restant van de oorspronkelijke rivierbedding, de restgeul.
Stuifheuvels natuurlijke heuvels van stuifzand.
Terra nigra Romeins aardewerk, zwart van kleur.
Terra sigillata Romeins luxe-aardewerk, rood van kleur, vaak versierd.
Trechterbeker aardewerk uit het Neolithicum, zo genoemd naar de vorm van de hals.
Urnenveld grafveld uit de late Bronstijd/vroege IJzertijd; de resten van de gecremeerde doden werden er in urnen bijgezet, vaak onder lage heuveltjes met een greppel ('kringgrep') eromheen.
Vicus (Romeins:) burgerlijke nederzetting (vaak bij fort); (vroege Middeleeuwen:) handelsplaats.
Von Uslar opsteller van typologie voor Germaans aardewerk uit de 2de-4de eeuw na Chr.
Weefgewicht gewicht, vaak van aardewerk, waarmee de verticale draad van een weefsel in een weefgetouw strak gehouden werd.

Colofon

De Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1998-1999 is een uitgave van de Provincie Utrecht en de Stichting Publicaties Oud-Utrecht

Redactie
Doede Kok
Karen van der Graaf
Fred Vogelzang

Vormgeving
Anja Verlaat, Tilburg

Lithografie
Ben Graphics, Tilburg

Druk
PlantijnCasparie Utrecht

Utrecht 2000
ISSN 1386-8527

Eerder verschenen in deze reeks

- W.J. van Tent en F. Vogelzang, red., *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1970-1979* (Utrecht 1996)
- W.J. van Tent, *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1980-1984* (Utrecht 1988)
- W.J. van Tent, *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht over de jaren 1985-1987* (Utrecht 1992)
- D.H. Kok, S.G. van Dockum en F. Vogelzang, red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1988-1989* (Utrecht 1996)
- D.H. Kok, S.G. van Dockum en F. Vogelzang, red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1990-1991* (Utrecht 1997)
- D.H. Kok, J.P. ter Brugge, S.G. van Dockum en F. Vogelzang, red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1992-1993* (Utrecht 1997)
- D.H. Kok, S.G. van Dockum en F. Vogelzang, red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1994-1995* (Utrecht 1998)
- D.H. Kok, J.P. ter Brugge, S.G. van Dockum en F. Vogelzang, red., *Archeologische Kroniek Provincie Utrecht 1996-1997* (Utrecht 1998)

spou

provincie :: Utrecht

Er zijn grote veranderingen gaande in de wereld van de archeologie. Waar vroeger slechts door de ROB, gemeente-archeologen en universiteiten werd opgegraven, gebeurt dat nu ook door commerciële bedrijven. Deze uitbreiding, gecombineerd met de grote ingrepen in het landschap zoals de geplande verbreding van spoor- en snelwegen, de aanleg van nieuwe woonwijken en de nieuwbouw in de oude kernen zorgen er voor, dat veel meer dan vroeger archeologisch onderzoek plaatsvindt.

De Provinciale Archeologische Kroniek is daarom des te meer een onmisbaar hulpmiddel om de ontwikkelingen op archeologisch terrein bij te houden. In de jaren 1998-1999 zijn op heel veel plekken in onze provincie opgravingen uitgevoerd, waarbij de verrassing niet altijd was dat er iets werd gevonden, maar soms ook dat er juist niets werd gevonden. Zo is er uitgebreid gespeurd naar het verloop van de Romeinse limes, maar is hij niet altijd op de plekken aangetroffen waar hij werd verwacht. Aan de andere kant is er bij Houten-Zuid een Romeinse nederzetting gevonden en bij Soest een middeleeuws huis. Een belangrijke ontdekking in deze jaren was ook de precieze lokatie van het castellum van Woerden. En van nationale bekendheid zijn de vondsten in Vleuten-De Meern. Kortom, deze kroniek doet verslag van deze en andere onverwachte schatten uit ons bodemarchief.